

**FADL HASAN ABBAS'IN KUR'AN İLİMLERİNE
KATKILARI (İTKÂNU'L-BURHÂN'IN BURHÂN
VE İTKÂN İLE KARŞILAŞTIRMASI)**

Esmâ AKDEMİR

Yüksek Lisans Tezi

Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÖZCAN

2022

Her Hakkı Saklıdır

T.C.
SIİRT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI
TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

FADL HASAN ABBAS'IN KUR'AN İLİMLERİNE KATKILARI
(İTKÂNU'L-BURHÂN'IN BURHÂN VE İTKÂN İLE
KARŞILAŞTIRMASI)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Esmâ AKDEMİR

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÖZCAN

SIİRT- 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR	VI
ÖN SÖZ.....	VII
ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	X
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	14
1. FADL HASAN ABBAS'IN HAYATI VE KİŞİLİĞİ.....	14
1.1. HAYATI.....	14
1.1.1. Doğumu ve Yetiştigi Ortam.....	14
1.1.2. Öğrenim ve Çalışma Hayatı.....	15
1.1.3. Vefatı	22
1.2. KİŞİLİĞİ	23
1.2.1. Dinî ve Ahlâki Kişiliği.....	23
1.2.2. İlmî Kişiliği.....	26
1.2.2.1. Hocaları	26
1.2.2.2. Öğrencileri.....	31
1.2.2.3. Eserleri	31
1.2.2.3.1. Ulûmu'l-Kur'ân'a Dair.....	31
1.2.2.3.2. Tefsir ve Usûlüne Dair	34
1.2.2.3.3. Belâgate Dair	36
1.2.2.3.4. Fıkha Dair	38
1.2.2.3.5. Ahlâk ve Tasavvufa Dair.....	40
İKİNCİ BÖLÜM.....	43
2. FADL HASAN ABBAS'IN KUR'AN İLİMLERİNE KATKILARI (İTKÂNU'L-BURHÂN'IN- BURHÂN VE İTKÂN İLE KARŞILAŞTIRMASI)	43
2.1. EL-BURHÂN, EL-İTKÂN VE İTKÂNU'L-BURHÂN HAKKINDA GENEL BİLGİLER.....	43
2.1.1. el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân	43
2.1.2. el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân.....	45
2.1.3. İtkânu'l-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân	47
2.1.4. Değerlendirme	50
2.1.4.1. Amaç Bakımından.....	50
2.1.4.2. Yöntem Bakımından	51

2.2. İTKÂNU'L-BURHÂN'IN, EL-BURHÂN VE EL-İTKÂN İLE KUR'AN İLİMLERİNİN ÇEŞİTLİ MESELELERİ AÇISINDAN KARŞILAŞTIRMASI.....	52
2.2.1. Kur'an	52
2.2.1.1. Kur'an Lafzının Kökü	53
2.2.1.2. Kur'an'ın Diğer İsimleri	54
2.2.2. Nüzûlü'l-Kur'ân.....	56
2.2.2.1. Kur'an'ın Nüzûl Şekli	56
2.2.2.2. Kur'an'ın Manayla İndirildiği Yönündeki Rivayetlerin Reddi.....	60
2.2.2.3. Kur'an'ın Parça Parça İndirilmesi ve Diğer İlâhî Kitapların İndiriliş Şekli	61
2.2.2.4. İlk ve Son İnen Âyetler	63
2.2.2.5. Te'addüdü'n-Nüzûl/Mükerrer Nüzûl Meselesi.....	67
2.2.3. Lügatu'l-Kur'ân	69
2.2.3.1. Kur'an'ın İndirildiği Lehçe Meselesi.....	69
2.2.3.2. Kur'an'da Arapça Dışında Bir Dilden Lafızların Bulunup Bulunmadığı Meselesi.....	71
2.2.3.3. Garîbu'l-Kur'ân.....	73
2.2.4. İ'câzu'l-Kur'ân	75
2.2.4.1. Kur'an'ın İ'câz Yönleri.....	77
2.2.4.2. Kur'an'daki İ'câz Miktarı	80
2.2.5. Cem'u'l-Kur'ân	81
2.2.5.1. Tevbe Sûresinin Son İki Âyeti ve Ahzab Sûresinin 23. Âyetiyle Alakalı Tartışmalar	84
2.2.5.2. Çoğaltılan Kur'anların Sayısı.....	88
2.2.6. Mekkî ve Medenî	89
2.2.6.1. Mekkî ve Medenî Sûreler.....	93
2.2.6.2. Âyetlerin Mekkî veya Medenîliğinde İstisna Meselesi.....	96
2.2.7. Nâsîh ve Mensûh	99
2.2.7.1. Neshedilen Âyetlerin Sayısı.....	103
2.2.8. Yedi Harf	105
2.2.8.1. Yedi Harfın Anlamı.....	107
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	112
3. KUR'AN'A YÖNELİK İDDİALARA FADL HASAN ABBAS'IN CEVAPLARI	112
3.1. KUR'AN'IN KAYNAĞINA YÖNELİK İDDİALARA CEVAPLARI	113
3.2. KUR'AN'IN CEM'İNE YÖNELİK İDDİALARA CEVAPLARI.....	116
3.3. MEKKÎ VE MEDENÎ KISMA YÖNELİK İDDİALARA CEVAPLARI	118
3.4. KIRAATLARA YÖNELİK İDDİALARA CEVAPLARI	120
SONUÇ.....	123
KAYNAKÇA	128

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FADL HASAN ABBAS'IN KUR'AN İLİMLERİNE KATKILARI (İTKÂNU'L-BURHÂN'IN BURHÂN VE İTKÂN İLE KARŞILAŞTIRMASI)

Esma AKDEMİR

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÖZCAN

2022, Sayfa: 135

Jüri:

Prof. Dr. Mehmet Halil ÇİÇEK

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÖZCAN

Dr. Öğr. Üyesi Beşir ÇELİK

Bu tezde, Kur'an ilimleri alanında yoğun faaliyetleri bulunan yakın dönem müelliflerinden Fadl Hasan Abbas'ın (1932-2011) Kur'an ilimleri sahasına sunduğu yenilikler ve katkılar tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu amaca matuf olarak onun *İtkânu'l-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseri, alanın en meşhur kitapları olan Zerkeşî'nin (öl. 794/1392) *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı ve Suyûtî'nin (öl. 911/1505) *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı ile çeşitli meseleler bakımından mukayese edilmiştir.

Tez; giriş, onu takip eden üç bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş kısmında Kur'an ilimlerinin doğuşu, tedvini ve tarihî gelişimi ele alınmıştır. Birinci bölümde Fadl Abbas'ın hayatına, dinî, ahlâkî ve ilmî kişiliğine yer verilmiş, eserleri tanıtılmıştır. İkinci bölümde *el-Burhân*, *el-İtkân* ve *İtkânu'l-Burhân* hakkında temel bilgiler verilmiş, ardından adı geçen üç kitap bazı hususlar yönünden karşılaştırılmıştır. Üçüncü bölümde müsteşriklerin Kur'an'a yönelik iddialarına karşı Fadl Abbas'ın *İtkânu'l-Burhân*'da verdiği cevaplara temas edilmiştir. Sonuç kısmında ise araştırma boyunca elde edilen veriler arz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an İlimleri, Fadl Hasan Abbas, İtkânu'l-Burhân, el-Burhân, el-İtkân.

ABSTRACT**MASTER’S THESIS****CONTRIBUTIONS OF FADL HASAN ABBAS TO THE SCIENCES OF THE
QUR’AN (COMPARISON OF ITQÂN AL-BURHÂN’S WITH BURHÂN AND
ITQÂN)****Esmâ AKDEMİR****Thesis Advisor: Asst. Prof. Abdullah ÖZCAN****2022, Page: 135****Jury:****Prof. Mehmet Halil ÇİÇEK****Asst. Prof. Abdullah ÖZCAN****Asst. Prof. Beşir ÇELİK**

In this thesis, it has been tried to determine the innovations and contributions of Fadl Hasan Abbas (1932-2011), one of the recent authors who have intense activities in the field of Qur’anic sciences. For this purpose, his work *Itqân al-Burhân fî ‘ulûm al-Qur’an* is the most famous book of the field, Zarkashi’s (d. 794/1392) *al-Burhân fî ‘ulûm al-Qur’an* and Suyuti’s (d. 911/1505) *al-Itqân fî ‘ulûm al-Qur’an* are compared in terms of various issues.

Thesis; consists of the introduction, three chapters and the conclusion: The birth, compilation and historical development of the Qur’anic sciences are handled in the introduction. In the first chapter, the life of Fadl Abbas and his religious, moral and scientific personality is included and his works are introduced. In the second chapter, information about *al-Burhân*, *al-Itqân* and *Itqân al-Burhân* are given, these three books are compared. In the third chapter, the answers given by Fadl Abbas against the orientalist’s claims against the Qur’an are mentioned. In the conclusion part, the research findings were presented.

Key Words: Commentary, Qur’anic Sciences, Fadl Hasan Abbas, *Itqân al-Burhân*, *al-Burhân*, *al-Itqân*.

KISALTMALAR

&	: ve
akt	: Aktaran
a.s.	: aleyhisselâm
b.	: bin, ibn (oğul)
bk.	: Bakınız
b.y.	: Basım Yeri Yok
c.c	: Celle celâluhû
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
Erişim	: Erişim Tarihi
H.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
M.	: Miladî
öl.	: Ölüm Tarihi
s.a.s	: Sallallâhu aleyhi vesellem
thk.	: Tahkik Eden
trc.	: Tercüme eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
y.y.	: Yayıncı Yok

ÖN SÖZ

Kur’ân-ı Kerîm; insanların dinî, ahlâkî ve toplumsal hayatını düzenlemeleri için Yüce Allah tarafından gönderilmiş son rehberdir. O, ilahî kaynaklı mu‘ciz bir kelâm olması hasebiyle beşer sözünden farklı bir yapı arz etmektedir. Kur’an’ın hem böyle bir farklı yapıya sahip olması hem de muhatapları tarafından daha iyi anlaşılıp idrak edilme isteği, onun titizlikle incelenme ihtiyacını doğurmuştur. Bu ihtiyacın bir sonucu olarak her dönemde ilim ve bilim ehli tarafından gerek lafzî gerek manevî gerekse tarihî yönüyle tetkik edilmiş, hakkında pek çok araştırma yapılmıştır. Bu babtan olarak başlangıçta Kur’ân-ı Kerîm’in indirilişi, yazıya geçirilmesi, nüzûl sebepleri, toplanması, çoğaltılması, kıraatı, i‘râbı, i‘câzı vb. tek konulu müstakil çalışmalar kaleme alınmış olup zamanla bütün konuları ihtiva eden kapsamlı kitaplar yazılmıştır. Yapılan bu çalışmalar, sonraki devirlerde “ulûmu’l-Kur’ân/Kur’an ilimleri” çatısı altında toplanmıştır. Bunlar arasında klasik dönemin en sistemli ve hacimli olanları Bedreddîn ez-Zerkeşî’nin (öl. 794/1392) *el-Burhân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*’ı ile Celâleddîn es-Suyûtî’nin (öl. 911/1505) *el-İtkân fî ‘ulumi’l-Kur’ân*’ıdır.

Şüphesiz ki Kur’an ilimleriyle ilgili araştırmalar klasik dönemle sınırlı kalmamıştır. Modern/yakın dönemde de söz konusu ilimlerle ilgili kapsamlı eserlerin verildiği görülmektedir. XXI. yüzyılın velûd âlimlerinden Fadl Hasan Abbas’ın (1932-2011) telif ettiği *İtkânu’l-Burhân fî ‘ulumi’l-Kur’ân* isimli eser de bu dönemde kaleme alınmış çalışmalardan biridir. Fadl Abbas, İslâmî ilimlerdeki -özellikle Kur’an ilimleri, tefsir ve belagat alanlarındaki- gayret ve çabalarının yanı sıra mütevazı kişiliği ve mücadeleci ruhu ile İslâm âleminde etki bırakmış son dönemin önemli şahsiyetlerindendir. Onun İslâmî ilimler alanında yazmış olduğu birçok eser, bugün çeşitli İslâm ülkelerindeki bazı üniversitelerin ilgili bölümlerinde ders kitabı olarak okutulmaktadır. Yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışmanın konusu da böylesi değerli bir şahsiyetin *İtkânu’l-Burhân* adlı eseri bağlamında Kur’an ilimlerine katkıları olarak seçildi. Açık bir şekilde anlaşılacağı üzere *İtkânu’l-Burhân* adını, klasik dönemin iki zirve eseri olan Zerkeşî’nin *el-Burhân*’ı ile Suyûtî’nin *el-İtkân*’ından almıştır. Bundan hareketle tezde *İtkânu’l-Burhân*; *el-Burhân* ve *el-İtkân* ile çeşitli yönlerden mukayese edilerek Fadl Abbas’ın Kur’an ilimlerinin konularına dair

görüşleri ve alana getirdiği yenilikler tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu sebeple tezin ismi *Fadl Hasan Abbas'ın Kur'an İlimlerine Katkıları (İtkânu'l-Burhân'ın Burhân ve İtkân ile Karşılaştırması)* olarak belirlendi. Söz konusu üç eserin Kur'an ilimlerinin bütün konuları yönünden karşılaştırması, bir yüksek lisans tezinin kapsamını aşacağından konunun sınırlandırılması gerekmektedir. Bundan dolayı eserlerde işlenen tüm konular mukayese edilmeyecek, yalnızca müelliflerinin ihtilaf ettikleri meselelerden en belirgin hususlar seçilecektir. *İtkânu'l-Burhân*'ın modern, *el-Burhân* ve *el-İtkân*'ın ise klasik dönemde yazılmış eserler olmaları hasebiyle söz konusu eserleri karşılaştırmak, tarihî süreç içerisinde Kur'an ilimlerine dair edinilen farklı perspektifleri görmek açısından önem taşımaktadır. Bu yönü itibarıyla ehemmiyet arz eden bu tezin, literatüre bir katkı sağlayacağını umuyoruz.

Çalışma giriş, üç bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır:

Tezin ana konusu Kur'an ilimleri olunca öncelikle asıl konuya temel teşkil edecek bir ön hazırlık yapılması gerekmektedir. Bu nedenle çalışmanın giriş kısmında Kur'an ilimleri kavramının tanımından, ilk defa ne zaman kullanıldığından kısaca bahsedilecek, ardından ayrıntıya girilmeden söz konusu ilimlerin doğuşu, tedvini ve tarihî gelişimi hakkında bazı bilgiler verilecektir.

Birinci bölümde Fadl Abbas'ın hayatına, dinî, ahlâkî ve ilmî kişiliğine yer verilecek, eserleri tanıtılacaktır.

İkinci bölümde öncelikle *el-Burhân*, *el-İtkân* ve *İtkânu'l-Burhân* hakkında temel bilgiler sunulacak, ardından *İtkânu'l-Burhân*, Kur'an ilimlerinin muhtelif konuları üzerinden *el-Burhân* ve *el-İtkân* ile mukayese edilerek Fadl Abbas'ın bu konulara dair görüşleri belirlenmeye çalışılacaktır.

Üçüncü bölümde müsteşriklerin Kur'an'a yönelik ortaya attıkları iddialara ve uyandırmaya teşebbüs ettikleri şüphelere karşı Fadl Abbas'ın *İtkânu'l-Burhân*'da verdiği cevaplara temas edilecektir. Esasında bu mevzu, Fadl Abbas'ın gerek *İtkânu'l-Burhan*'da gerekse başka eserlerinde üzerinde fazlaca durduğu bir konudur. Bu yönüyle ayrı bir çalışma gerektirmektedir. Fakat onun Kur'an ilimlerine katkıları bakımından bu hususa da yer verilmesi uygun olacaktır. Bundan dolayı söz konusu mevzu ayrı bir bölümde ele alınacaktır.

Sonuç bölümünde ise çalışmada ulaşılan neticelere yer verilecektir.

Bu çalışma, zâhiri itibariyle benim kalemimden çıkmış olsa da esas itibariyle ilköğrenim hayatımdan tezin bitimine kadar geçen yıllar içinde ismini sayamayacağım pek çok değerli insanın manevî dünyama ettikleri tohumların bir ürünüdür. Bu vesileyle öğrenim hayatımda maddî-manevî katkısı olan herkese şükranlarımı arz ederim. Özellikle de;

Konu seçiminden tezin nihayatlendirilmesine kadar her aşamada gerek yönlendirmeleri ve tavsiyeleriyle gerekse çalışmayı başarıyla bitirebileceğim konusundaki güvenleri ve inançlarıyla desteklerini gördüğüm, bilgi ve tecrübeleriyle çalışmama rehberlik eden saygıdeğer tez Danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÖZCAN Hocama,

Yoğun mesailerine rağmen vakitlerini ayırarak tezi baştan sona okuyup değerli katkılar sunan jüri üyeleri muhterem Prof. Dr. Mehmet Halil ÇİÇEK ve Dr. Öğr. Üyesi Beşir ÇELİK Hocalarıma,

Beni yetiştiren ve maddî-manevî her türlü imkân ve ortamı bana sağlayan kıymetli Anneme ve Babama

Teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışmayı tamamlamaya beni muvaffak kılan Rabbime hamd olsun, bahşettiği bütün nimetler için şükranların en büyüğü O'nadır.

Beşerin oluşturduğu hiçbir eser eksiksiz olamayacağı gibi bu tez de eksiksiz değildir. Kusursuz olan tek kitap Yüce Allah'ın kelâmı Kur'ân-ı Kerîm'dir. Gayret bizden, başarı Hak Teâlâ'dandır...

Esma AKDEMİR

Siirt-2022

ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Çalışmanın temelini oluşturan ana kaynaklar, Fadl Abbas'ın *İtkânu'l-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı, Bedreddîn ez-Zerkeşî'nin *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı ve Celâleddîn es-Suyûtî'nin *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ıdır. Araştırmada *İtkânu'l-Burhân*'ın 2018 yılında Ürdün/Amman'da Dâru'n-Nefâis tarafından neşredilen 3. baskısı; *el-Burhân*'ın Mustafa Abdulkâdir 'Atâ tahkikiyle Lübnan/Beyrut'ta Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye tarafından 2012 yılında neşredilen 2. baskısı; *el-İtkân*'ın Şuayb el-Arnaut tahkikiyle 2019 yılında Lübnan/Beyrut'ta Müessesetu'r-Risâle Nâşirûn tarafından neşredilen 1. baskısı esas alınmıştır.

Kur'an ilimleri konuları açıklanırken yukarıda zikri geçen üç eserin yanı sıra Muhammed Abdulazîm ez-Zurkânî'nin (öl. 1367/1948) *Menâhilu'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, Subhî es-Sâlih'in (öl. 1986) *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, Mennâ' Halîl el-Kattân'ın (öl. 1999) *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin (öl. 2021) *et-Tibyân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Usûlü*, Muhsin Demirci'nin *Tefsir Usûlü* isimli kitaplar başta olmak üzere *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nin ilgili maddeleri, Kur'an ilimlerine dair yazılmış tezler ve makaleler gibi pek çok kaynağa müracaat edilmiştir.

Tezde meali verilen âyetlerin çevirileri, Ömer Çelik'in *Hakk'ın Daveti Kur'ân-ı Kerîm* ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın *Kur'ân-ı Kerîm Meali*'nden istifade edilerek tarafımızca yapılmıştır.

Fadl Abbas'ın hayatı ve eserlerine dair bilgi verilirken çoğunlukla Fadl Abbas ve eserleri hakkında yapılan araştırmalardan ve onun kitaplarından istifade edilmiştir. Tespit edilebildiği kadarıyla onunla ilgili ikisi yurt dışında, ikisi de yurt içinde olmak üzere hâlihazırda yapılmış dört çalışma bulunmaktadır. Yurt dışında yapılmış çalışmaların ilki *İtkânu'l-Burhân* üzerinedir. Söz konusu çalışma, 2010 yılında Dımaşk Üniversitesi'nde Abdulkerim el-Halef adındaki bir lisansüstü öğrencisi tarafından hazırlanmıştır. *Dirâsetu kitâbi İtkânu'l-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân - 'ardun ve nakdun-* isimli bu tezde araştırmacı, *İtkânu'l-Burhân*'ı ve içindeki konuları tanıtmakta, kitabın olumlu ve olumsuz gördüğü özelliklerinden bahsetmekte ve kitaptaki bazı düşünceleri inceleyip birtakım eleştirilerde

bulunmaktadır. Yurt dışındaki çalışmaların ikincisi ise 2012 yılında Ürdün'ün başkenti Amman'da Muhammed b. Yûsuf el-Cûrânî tarafından hazırlanmış *el-Ustâz ed-doktor Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı doktora tezidir. Yazar üç bölüme ayırdığı tezin birinci bölümünde Fadl Abbas'ın hayatı ve yaşadığı dönemde bıraktığı etki hakkında bilgi vermektedir. İkinci bölümde Fadl Abbas'ın Kur'an ilimlerindeki gayretlerini ele almaktadır. Üçüncü bölümde ise onun tefsir ve usûlü alanındaki çalışmalarından ve hizmetlerinden bahsetmektedir. Yurt içindeki çalışmalara gelince ilk olarak, Ahmet Mahmut Gözün tarafından hazırlanan *Fadl Hasan Abbâs ve el-Belâğa Fünûnuhâ ve Efnânuhâ Adlı Eseri Bağlamında Me'ânî İlmine Dair Görüşleri* isimli yüksek lisans tezi zikredilebilir. 2018 yılında Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde tamamlanan tezde, Fadl Abbas'ın belâgat ilmine özellikle de bu ilmin me'ânî kısmına dair görüşleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Yurt içindeki diğer çalışma ise Zafer Akyüz'ün *Fadl Hasan Abbâs ve Belâgat İlmindeki Yeri* başlıklı doktora tezidir. Bu tez, 2019 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde tamamlanmıştır. Söz konusu çalışmada; Fadl Abbas'ın hayatı, eserleri ve belâgat ilmindeki konumu incelenmeye çalışılmıştır.

GİRİŞ

Araştırmanın ilk bölümü olan bu kısımda Kur'an ilimleri kavramının anlamı, ilk kez ne zaman kullanıldığı, söz konusu ilimlerin sayısı, doğuşu ve tedvini hakkında birtakım bilgiler sunulacak, alanla ilgili yazılmış eserlerin zaman içerisinde geçirdiği değişimden bahsedilecektir. Girişte söz konusu konulara değinilmesinin sebebi, *el-Burhân* ve *el-İtkân*'dan *İtkânu'l-Burhân*'a gelene dek Kur'an ilimlerinin ve alanla ilgili eserlerin geçen zaman içerisindeki bir röntgeninin çekilmesidir. Daha önce yapılmış çalışmalarda zikri geçen hususlara dair epeyce söz söylendiğinden¹ tekrara düşmemek adına burada özet mahiyetinde malumatlar verilerek genel bir çerçeve çizilmeye çalışılacaktır.

“Kur'an ilimleri”, Arapça'da “ulûmu'l-Kur'ân” şeklinde ifade edilen bir terkiptir. “Ulûm” sözcüğü; bir şeyi bilmek, hakikati ile idrak etmek, anlamak, gerçekliğe uyan sağlam bir inanç manalarına gelen ve cehlin zıddı olan ilim kelimesinin çoğuludur.² Terkibin bir diğer bileşeni olan “Kur'an” lafzının ise bir kökten türeyip türemediği hakkında çeşitli görüşler öne sürülmüş, bu görüşler doğrultusunda sözcüğe farklı anlamlar yüklenmiştir. Söz konusu görüşlerden³ ikinci bölümde bahsedileceği için burada yalnızca kavramın ıstılahî manasına yer verilecektir. İstılahî manada Kur'an; Allah Teâlâ'nın (c.c), vahiy meleği Cebrail vasıtasıyla son peygamber Hz. Muhammed'e (s.a.s) indirdiği, mushaflarda yazılı,

¹ Gerek bir tefsirin Kur'an ilimleri yönünden incelenmesiyle alakalı tezlerde gerekse alanla ilgili makalelerde bu konulara dair bilgilere rastlamak mümkündür. Örnek olarak bk. Recep Orhan Özel, *Keşşâf Tefsiri'nin Kur'an İlimleri Yönünden İncelenmesi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 4-61; Erdoğan Baş, “Kur'ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihî Gelişimi (I-IV. Asır)”, *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-III* (İstanbul, 2002), 21-42; Hekim Tay, “Tarihî Süreçte Ulûmü'l-Kur'ân Kavramının Teşekkülü”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (Haziran 2019), 123-146.

² Ebu'l-Hüseyin Ahmed İbn Fâris, “‘i-l-m”, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (y.y.: Dâru'l-Fikr, 1399/1979), 4/110; Ebu'l-Fadl Cemaleddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, “‘i-l-m”, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), 12/417; Ali b. Muhammed eş-Şerîf Cürçânî, “‘i-l-m”, *Kitabu't-ta'rîfât* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1403/1983), 155.

³ Görüşler için bk. Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhan fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Abdulkâdir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2012), 1/195-197; Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle Nâşirûn, 1440/2019), 116; İbn Manzûr, “ka-ra-e”, *Lisânu'l-'Arab*, 1/128-129.

tevatürle nakledilmiş, okunmasıyla ibadet edilen, Fâtiha sûresiyle başlayıp Nâs sûresiyle biten mu‘ciz kitabın ismidir.⁴

Bir tamlama olarak “Kur’an ilimleri”; vahyin nüzûlü, tertibi, cem‘i, kitâbeti, kıraati, i‘râbı, tefsiri, nâsihi, mensûhu, i‘câzı, muhkemi, müteşâbihi, Mekkî-Medenî oluşu gibi Kur’an’la ilişkili olan konular, şeklinde tanımlanmaktadır.⁵ Şu hâlde Kur’an ilimleri; Kur’an’ın anlaşılması ve tanınması ile yakından ilgili olan, kaynağını Kur’an’dan alan ve her biri Kur’an’ın farklı bir özelliğini konu edinen bir ilimler kümesidir.

Kur’an ilimleri, esas itibarıyla Kur’an’la doğrudan alakalı olan disiplinleri kapsamaktadır. Kur’an’la yakından ilgisi olmayan; ancak onun anlaşılmasında ve yorumlanmasında kendisinden dolayı olarak istifade edilen ilimlerin ise bu tabirin kapsamına girip girmediği konusu tartışmalıdır.⁶ Eserlerinde bu hususa değinen âlimler benimsedikleri görüş doğrultusunda Kur’an’ın içerdiği ilimler konusunda belli sayılar öne sürmüşlerdir.⁷ Bedreddîn ez-Zerkeşî (öl. 794/1391) *el-Burhân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân* isimli eserinde bu ilimlerin çeşidini 47 olarak belirlemekle beraber bunların sınırlandırılmayacağını ifade etmektedir.⁸ Celâleddîn es-Suyûtî (öl. 911/1505) söz konusu ilimleri 80 başlık altında ele alarak yelpazeyi biraz daha genişletmektedir. Burada Suyûtî’yle alakalı şunu eklemek gerekmektedir: O, “Kur’an’dan İstinbat Edilen/Çıkarılan İlimler” başlığı altında Kur’an’ın her şeyi içeren bir kitap olduğunu ve ilimlerden aslı olan her bab ve meseleye Kur’an’da işaret edildiğini ifade etmektedir.⁹ Ancak onun bunu ifade etmesi, her ilmi Kur’an ilimleri arasında saydığı anlamına gelmemektedir. Suyûtî bu ifadeyle, Kur’an ve Kur’ânî ilimler¹⁰ arasında bir bağ kurarak Kur’an’ın mana derinliğini göstermeye çalışmış

⁴ Muhammed ‘Abdulazîm ez-Zurkânî, *Menâhilu’l-‘irfân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân* (y.y.: Matbaatu ‘Îsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.), 1/18, 20; Mennâ‘ b. Halil el-Kattân, *Mebâhis fî ‘ulûmi’l-Kur’ân* (y.y.: Mektebetu’l- Me‘ârif li’n-Neşri ve’t-Tevzî‘, 1421/2000), 17.

⁵ Zurkânî, *Menâhilu’l-‘irfân*, 1/23; Muhammed Alî es-Sâbûnî, *et-Tibyân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân* (Karachi: Mektebetu’l-Büşrâ, 1432/2011) 8; Nûreddîn ‘İtr, *‘Ulûmu’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Dimeşk: Matbaatu’s-Sabah, 1414/1993), 8.

⁶ Abdulhamit Birişik, “Kur’an (Kur’an İlimleri)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/401.

⁷ Baş, “Kur’ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihî Gelişimi (I-IV. Asır)”, 22.

⁸ Zerkeşî, *el-Burhan*, 1/29-31.

⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, 667.

¹⁰ Kur’ânî ilimler (el-‘ulûmu’l-Kur’âniyye): Astronomi, biyoloji, matematik gibi doğrudan Kur’an’dan çıkarılamayan ancak Kur’an’ın yorumunda dolaylı olarak istifade edilebilecek ilimler. Kur’an ilimleri ve Kur’ânî ilimler için bk. Abdulhamit Birişik, “Kur’an (Kur’an İlimleri)”, 26/401.

olmalıdır.¹¹ Nitekim onun, bölüm başlığını “Kur’an’dan İstinbat Edilen/Çıkarılan İlimler” olarak seçmesi de bunu gösterir niteliktedir.

Ebû Bekr İbnu’l-Arabî (öl. 543/1148) ise *Kânûnu’t-te’vîl* isimli eserinde ulûmu’l-Kur’ân’ın sayısı ile ilgili özetle şunları söylemektedir: Âlimlere göre bu ilimlerin sayısı 77450’dir. Çünkü Kur’an’daki her bir kelimenin bâtın, zâhir, hadd ve matla‘ olmak üzere dört manası vardır. Kur’an sözcüklerinin dörtle çarpımının sonucu da bu sayıyı vermektedir. Esasında bu sayı, tamlamaların haricindeki sayıyı göstermektedir. Buna terkipler ve kelimeler arasındaki ilişkilerden doğan münasebetler de ilave edildiği takdirde sayılamayacak kadar çok ilim ortaya çıkacaktır ki bunların sayısını yalnızca Allah Teâlâ bilir.¹²

Son dönem müelliflerinden Muhammed Abdulazîm ez-Zurkânî (öl. 1367/1948); Suyûtî ve Ebû Bekr İbnu’l-Arabî’nin ulûmu’l-Kur’ân’ın sayısına dair serdettikleri görüşlerin geniş bir te’vile dayandığını ifade etmektedir. Zurkânî, bunlarla müdevven ilimlerin değil, Kur’an’ın açık veya kapalı bir şekilde işaret ettiği anlamların kastedilmiş olabileceğini düşünmektedir.¹³ Konuyla ilgili görüş beyan edenlerden biri olan Ali Turgut ise özetle şunları söylemektedir: Kur’an’ın, bir hidâyet ve i‘câz kitabı olarak gönderildiği göz önünde bulundurulacak olursa bu özellikleriyle alakalı her ilim, Kur’an ilimleri arasında sayılabilir. Ancak tabiat ilimleri, botanik, matematik, geometri, astronomi, kimya, ekonomi, sosyoloji gibi ilimleri ve ilim dallarını Kur’an ilimleri arasında saymak doğru olmayacaktır. Çünkü Kur’an, bu ilimleri ve teorilerini belgelendirmek, onların kanunlarını vurgulamak için indirilmemiştir. Ayrıca zikredilen ilimler de Kur’an ayetlerini açıklamak ve onların sırlarını keşfetmek için konulmamıştır. Evet, Kur’an, Müslümanları öğrenmeye ve ilerlemeye davet etmiştir; ancak onun bu çağrısı pozitif ilimlerin Kur’an ilimlerinden sayılmasını gerektirmemektedir. Zira Kur’an’ın bazı ilimlere teşvik etmesi ile o ilimlerin Kur’an ilimlerinden sayılmaları aynı şey değildir, bunlar arasında fark vardır. Kısaca söylemek gerekirse Kur’an’ın işaret ettiği sosyal bilimler, tabiat ve fen bilimleri doğrudan Kur’an’la

¹¹ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 131.

¹² Ebû Bekir İbnu’l-Arabî, *Kânûnu’t-te’vîl* (Beyrut: Müessesetu ‘Ulûmi’l-Kur’ân, 1406/1986) 540.

¹³ Zurkânî, *Menâhilu’l-‘irfân*, 1/23-24.

alakalı değildir. Ancak Kur'ânî lafızları, hüküm ve meseleleri doğrudan inceleyen ilimlerin ise Kur'an ilimlerinden sayılacağı açıktır.¹⁴

Kur'an ilimleri kavramının terim anlamında ilk kez ne zaman kullanıldığı hususuna gelince bu husus, kesin olarak bilinmemektedir. Zurkânî, bu kavramın ilk defa H. VII. asırda ortaya çıktığı yönünde yaygın bir görüşün olduğunu nakletmekle beraber buna katılmamaktadır. Zira o, Mısır kütüphanesinde Ali b. İbrahim b. Said el-Hûfî (öl. 430/1038) tarafından yazılan *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* isimli bir eser bulunduğunu kaydederek onunla ilgili bazı bilgiler vermektedir. Buna dayanarak Zurkânî, ulûmu'l-Kur'ân tabirinin ilk defa H. V. asırda kullanıldığını ifade etmektedir.¹⁵ Konu hakkında görüş beyan edenlerden biri de Subhî es-Sâlih'tir (1926-1986). Subhî Sâlih, Zurkânî'nin fikrini benimsememekte, ulûmu'l-Kur'ân tabirini kullanarak ilk eser veren kişinin, *el-Hâvî fî ulûmi'l-Kur'ân*'ın sahibi Muhammed b. Halef Merzubân (öl. 309/921) olduğunu söylemektedir.¹⁶ Adnan Zarzur ise bahsi geçen tabiri ıstılahî manada ilk defa kimin kullandığını tespit etmenin zor olduğunu belirtmektedir. Çünkü ilk devirlerde âlimler, ulûmu'l-Kur'ân terkiibini, ulûmu't-tefsir manasında kullanmışlardır. Bu sebeple Zarzur'a göre tarihî bakımından ilk sırada bulunan Ulûmu'l-Kur'ân başlıklı eser, söz konusu kavramın ıstılahî anlamda ilk kez kim tarafından kullanıldığını belirlemede kıstas kabul edilemez.¹⁷

Yukarıda nakledilen bilgiler ışığında denebilir ki net bir tarih verilemese de Kur'an ilimleri tabirinin ilk kullanılmaya başlandığı dönemi, hicrî dördüncü asrın başlarına kadar götürmek mümkündür. Ancak durumun böyle olması, Kur'an ilimlerinin bu asırda ortaya çıkmış olduğunu göstermez. Her ne kadar ulûmu'l-Kur'ân tabiri, kavram olarak kullanılmamış ve bu isim altında eserler yazılmamış olsa da bu ilimlerin kökeni Hz. Peygamber (s.a.s) dönemine dayanmaktadır. Hem bu ilimlerin konusunun bizzat Kur'an'ın kendisi olması hem de Hz. Peygamber'in (s.a.s) kendisine gelen vahyi okuması (kıraati), vahiy kâtiplerine yazdırması, âyetlerdeki mücmeli beyanı, müşkili tavzihi, mübhemi

¹⁴ Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1991), 2-3.

¹⁵ Zurkânî, *Menâhilu'l-'irfân*, 1/34-35.

¹⁶ Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (y.y.: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2000), 124.

¹⁷ Adnan Zarzur, *el-Kur'ân ve Nusûsuhu* (Şam, 1980), 112-113 akt. Ömer Çelik, "Hicrî V-XI. Asırlarda Kur'ân İlimleri", *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-III* (İstanbul, 2002), 49.

açıklaması, âyetlerin sebab-i nüzûlünü bilmesi/bildirmesi bunu teyit etmektedir. Ancak zikri geçen ilimler, bu dönemde sistematik bir hâlde bulunmayıp sonradan tedvin edilmişlerdir.¹⁸

Hz. Peygamber (s.a.s) hayatta olduğu sürece Kur'an'ın anlaşılmasına yönelik herhangi bir sorunla karşılaştıklarında sahâbîler ona (s.a.s) sormuş, gerekli cevapları ve açıklamaları ondan almışlardır. Fakat onun (s.a.s) ahirete irtihal etmesiyle beraber farklı bir döneme girilmiştir. Dolayısıyla Kur'an ilimleri açısından da farklı gelişmeler yaşanmıştır. Bu husustaki ilk gelişmeler Kur'an metnini korumaya yönelik olmuştur. Zira Hz. Muhammed (s.a.s) son peygamberdi. Bu sebeple onun vefatından sonra (s.a.s) sahip olduğu yetkide ve konumda bir kimse gelmeyecekti. Ancak sonraki nesillerin dayanacakları bir kaynağa ve yol gösterici bir rehber ihtiyaçları vardı. Bu kaynak ve rehber de şüphesiz ki Kur'an'dı. Bundan dolayı Kur'an'ın muhafaza edilmesi gerekiyordu. Hz. Peygamber (s.a.s) döneminde Kur'an ayetlerinin tamamı çeşitli yazı malzemelerinin üzerine yazılmıştı; fakat vahyin nüzûlü tamamlanmadığından ayetlerin bir araya getirilip iki kapak arasına alınması ve Kur'an'ın çoğaltılması söz konusu olmamıştı. Sahâbe döneminde ise bu iş bir zorunluluk hâline gelmişti. Nitekim Hz. Ebû Bekir (öl. 13/634) döneminde yapılan Yemâme Savaşı'nda pek çok hafız şehit olmuştu. Bunun üzerine Kur'an'ın zayi olacağından endişelenen Hz. Ömer'in (öl. 23/644) teklifi ile Zeyd b. Sâbit (öl. 45/665 [?]) başkanlığındaki komisyon tarafından dağınık hâldeki ayetler bir kitap hâline getirilmiştir.¹⁹

Hz. Osman (öl. 35/656) döneminde ise fetihlerle birlikte sahâbîler, çeşitli şehir ve bölgelere yayılmıştı. Onlar gittikleri bölgelerde ellerinde bulunan özel Kur'an nüshalarından Kur'an'ı öğretmekteydiler. Bu Kur'anların tertibindeki birtakım farklılıklar ve Müslümanlar arasında ortaya çıkan okuyuş ihtilafları, zaman içerisinde bazı anlaşmazlıkların çıkmasına sebep olmuştur. Bu anlaşmazlıkları önlemek amacıyla Huzeyfe b. Yemân'ın (öl. 36/656) teklifi ile Hz. Osman, Kur'an'ın tek bir nüsha üzerinden çoğaltılması için Zeyd b. Sâbit

¹⁸ Zurkânî, *Menâhilu'l-'irfân*, 1/28; Subhi es-Sâlih, *Mebâhis*, 119-120; Baş, "Kur'an İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi (I-IV. Asır)", 23; Abdulhamit Birişik, "Kur'an İlimleri Terimlerinin Kaynağı ve Oluşumu", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 19/1 (2006), 29, 35-37.

¹⁹ Kur'an'ın cem'i hakkında daha fazla bilgi için bk. Zerkeşî, *el-Burhan*, 1/165-169; Suyûtî, *el-İtkân*, 129-134; Muhammed b. Ahmed b. Saîd b. Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (el-İmârât: Merkezu'l-Buhûs ve'd-Dirâsât, 1427), 2/19-27; Mennâ'u'l-Kattân, *Mebâhis*, 126-128.

başkanlığında bir heyet kurmuştur. Uzun çalışmalar sonunda Kureyş lehçesi esas alınarak birkaç Kur'an nüshası yazılmış ve çeşitli bölgelere gönderilmiştir.²⁰ Bu dönemde Kur'an'ın kitabetinde esas alınan yazım şekli, "resm-i Osmânî" isimli Kur'an ilminin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Hz. Ali (öl. 40/661) dönemine gelindiğinde Arap olmayan milletlerden İslâm'a girenlerin sayısının artmasıyla beraber dilde bozulmalar başlamıştır. Bazı insanların Kur'an'ı tamamıyla anlamını değiştirecek şekilde hatalı okumaları sonucu Hz. Ali, Ebu'l-Esved ed-Düelî'ye Kur'an dilini muhafaza etmek gayesiyle (öl. 69/688) birtakım dil kuralları koymasını emretmiştir. Ayrıca o, Ebu'l-Esved ed-Düelî'ye takip edeceği yöntemi de belirleyip açıklamıştır. Bundan dolayı Hz. Ali, "nahiv ilmi" olarak adlandırılan ilmin kurucusu olarak kabul edilmiştir. Farklı görüşler içeren çeşitli rivayetler olsa da "i'râbu'l-Kur'ân" ilmi de adı geçen ilimden sonra ortaya çıkmıştır.²¹

Sahâbe devrinde Kur'an'ı muhafaza etmeye yönelik yapılan bu çalışmaların yanı sıra onu Allah'ın muradına uygun anlama çabaları da olmuştur. Bu amaçla sahâbîler Kur'an'ı Kur'an'la ve sünnetle tefsir etmeye gayret etmiş, aradıklarını bu iki kaynaktan bulamadıklarında ise nüzûl sebebi ile ilgili bilgilerden, Arap şiirinden faydalanarak re'y ile tefsire başvurmuşlardır. Bu dönemde Kur'an'la ilgili bahsi geçen gelişmeler meydana gelmekle beraber Kur'an ilimleriyle ilgili bir eser kaleme alınmamış, ilimler şifahî yolla gelecek nesillere aktarılmıştır.²²

Tâbiîn döneminde de Kur'an'ı anlama çabaları dikkat çekmektedir. Bu dönemde Kur'an'ı daha iyi anlamak amacıyla tâbiîn, Kur'an'ı ilk olarak Kur'an, sünnet ve sahâbe sözleri ile tefsir etmeye gayret göstermiştir. Bununla beraber ayetleri izah ederken Arap şiirinden, isrâîlî rivayetlerden ve lügat bilgisinden istifade ederek bazı yorumlarda da

²⁰ Kur'an'ın çoğaltılması hakkında daha fazla bilgi için bk. Zerkeşî, *el-Burhan*, 1/165-169; Suyûtî, *el-İtkân*, 129-134; İbn Akîle, *ez-Ziyâde ve 'l-ihsân*, 2/19-27; Mennâ'u'l-Kattân, *Mebâhis*, 128-132.

²¹ Zurkânî, *Menâhilu 'l-'irfân*, 1/30; Subhi es-Sâlih, *Mebâhis*, 120.

²² İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), 234-235.

bulunmuştur. Yanı sıra sahâbeden öğrendikleri bilgileri ve sebep-i nüzûl rivayetlerini de aktarmayı sürdürmüşlerdir.²³

Kur'an'ın anlaşılmasına yönelik Hz. Peygamber ve sahâbeden gelen rivayetler, hicrî I. asrın ikinci yarısına kadar sözlü olarak nakledilirken tedvin döneminin başlamasıyla yavaş yavaş yazıya geçirilmiştir. Tefsir ve Kur'an ilimlerine dair rivayetler, başlangıçta hadis mecmualarının içinde bir bölüm olarak yer alırken yazılı kültüre geçiş dönemindeki gelişmelerin ardından hadisten bağımsız olarak ele alınmıştır.²⁴ Saîd b. Cübeyr (öl. 94/713 [?]), Mücâhid b. Cebr (öl. 103/721) ve Dahhâk b. Müzâhim (öl. 105/723) gibi bazı isimler, söz konusu dönemde Kur'an'ı ilk tefsir edenler arasında yer almışlardır.

Hicrî II. yüzyıldan itibaren Kur'an ilimleri açısından önemli özelliklerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu devirde Kur'an'ın faziletleri, el-vücûh ve'n-nezâir, nâsih-mensûh ve kıraat gibi çeşitli konularda eserler verilmeye başlanmıştır. Bununla beraber yeni teşekkül etmeye başlamış fikhî mezhepler ve ekoller kendi görüşleri doğrultusunda ulûmu'l-Kur'an'ı ilgilendiren bazı çalışmalar ortaya koymuşlardır. Yine Arap dili ve edebiyatına ait kural ve kaidelerin temelleri bu dönemde atılmış, Basra ve Kûfe dil mektepleri bu dönemde oluşmuştur.²⁵

Hicrî III. asırda tefsir ve Kur'an ilimleri, hadisten ayrılarak bağımsız birer ilim hâline gelmede büyük bir gelişme kat etmiştir. Yine bu asırda, ikinci asırda tartışılmaya başlanan i'câzu'l-Kur'ân meselesi daha geniş bir açıdan ele alınmış, konu hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Aynı şekilde Kur'an'ın anlaşılmasına yönelik çalışmalar hız kazanmış, ulûmu'l-Kur'ân kendi içerisinde daha fazla dallanıp budaklanmış ve meâni'l-Kur'ân, müşkilü'l-Kur'ân, mecâzu'l-Kur'ân, garîbu'l-Kur'ân, i'râbu'l-Kur'ân gibi çeşitli dallarda münferit eserler verilmiştir.²⁶ Bu dönemde kaleme alınan eserler arasında Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın (öl. 207/822) *Meâni'l-Kur'ân*, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın (öl. 224/838) *en-*

²³ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 244; İhsan Kahveci, *Fahreddin er-Râzî'nin "Mefâtihu'l-Ğayb" Adlı Tefsirinde Ulûmu'l-Kur'an* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 55.

²⁴ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kahire: Mektebetu Vehbe, ts.), 1/105; M. Suat Mertoğlu, "Tefsir (Literatür)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/290.

²⁵ Baş, "Kur'ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihî Gelişimi (I-IV. Asır)", 30-31.

²⁶ Baş, "Kur'ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihî Gelişimi (I-IV. Asır)", 35-37.

Nâsih ve'l-mensûh, Hâris el-Muhâsibî'nin (öl. 243/857) *Fehmu'l-Kur'ân*, Ali b. Rabben et-Taberî'nin (öl. 247/861) *ed-Dîn ve'd-devle*, Osman el-Câhız'ın (öl. 255/869) *Nazmu'l-Kur'ân*, İbn Kuteybe'nin (öl. 276/889) *Te'vîlu müşkili'l-Kur'ân* ile *Garîbu'l-Kur'ân* isimli eserleri sayılabilir.

Hicrî IV. yüzyılda tefsir, i'râbu'l-Kur'ân, meâni'l-Kur'ân ve kıraat gibi farklı dallarda değişik ilmî eserler yazılmıştır. Esasında önceki dönemde de bu alanlarda eserler vücuda getirilmişti; ancak söz konusu asırda daha yoğun çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Ayrıca bu asrı diğer asırlardan farklı kılan başka önemli hususlar da vardır. Bunların en önemlisi Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (öl. 310/923), değerini kaybetmeden günümüze kadar ulaşan *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* isimli tefsiri yazmasıdır. Söz konusu eserin bu konu açısından en mühim özelliği ise Kur'an ilimlerine dair içerdiği mukaddimesidir. Önemli diğer hususlar arasında, ehl-i sünnet kelimcilerinden Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (öl. 324/935-36) ve Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin (öl. 333/944) bu devirde yaşamış olup ayetleri ekseriyetle kelâmî bir bakış açısıyla yorumlayarak eserler yazmaları, i'câzu'l-Kur'ân ile ilgili daha fazla çalışmaların ortaya konulması sayılabilir.²⁷ Bu dönemin önemli eserleri arasında Zeccâc'ın (öl. 311/ 923) *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh'u*, Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî'nin (öl. 330/941) *Garîbu'l-Kur'ân*'ı, Mâturîdî'nin *Te'vilâtı'l-Kur'ân*'ı, Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın (öl. 338/950) *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, Ali b. Îsâ er-Rummânî'nin (öl. 384/994) *en-Nüket fî i'câzi'l-Kur'ân*'ı, Muhammed b. Ali el-Udfuvî'nin (öl. 388/998) *el-İstiğnâ fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı ve Hamd b. Muhammed Hattâbî'nin (öl. 388/998) *Beyânu i'câzi'l-Kur'ân*'ı zikredilebilir.

Hicrî V. asra gelindiğinde Kur'an ilimlerine dair tek konulu çalışmalar artarak devam etmekle beraber, üçüncü asırda Hâris el-Muhâsibî'nin *Fehmu'l-Kur'ân*'ı ile başlayan birden çok Kur'an ilmini içeren eser yazımı da gelişmeye başlamıştır. Bu dönemin telifleri arasında Hibetullah b. Selâme'nin (öl. 410/1019) *en-Nâsih ve'l-mensûh min kitâbillâh*, Kâdî Abdulcebbâr'ın (öl. 415/1025) *Müteşâbihu'l-Kur'ân*, Ebû Amr Osman ed-Dânî'nin (öl. 444/1053) *et-Teyisîr fî kırâ'âti's-seb' ve el-Mukni' fî ma'rifeti mersûmi mesâhifi ehli'l-emsâr*,

²⁷ Kahveci, *Fahreddin er-Râzî'nin "Mefâtihu'l-Ğayb" Adlı Tefsirinde Ulûmu'l-Kur'an*, 56; Baş, "Kur'ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihî Gelişimi (I-IV. Asır)", 38-40.

Mâverdi'nin (öl. 450/1058) *Emsâlu'l-Kur'ân*, *en-Nüket* ve *'l-uyûn*, Ebu'l-Hasan el-Vâhidî'nin (öl. 468/1076) *Esbâbu'n-nüzûl* ve Abdulkâhir el-Cürcânî'nin (öl. 471/1078-79) *Delâilu'l-i'câz* adlı eserleri yer almaktadır.

Yukarıda zikredilen çalışmalar dışında hicrî V. asırda kaleme alınan üç önemli eser daha mevcuttur. Bunlardan birisi Ali b. İbrahim b. Said el-Hûfî tarafından yazılan *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* isimli eserdir. Zurkânî'nin verdiği bilgilere göre bu eser Kur'an ilimlerini toplayan bir çalışma olmayıp 30 ciltten oluşan bir tefsirdir. Ancak ayetler tefsir edilirken kıraat, vakıf, ibtida, esbâbu'n-nüzûl, i'râbu'l-Kur'ân, garîbu'l-Kur'ân gibi bazı Kur'an ilimlerine de yer verilmiştir.²⁸ İkinci eser Ebû Davud Süleyman b. Necah'ın (öl. 496/1103) *el-Beyânu'l-câmi' li-'ulûmi'l-Kur'ân* isimli eseridir. Üçüncü önemli eser ise A. Jeffery'nin *Mukaddimetân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* ismiyle yayımladığı çalışmanın birinci kısmı olan ve *Kitâbu'l-mebânî fî nazmi'l-me'ânî* isimli tefsirin mukaddimesini oluşturan eserdir. Eserin mevcut yazma nüshasının birinci sayfası kaybolduğundan yazarı belli değildir; ancak ikinci sayfasında hicrî 425 yılında yazılmaya başlandığı ifade edilmektedir. 10 bölüm hâlinde ele alınan ve 246 sayfadan oluşan bu mukaddime Kur'an ve mushafa dair bilgiler, te'vil, tefsir, muhkem, müteşâbih ve yedi harf gibi konular ele alınmıştır.²⁹

Hicrî VI. asırda ulûmu'l-Kur'ân çalışmaları, beşinci asra nazaran daha yoğun olmuştur. Bu asırda hem Kur'an ilimlerinin ayrı ayrı konularında eserlerin telifine devam edilmiş hem de tefsirlerin mukaddimelerinde bu ilimlere daha sık yer verilmiştir. Ayrıca, kapsamlı ve müstakil eserlere temel teşkil edecek çalışmalar da yapılmıştır. Dönemin önemli çalışmaları arasında Râgıb el-İsfahânî'nin (öl. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, Ebu'l-Kâsım Tâcülkurrâ Burhânuddîn el-Kirmânî'nin (öl. 500/1106'dan sonra) *el-Burhân fî tevcîhi müteşâbihi'l-Kur'ân*, Lübbâbu't-tefâsîr, Ebû Ca'fer İbnu'l-Bâziş'in (öl. 540/1145) *el-İkna' fî'l-kırâ'âtî's-seb'*, Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî'nin (öl. 560/1165) *'İlelu'l-vukûf (el-Vakfu ve'l-ibtidâu'l-kebîr)*, Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) *'Umdetu'r-râsih fî ma'rifeti'l-mensûh ve'n-nâsih* ve *Zâdu'l-mesîr* adlı eserleri zikredilebilir. Bu yüzyılda zikredilmesi gereken en önemli çalışmalarından bir tanesi de

²⁸ Zurkânî, *Menâhîlu'l-'irfân*, 1/35.

²⁹ Çelik, "Hicrî V-XI. Asırlarda Kur'an İlimleri", 54.

Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî tarafından kaleme alınan ve kendisinden sonraki ulûmu'l-Kur'ân kitaplarına kaynaklık eden *Funûnu'l-efnân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* isimli eserdir. Bu kitap, o zamana kadar Kur'an ilimleriyle alakalı yapılan çalışmalar arasında en derli toplu ve kapsamlı olanıdır.³⁰

H. VI. asrın ulûmu'l-Kur'ân'la ilgili bilgiler içeren tefsir mukaddimelerine gelince şu çalışmalar örnek verilebilir: Râgıb el-İsfahânî'nin *Mukaddimetu't-tefsîr*'i, Ferrâ el-Beğavî'nin (öl. 516/1122) *Me'âlimu't-tenzîl* isimli tefsirine yazmış olduğu sekiz sayfalık mukaddime ve İbn Atıyye el-Endelüsî'nin (öl. 541/1147) *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz* adlı tefsirine yazmış olduğu mukaddime. İbn Atıyye'nin mukaddimesi, müsteşrik A. Jeffery'nin *Mukaddimetân fî ulûmi'l-Kur'ân* ismiyle yayımladığı çalışmanın ikinci kısmını oluşturmaktadır.³¹

Hicrî VII. asırda Kur'an ilimleriyle alakalı daha çok tek konulu eserler yazılmış olup farklı konuları bir arada toplayıcı nitelikte çalışmalar göze çarpmamaktadır. Söz konusu dönemde kaleme alınan tek konulu eserlerin bazıları şunlardır: Fahreddin er-Râzî'nin (öl. 606/1210) *Nihâyetu'l-icâz fî dirâyet'l-i'câz*'ı, Hüseyin b. Abdillâh el-Ukberî'nin (öl. 616/1219) *İmlâ'u mâ menne bihi'r-rahmân min vücûhi'l-i'râb ve'l-kırâ'ât fî cemî'i'l-Kur'ân*'ı, Ebu'l-Fedâil Ahmed er-Râzî'nin (öl. 631/ 1233) *Letâifu'l-Kur'ân*'ı, Alemüddîn Ali b. Muhammed b. Abdissamed es-Sehâvî'nin (öl. 643/1245) *Cemâlu'l-kurrâ ve kemâlu'l-ikrâ*'sı, İsa b. Muhammed Vasıtî'nin (öl. 653/1255) *Misbâhu'l-vakf 'alâ rusûmi'l-mesâhif*'i, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-İşbilî'nin (öl. 654/1256) *Tecvîdu'l-kırâ'e ve mehâricu'l-hurûf*'u.

Hicrî yedinci asırda ulûmu'l-Kur'ân ile ilgili yazılmış müstakil eserlerin yanı sıra bazı tefsirlerin mukaddimelerinde de bu ilimlere yer verilmiştir. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'nin (öl. 671/1273) *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* adlı tefsirinin mukaddimesi burada örnek olarak zikredilebilir.

Hicrî VIII. asra gelindiğinde bu asrın, ulûmu'l-Kur'ân açısından bir dönüm noktası olduğu söylenebilir. Nitekim bu dönemde, Kur'an ilimlerinin farklı dallarında müstakil

³⁰ Çelik, "Hicrî V-XI. Asırlarda Kur'ân İlimleri", 56.

³¹ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 28.

eserler yazılmaya devam edilmekle beraber kendilerinden sonraki eserlere kaynaklık edecek kapsamlı çalışmaların da yapıldığı görülmektedir. Söz konusu çalışmaların en önemlisi, Bedreddîn ez-Zerkeşî tarafından kaleme alınan *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* isimli eserdir. Çeşitli konuları bir çatı altında toplayan bu ansiklopedik çalışmayla Kur'an ilimleri, H. VIII. asırda zirveye ulaşmıştır. Necmuddîn Süleymân b. Abdilkavî et-Tûfî'nin (öl. 716/1316) *el-İksîr fî 'ilmi't-tefsîr*'i de yine bu dönemde yazılmış mühim bir eserdir. Söz konusu eser, Kur'an ilimlerinin tamamını içermeyip daha çok belâgat ilminin dalları olan meânî, beyan ve bedî' hakkında bilgiler vermektedir.³² Burada zikredilmesi gereken bir başka çalışma ise Takıyuddîn İbn Teymiyye'ye (öl. 728/1328) ait *Mukaddime fî usûli't-tefsîr* adlı çalışmadır. Altı bölümden oluşan çalışma, Hz. Peygamber (s.a.s), sahâbe ve tâbiîn'in tefsirdeki metodlarını ve Kur'an'ın nasıl tefsir edilmesi gerektiğine dair bazı görüşleri içermektedir. Eserde bu hususlar dışında diğer Kur'an ilimlerine fazla yer verilmemiştir.³³

Hicrî sekizinci yüzyılda Kur'an ilimleriyle alakalı yazılan eserler dışında tefsir mukaddimelerinde Kur'an ilimleri konularına yer verme geleneği de sürmüştür. Bu dönemde mukaddimelerinde söz konusu ilimlere yer veren bazı müfessirler ve tefsirleri şu şekildedir: Takıyüddîn İbn Teymiyye *et-Tefsîru'l-kebîr*, Ali b. Muhammed el-Hâzin (öl. 741/1341) *Lübabu't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl*, Ebû Hayyân el-Endelüsî (öl. 745/1344) *el-Bahru'l-muhît* ve Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr (öl. 774/1373) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*.

Hicrî IX. yüzyılda hem Kur'an ilimlerinin farklı konularında müstakil eserlerin yazımına hem de birden çok konuyu bir arada ele alan çalışmaların telifine devam edilmiştir. Bu asırda yazılan tek konulu eserler arasında Muhammed b. Câbir el-Gassânî'nin (öl. 824/1421) *Resmu'l-Kur'ân*'ı, Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî'nin (öl. 833/1429) *et-Temhîd fî 'ilmi't-tecvîd*'i ile *en-Neşr fî'l-kırâ'âti'l-'aşr*'ı, Ebû Zeyd Abdurrahman es-Seâlibî'nin (öl. 875/1471) *ez-Zehebu'l-ibrîz fî garîbi'l-Kur'âni'l-'azîz*'i, Alâuddîn Ali b. İshak et-Temîmî'nin (öl. 876/1472) *ez-Zehâir fî'l-eşbâh ve'n-nezâir*'i ve Burhânuddîn İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî'nin (öl. 885/1480) *Nazmu'd-dürer fî tenâsubi'l-âyât ve's-suver*'i zikredilebilir. Birden fazla Kur'an ilmini tek kitapta toplayan eserler arasında ise

³² Çelik, "Hicrî V-XI. Asırlarda Kur'an İlimleri", 57; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 24.

³³ Çelik, "Hicrî V-XI. Asırlarda Kur'an İlimleri", 57; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 24.

Abdurrahmân b. Ömer el-Bulkînî'nin (öl. 824/1421) *Mevâkı'u'l-'ulûm min mevâkı'i'n-nücûm*'u ile Muhyiddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyeci'nin (öl. 879/1474) *et-Teysîr fî kavâ'idî 'ilmi't-tefsîr*'i zikredilebilir.

Hicrî X. yüzyılın Kur'an ilimleri bakımından en önemli özelliği, ulûmu'l-Kur'ân'a dair en şümullü eserin bu dönemde yazılmış olmasıdır. Bu asra ve dahi sonraki asırlara damgasını vurarak diğer ulûmu'l-Kur'ân kitaplarını gölgede bırakan söz konusu eser, Celâleddîn es-Suyûtî'nin (öl. 911/1505) *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı çalışmasıdır. Suyûtî, Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ı başta olmak üzere pek çok çalışmadan istifade ederek kaleme aldığı bu eserinde, Kur'an ilimleri konularını 80 bölüm hâlinde ele almıştır.

Hicrî onuncu asırda *el-İtkân* dışında ulûmu'l-Kur'ân'a dair sistematik ve kapsamlı bir eser göze çarpmasa da belli başlı konularda müstakil çalışmaların olduğu bilinmektedir.³⁴ Bu çalışmalara Celâleddîn es-Suyûtî'nin *Tenâsuku'd-dürer fî tenâsubi's-suver, Hamâ'ilu'z-zehr fî fedâ'ili's-suver* ve *Lübâbu'n-nukûl fî esbâbi'n-nüzûl* adlı eserleri, Ahmed b. Muhammed Şihabuddin el-Kastalânî'nin (öl. 923/1517) *Letâifu'l-işârât li funûni'l-kırâ'ât*'ı, Hamza b. Abdullah en-Nâşirî'nin (öl. 926/1520) *Garîbu'l-Kur'ân*'ı ve Şemseddin Ahmed b. Süleyman b. Kemâl Paşa'nın (öl. 940/1533) *Beyânu uslûbi'l-hakîm*'i örnek olarak verilebilir.

Yukarıda da görüldüğü üzere Kur'an ilimleri, hicrî onuncu asra değin sürekli gelişme göstermiştir. Özellikle Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ı yazmasıyla sekizinci asırdan itibaren söz konusu ilimlerde büyük bir yükseliş yaşanmıştır. Bu yükseliş, hicrî onuncu asırda Suyûtî'nin *el-İtkân*'ı ile doruğa ulaşmıştır. Suyûtî'den sonra ise Kur'an ilimleriyle ilgili eser telifinde durağan bir döneme girilmiştir. Bu durağan süreçte de az da olsa Kur'an ilimleriyle ilgili bazı çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Muhammed b. Akîle'nin (öl. 1150/1737) *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı ve Şah Veliyullah ed-Dihlevî'nin (öl. 1176/1762) *el-Fevzu'l-kebîr fî usûli't-tefsîr*'i bunlara örnek gösterilebilir. Bu iki eser, hicrî onuncu asırdan modern/yakın döneme kadar yapılmış çalışmalar arasında adından söz ettiren birden fazla konulu eserler olarak dikkat çekmektedir.

³⁴ Kahveci, *Fahreddin er-Râzî'nin "Mefâtihu'l-Ğayb" Adlı Tefsirinde Ulûmu'l-Kur'an*, 68.

Modern döneme gelindiğinde ise Kur'an ilimleri sahasında çoğunluğu, yüksek dinî öğrenim gören öğrencilere yönelik hazırlanmış pek çok eserin olduğu görülmektedir. Söz konusu dönemin ürünü olan eserler; şekil, içerik, yazılış amacı ve yöntemi bakımından klasik dönemde yazılan eserlerden birtakım farklılıklar arz etmektedir. Zira içinde bulunulan asır bunu gerektirmektedir. Nitekim modern dönem, Müslümanlar için alışılmıştın dışında bir sürecin yaşandığı ve birtakım problemlerin baş gösterdiği bir dönemdir. Bilindiği üzere eserler, yazıldıkları dönemlerden izler taşırlar. Bu bakımdan Kur'an ilimleriyle ilgili eserlerde de yazıldıkları dönemlerden izler bulmak mümkündür. Dolayısıyla bu alanda eser veren müelliflerin bir kısmı da çağlarının gereksinimlerini ve meselelerini göz önünde bulundurmuşlardır.³⁵ Mesela klasik dönemde yazılan eserlerde pozitivist, modernist ve müsteşriklerin Kur'an ilimlerine yönelik görüşlerine ve iddialarına rastlanmazken güncel konular arasında yer almaları hasebiyle bahsi geçen hususlara modern dönem ürünlerinde değinilmiştir. Bir diğer değişiklik, rivâyet-dirâyet oranında meydana gelmiştir. Klasik dönemde rivayet ağırlıklı eserler verilirken modern dönemde diğer ilimlerin ortaya koyduğu veriler ve dil tahlillerinin de etkisiyle dirayet ağırlıklı eserler kaleme alınmıştır. Ayrıca klasik dönem eserleri ekseriyetle didaktik bir üslupla yazıldığından onlarda edebî dile pek yer verilmezken modern dönem eserlerinde ise edebî bir dil ve akademik yazım tarzı göze çarpmaktadır. Modern dönemin serdedilen özellikleri haiz eserleri arasında Muhammed Abdulazîm ez-Zurkânî'nin *Menâhilu'l-irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı, Subhî es-Sâlih'in *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı ve Fadl Hasan Abbas'ın (1932-2011) tezin de ana kaynağını teşkil eden *İtkânu'l-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı zikredilebilir.

³⁵Abdullah Bayram, "Kur'an İlimlerinin Gelişim ve Etkileşim Süreçlerinin Zaman ve Mekân Faktörleri Bağlamında Değerlendirilmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2018/1), 95.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. FADL HASAN ABBAS'IN HAYATI ve KİŞİLİĞİ

Bu bölümde öncelikle Fadl Hasan Abbas'ın doğumu, yetiştiği ortam, öğrenim ve çalışma hayatı ile vefatı hakkında bilgiler verilecektir. Ardından dinî, ahlakî ve ilmî kişiliğinden bahsedilecektir. “İlmî Kişiliği” başlığı altında en tanınmış hocalarına dair bazı malumatlar sunulacak, en meşhur öğrencilerinden bazılarının isimleri anılacak ve eserleri kısaca tanıtılacaktır.

1.1. HAYATI

Fadl Abbas, yakın dönemde yaşamış önemli bir şahsiyettir. İlmi seven ve ilme değer veren bir ailenin en büyük çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Kendisinin de ömrü ilimle hemhâl olarak geçmiştir. Genç yaşta babasını kaybetmesi üzerine ailesini geçindirme sorumluluğunu üstlenmiştir. Bu sorumluluğu yerine getirmek adına zorlu bir çalışma hayatına atılmıştır. Bundan dolayı onun hayatı ele alınırken öncelikle doğduğu ve yetiştiği ortam, öğrenim ve çalışma hayatıyla ilgili bilgi verilecektir. Ardından vefatı konusuna geçilecektir.

1.1.1. Doğumu ve Yetiştigi Ortam

Fadl Abbas, 1932 senesinin ocak ayında (H. 1350/Ramazan) Filistin'in Nâsıra kenti yakınlarındaki Saffûriye köyünde doğdu.³⁶ Tam ismi, Fadl b. Hasan b. Ahmed b. Âl-i 'Abbas'tır.³⁷ Künyesi Ebû Muhammed olan Abbas, Saffûrîye köyünde doğmasından dolayı es-Saffûrî, Şâfiî mezhebine mensup olmasından dolayı da eş-Şâfiî farklı nisbeleriyle bilinmektedir. Ayrıca çok okumuş ve bilgili olmasından dolayı kendisine Bahr (Deniz),

³⁶ Muhammed b. Yûsuf b. İsmail el-Cûrânî, *el-Ustâz ed-doktor Fadl Hasan 'Abbas rahimehullah ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân* (Amman: Câmi'atu'l-'Ulûmi'l-İslâmiyyeti'l-Âlemiyye, Kuliyetu'd-Dirâsâtî'l-'Ulyâ, Doktora Tezi, 2012), 18; Ahmed Tâhir Ebû Ömer, “Kadim İlim Geleneğimizin Son Temsilcisi Prof. Dr. Fadl Hasan Abbâs”, çev. Celalettin Divlekci, *Marife* 13/3 (2013), 206; Enghin Cherim, “Fazl Hasan Abbas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), EK-1/445.

³⁷ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 18; Cherim, “Fazl Hasan Abbas”, EK-1/445.

Ustâzu'l-esâtize (Hocaların Hocası) ve İbnu Abbâsi Zemânihi (Çağının İbn Abbas'ı) gibi lakaplar verilmiştir.³⁸

Fadl Abbas, ilmi ve ilim sahiplerini seven, onlara değer veren faziletli bir evde yetişti. Anne ve babası İslâmî bir hayat üzere yaşamaya, çocuklarının da bu şekilde bir hayat sürmesine önem veren kimselerdi. Her ikisi de evlatları Fadl Abbas'ın hâfız olmasını ve ilim tahsil etmesini çok istemektelerdi. Onların bu ilim sevgisi aileden gelen bir âdetti. Nitekim Fadl Abbas'ın dayısı Yusuf Abdurrezzâk el-Meşhedî Ezher Üniversitesi'nde öğretim üyesiydi. Abdurrezzâk el-Meşhedî, yeğeninin ilmî hayatında önemli bir rol üstlendi. Dayısının sayesinde küçüklüğünden itibaren Fadl Abbas'ın ömrü ilim meclislerinde geçti. Dayısı Abdurrezzâk el-Meşhedî ve başka bazı âlimler, her sene Ramazan ayında Saffûriye köyüne gelirlerdi. İnsanları aydınlatmak üzere çevre bölgelerden Filistin'e gelen bu âlimler, Fadl Abbas'ın babasının evinde misafir olup burada insanlara dersler verirlerdi.³⁹ Babası, ilme ve ilim ehline olan düşkünlüğü sebebiyle böyle meclislerde bulunmayı önemser, çocuklarının da ilmî ve ahlâkî gelişimleri adına buralardan faydalanmaları için elinden geleni yapardı. Fadl Abbas, kendisinin yetişmesi için gösterdikleri çabadan dolayı her zaman ebeveynini hayırla yâd edip şöyle derdi:

*“İnsanlara teşekkür etmeyen Allah'a şükretmez. Bu sebeple ben, üzerimde emeği geçenleri hatırlamayı bir gereklilik olarak görüyorum. Lütuf ve nimet Allah'ındır. Üzerimde hakkı geçenlerin en başında zikretmem gerekenler ise Allahu Teâlâ'nın Kitabı'nı ezberlemem için çok çabalayan annem ve babamdır. Allah onlara rahmet etsin.”*⁴⁰

1.1.2. Öğrenim ve Çalışma Hayatı

Fadl Abbas, henüz küçük yaşlardayken ilim öğrenmeye başladı. Âmâ olmasına rağmen daha on yaşını bitirmeden dayısı ve babasının girişimleriyle beldelerindeki caminin müezzini Hâfız Şeyh Ahmet el-Aylûtî'nin yanında elli bir gün gibi kısa bir sürede hafızlığını

³⁸ Senâ Fadl Abbas, “el-‘Allâmetu ed-doktor Fadl Hasan ‘Abbas ve cuhûduhû fi’t-tefsîr”, *Havliyyetu kulliyeti usûli'd-dîn ve'd-da'veti bi'l-Menûfiye* 34 (2014-2015), 4.

³⁹ Cûrânî, *Fadl Hasan ‘Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 20; Abdulkarim el-Halef, *Dirâsetu kitâbi İtkânu'l-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân - 'ardun ve nakdun-* (Dımaşk: Câmî'atu Dımaşk, Kulliyetu's-Serî'a ed-Dirâsâtu'l-'Ulyâ Kısmu 'Ulûmi'l-Kur'ân ve's-Sünne, 2010), 16; Cemâl Mahmûd Ebû Hassân, “‘Ulemâu min vatanî ed-doktor eş-şeyh Fadl Hasan ‘Abbas”, *alrai* (Erişim 17.12.2020).

⁴⁰ Cûrânî, *Fadl Hasan ‘Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 19.

tamamladı.⁴¹ Kur'ân-ı Kerîm'i hıfzettikten sonra Saffûriye'den ayrılmadan önce çeşitli ilmi metinler ezberlemeye başladı. Ezberlediği metinlerden bazıları şunlardır: Şâfiî fikhına dair Ebû Şucâ'ın (öl. 500/1107'den sonra) yazmış olduğu *el-Gâye ve't-Takrîb*, İbrâhim el-Lekânî'nin (öl. 1041/1631) akaide dair manzum biçimde kaleme almış olduğu *Cevheretü't-tevhîd*, İbn Mâlik'in (öl. 672/1274) Arap grameriyle ilgili manzum biçimde yazmış olduğu *Elfiyye*.⁴²

Fadl Abbas, iyi bir eğitim için 1946 yılında Saffûriye köyünden Akkâ şehrine gitti. Burada, Boşnak Ahmet Cezzâr Paşa tarafından inşa edilen Cezzâr Ahmet Paşa Camii külliyesinin bünyesindeki Ahmediye Medresesi'nde okumaya başladı.⁴³ 1946-1947 yıllarında bu medresede tanınmış âlimlerden dersler aldı. Nablus müftüsü Şeyh Meşhûr ed-Dâmin, İzzet Mer'î ve Fevvâz Sâlih gibi isimler Fadl Abbas'ın burada kendilerinden istifade ettiği hocalardan bazılarıdır.⁴⁴

Ahmediye Medresesi'nde eğitimini bitirdikten sonra daha iyi bir ilim tahsil etmesi için babası, Fadl Abbas'ı, o dönemde ilmin ve âlimlerin merkezi sayılan Mısır'a göndermek istedi. Mısır'a gitme vakti geldiğinde babası evladına şefkatle şu sözleri söyledi:

*“Ey Oğulcuğum Fadl! Seni Mısır'a göndermek istiyorum. Sana çok iyi dinlemen gereken bir şeyler söyleyeceğim: Senin, on iki aileyi geçindirebilecek kadar imkânın var. İnşallah buraya geri döndüğünde resmî bir görevde bulunmanı istemiyorum; çünkü resmî görev, bazen, insanın ve hak sözün arasına girer (insanın gerçek sözleri söylemesine engel olur). Ben, senin ilmiyle amel eden bir âlim olmanı istiyorum.”*⁴⁵

Bu sözleri söylediği zamanlar Fadl Abbas'ın babası Filistin'de mülk sahibi olan zenginlerdendi. Fakat daha sonraları Filistinli ailelerin çoğunun çektiği gibi çok sıkıntılar çekti ve üzerinde yaşadığı toprakları terk etmek zorunda kaldı.

⁴¹ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 19, 21; Halef, *Dirâsetu kitâbi İtkânü'l-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân - 'ardun ve nakdun-*, 16.

⁴² Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 21; Ebû Ömer, “Kadim İlim Geleneğimizin Son Temsilcisi Prof. Dr. Fadl Hasan Abbâs”, 206.

⁴³ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 21; Ebû Ömer, “Kadim İlim Geleneğimizin Son Temsilcisi Prof. Dr. Fadl Hasan Abbâs”, 206.

⁴⁴ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 22.

⁴⁵ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 22.

Babasının isteği üzerine Fadl Abbas, 1948 senesinde Mısır'a gitti. Burada eğitimine, Kur'an ilimlerinden kıraat ve tecvit dersleriyle başladı.⁴⁶ 1948 yılında liseyi bitirdikten sonra aynı sene içerisinde Ezher Üniversitesi'nde Arap Dili Fakültesi'ne bağlı Kıraat Enstitüsü'nden diploma almak için sınava girdi.⁴⁷ Yazılı sınavda başarılı olduktan sonra sözlü sınava girdi. Dayısı Abdurrezzâk el-Meşhedî'nin yakın dostu ve meslektaşı olan komisyon başkanı Abdulfettâh el-Kâdî, Fadl Abbas'ın çok zeki bir çocuk olduğunu, kendisine ne sordularsa cevapladığını, Kur'an'ı da güzel okuduğunu; fakat tertîl üzere ve tilavet kurallarına uyarak okumakta sıkıntı yaşadığını söyledi. Fadl Abbas girdiği bu sözlü sınavda 43 öğrenci arasından 23. oldu. Bunun üzerine dayısının tavsiye etmesiyle Fadl Abbas, Kur'an tilavetini tashih için dönemin meşhûr kıraat âlimlerinden Muhammed Süleyman eş-Şendevîlî'nin yanında kıraat, aşere-takrîb okudu.⁴⁸ Bu eğitimden sonra kıraat icazetini aldı. Ardından aynı yılın ekim ayında Ezher Üniversitesi Usûluddîn Fakültesi sınavına girdi. Sınavda başarılı olup buraya kaydını yaptıran Fadl Abbas, 1952 senesinde yirmi yaşında Usûluddîn Fakültesi'nden mezun olan en küçük öğrenci oldu.⁴⁹

Fadl Abbas, 1952'de Ezher Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra ailesini ziyaret etmek için yaz mevsiminde Ba'lebek'e geldi.⁵⁰ Yaz ayları bittiğinde yüksek lisans eğitimi için tekrar Mısır'a gitti. 1953 senesine kadar burada eğitimini sürdürürken Lübnan'dan babasının vefat ettiği haberinin gelmesi üzerine Fadl Abbas, ailesinin yanına geri döndü.⁵¹ Lübnan hükümeti, Filistin'den göç ederek mülteci durumunda olanları tespit etmek amacıyla 1952 yılında sayım yaptı ve elde ettiği verileri resmî olarak kaydetti. Hükümet, bu tarihten sonra Lübnan'a sığınanların resmî olarak kayıtlarını tutmadığı için Fadl Abbas'ın ismi de

⁴⁶ Ebû Ömer, "Kadim İlim Geleneğimizin Son Temsilcisi Prof. Dr. Fadl Hasen Abbâs", 206.

⁴⁷ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi 't-tefsîri ve 'ulûmi 'l-Kur'ân*, 23; Zafer Akyüz, *Fadl Hasan Abbâs ve Belâgat İlmindeki Yeri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 45.

⁴⁸ Akyüz, *Fadl Hasan Abbâs ve Belâgat İlmindeki Yeri*, 45; Ahmet Mahmut Gözün, *Fadl Hasan Abbas ve el-Belâga Fünûnuhâ ve Efnânuhâ Adlı Eseri Bağlamında Meânî İlmine Dair Görüşleri* (Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 6.

⁴⁹ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi 't-tefsîri ve 'ulûmi 'l-Kur'ân*, 23.

⁵⁰ 14 Mayıs 1948 tarihinde İsrail Devleti'nin kurulduğu ilan edilince I. Arap-İsrail Savaşı başladı. Bu sebeple Fadl Abbas'ın ailesi, 1948 senesinin 9 Temmuz gecesi Saffûriye'yi terk edip Lübnan'a göç etmek mecburiyetinde kaldı. Lübnan hükümetinin verdiği karar gereğince Fadl Hasan'ın ailesi Ba'lebek şehrine yerleşti. Bu sırada eğitim için Ezher'de olması nedeniyle yaşananlardan habersiz olan Fadl Hasan'a, babası, Ba'lebek'te oldukları haberini gönderdi. Böylece ailesinden haber alan Fadl Hasan, yaklaşık dört yıl ailesi ile mektuplaşarak iletişim kurdu. (bk. Akyüz, *Fadl Hasan Abbâs ve Belâgat İlmindeki Yeri*, 46.)

⁵¹ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi 't-tefsîri ve 'ulûmi 'l-Kur'ân*, 24.

kanunen kayıt altına alınmadı.⁵² Bu sebeple o hem ikametle alakalı birtakım sorunlar yaşadı hem de hiçbir resmî kuruluşa iş için başvurmadı. Uzun süren uğraşlar sonunda bu sorunu hallettikten sonra evin en büyük çocuğu olmanın getirdiği sorumluluk duygusuyla annesine ve henüz küçük olan kardeşlerine bakabilmek için iş aramaya koyuldu.⁵³ Fakat Ezher’i bitirmiş eğitilmiş biri olmasına rağmen bir yıl boyunca iş bulamadı.⁵⁴ Bu durumu bilen dayısı Abdurrezzâk el-Meşhedî, her ay onlara belli bir miktarda para gönderdi. Fadl Abbas bu şekilde dayısının desteğiyle evin geçimini sağladı.

Fadl Abbas, uzun bir süre iş aramasına rağmen olumlu bir sonuç alamayınca son çare olarak Lübnan Diyanet İşleri Başkanı Şeyh Muhammed Ulâyâ’nın yanına gitti. Başkan Muhammed Ulâyâ, Fadl Abbas’a, ne mezunu olduğunu sorduktan sonra bu konu hakkında yardımcısı Şeyh Ömer el-Kumeyrî’ye danıştı. Ömer el-Kumeyrî, Lübnan’da Fadl Abbas’ın diplomasından sadece Hasan Hâlid isminde bir hâkimde daha olduğunu; ancak Fadl Abbas’ın kendi alanında daha başarılı olduğunu ifade etmesine rağmen görüşmeden müsbet bir sonuç çıkmadı. Başkan bu durumu, *“İhtisasını dinî ilimlerde yapmış kişilerin Lübnan’da yapabilecekleri işler sınırlıdır. Başka Arap ülkelerinde din adamları, kamuda önemli kademelerde vazife alabilmekte, bakanlığa bile yükselebilmektedirler.”* şeklindeki cümlelerle açıkladı. Olumlu bir cevap alamayan Fadl Abbas, *“Efendim! Benim gözüm yükseklerde değil, ben makamınıza bakanlık ya da müdürlük istemek için gelmedim. Ben, kendi rızkımı temin edebileceğim sıradan bir vazife istiyorum.”* diyerek herhangi bir dünyalık menfaat veya bir makam-mevki uğruna hiçbir zaman başkasına boyun eğmediğini, izzet ve onuruyla yaşadığını belirtmiş oldu.⁵⁵

İş için gittiği her yerden geri çevrilen Fadl Abbas’a, samimi bir arkadaşı, Ba‘lebek’ten yaklaşık elli kilometre uzaklıkta olan Sa‘lebâyâ köyünün mescidinde görevli birinin bulunmadığını söyleyerek cuma hutbesi irad etmesini ve namaz kıldırmasını teklif etti. Teklifi kabul eden Fadl Abbas, burada hutbe verip namaz kıldırıldı. Etkileyici bir hitabete sahip olmasından dolayı halk, Fadl Abbas’ı çok beğendi ve kendisinden köylerinde imam

⁵² Akyüz, *Fadl Hasan Abbâs ve Belâgat İlmindeki Yeri*, 46.

⁵³ Ebû Ömer, “Kadim İlim Geleneğimizin Son Temsilcisi Prof. Dr. Fadl Hasen Abbâs”, 206.

⁵⁴ Cûrânî, *Fadl Hasan ‘Abbas ve cuhûduhû fi’t-tefsîri ve ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 24.

⁵⁵ Cûrânî, *Fadl Hasan ‘Abbas ve cuhûduhû fi’t-tefsîri ve ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 24; Gözün, *Fadl Hasan Abbas ve Meânî İlmine Dair Görüşleri*, 8-9.

olmasını istedi. Kendisine cüz’i bir miktarda para maaş olarak tahsis edilen Fadl Abbas, altı ay boyunca Sa‘lebâyâ köyünde halkı dinî konularda bilgilendirdi. O dönemde Lübnan’da halkı dinî meselelerde bilgilendirecek âlimlerin sayısı pek az olduğundan din âlimlerine çok ihtiyaç vardı. Bu sebeple Lübnan’ın Saydâ şehrinde resmi bir kurum olan İslâmî Vakıflar Dairesi, eğitim almak ve mezun olduktan sonra din hizmetlerinde vazifelendirmek üzere üç öğrenciyi Mısır’a Ezher Üniversitesi’ne gönderdi. Bu öğrenciler oraya gittiklerinde, Ezher’de hoca olan Fadl Abbas’ın dayısı Abdurrezzâk el-Meşhedî’nin talebesi oldular. Bu öğrencilerin ilim öğrenmeleri için İslâmî Vakıflar Dairesi tarafından gönderildiklerini öğrenen Abdurrezzâk el-Meşhedî, onlara Ezher Üniversitesi mezunu olan yeğeni Fadl Abbas’tan söz etti. Sonrasında bu öğrencilerin vesilesiyle Saydâ şehrindeki İslâmî Vakıflar Dairesi’ne de yeğeninden bahsedip durumunu bildirdi. İslâmî Vakıflar Dairesi’nin Fadl Abbas’ı çağırması üzerine Fadl Abbas Saydâ şehrine gelerek buranın en büyük camisi olan Mescidu’l-‘Umerî’de cuma hutbesi verdi. Verdiği bu hutbeyi herkes beğenince Saydâ kentinin Vakıflar Dairesi Başkanı, vaaz ve irşat faaliyetlerinde bulunmak üzere Fadl Abbas’ı Filistin’den göç eden mültecilerin kaldığı ‘Aynu’l-hulve ismi verilen mülteci kampına atadı. Burada mescit olarak kullanılan yapıt, II. Dünya Savaşı’nın ardından İngiliz askerleri için inşa edilmiş bir kışla idi. Burada namaz kılanlar, doğru kible yönüne yönelmekte problem yaşadıklarından dolayı Fadl Abbas, halkla ettiği istişare sonucu yeni bir mescid inşasına karar verdi. Toplanan yardımlar ve bağışlar vasıtasıyla inşa edilen yeni mescide “Şeyh Fadl Abbas Mescidi” adı verildi. Bu mescid, gün geçtikçe ilmî faaliyetlerin artarak devam ettiği, maddî-manevî ihtiyaç sahiplerinin ziyadesiyle faydalandığı bir hayır kurumuna dönüşünce Fadl Abbas’ın ismi Lübnan’da daha çok duyuldu.⁵⁶

Dönemin Kudüs Başmüftüsü Muhammed Emin el-Hüseynî, Fadl Abbas’ın şöhretini, insanlar üzerindeki tesirini duyunca bütün kamplarda din hizmetleri için onu görevlendirdi. Bu sıralarda -1957 senesinde- yine görev için gittiği bir programda akrabalarıyla görüşen Fadl Abbas, Süleyman Yûsuf Abbas’ın kızı olan Fethiye hanımla evlendi. Bu hanımın

⁵⁶ Cûrânî, *Fadl Hasan ‘Abbas ve cûhûduhû fi’t-tefsîri ve ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 24; Akyüz, *Fadl Hasan Abbâs ve Belâgat İlmindeki Yeri*, 47; Gözün, *Fadl Hasan Abbas Meânî İlmine Dair Görüşleri*, 9; Mecdi Mekkî, “el ‘Allâmetu eş-şeyh ed-doktor Fadl Hasan ‘Abbas”, *islamsyria* (Erişim 23.12.2020).

künyesi Ümmü Muhammet'tir. Hak Teâlâ ondan Fadl Abbas'a, dokuzu kız olmak üzere on beş çocuk nasip etti.⁵⁷

Fadl Abbas, insanlara yalnızca mescidde vaazlar, dersler vermedi. Bilakis o, kendi evini de âdeta bir medreseye çevirmişti. Onun bu din hizmetlerinden hoşlanmayan solcu ve ırkçı kesim ile bunların destekçileri Fadl Abbas'dan rahatsız oldular. İslâm dışı fikrî hareketlere karşı boyun eğmediği ve fırsat buldukça onların yanlış düşüncelerini korkmadan eleştirdiği için Fadl Abbas'ın evi istihbarat tarafından defalarca basıldı. 1954'ten 1965 yılına kadar Saydâ şehrinde Vakıflar Dairesi'ne bağlı çalışan Fadl Abbas'ın şânı Lübnan'da her tarafa yayılınca kin ve nefretlerinden dolayı onu Lübnan'dan çıkarmaya çalışanlar oldu. Bu sebeple 1965 senesinin ortalarında Lübnan'ı terk etmek zorunda kaldı ve Ürdün'e gitmeye karar verdi.⁵⁸

Ürdün'de Fadl Abbas'ı çok seven ve haberi olmadan sürekli onun için iş arayan arkadaşı Muhammet İzzet Şerîf, bazı kimselerle birtakım görüşmeler yaptı. Nihayetinde 5 Ekim 1965 tarihinde Ürdün/Amman mescitlerine vaiz olarak atandığı haberi geldi. Fadl Abbas, camiler, medreseler ve külliyelerde durmadan çalışıp vaazlar verdi. O, bu gayretleri neticesinde insanların sevgisini ve teveccühünü kazandı. Yaklaşık bir yıl bu görevde bulunduktan sonra 1 Ekim 1966 tarihinde Amman'ın bir semti olan Luveybe'deki Şeriat Enstitüsü'ne henüz fakülte değilken öğretim görevlisi olarak tayin edildi.⁵⁹ Burada kendisine tefsir ilimleri, hadis, akâid, Arapça ve Kur'ân-ı Kerîm derslerini okutma vazifesi verildi. 1971 senesine kadar buradaki görevine devam eden Fadl Abbas, bir taraftan da Ezher Üniversitesi Usûluddîn Fakültesi'nde yapmakta olduğu yüksek lisansını 1967 yılında bitirdi.⁶⁰ Yüksek lisansın ardından yine aynı üniversitede doktora öğrenimine başlayan Fadl Abbas, 1972'de *İtticâhâtü't-tefsîr fi'l-'asri'l-hadîs fi Mısır ve Sûriye* adlı teziyle on beş öğrenci arasında üçüncü olarak doktorayı tamamladı.⁶¹

⁵⁷ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 19; Gözün, *Fadl Hasan Abbas Meânî İlmine Dair Görüşleri*, 10.

⁵⁸ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 25.

⁵⁹ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 25.

⁶⁰ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 25.

⁶¹ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 26; Hidayet Aydar, "Ürdün Üniversitelerinde Tefsir Alanında Yapılan Çalışmalar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/7 (2003), 27; Cherim, "Fazl Hasan Abbas", EK-1/445.

Fadl Abbas, hakkın ve haklının yanında yer alma noktasında kimseden korkmazdı. Yapılan yanlışlara ve zulümlere karşı çıkar, kimseden çekinmeden gerçekleri açıkça söylerdi. Bu özelliğiyle alakalı olarak şu olay nakledilmektedir: Bir radyo kanalında yayınlanan bir cuma hutbesinde, Amerika'nın çok zulmederek haddi aşmasından dolayı Beyaz Sarayın siyahla kaplanması/hezimete uğraması için beddua etmesi sebebiyle radyoda yayını yapılan hutbesi hemen kesilip yerine şarkılar çalınmaya başlandı. Ardından Hüseyinî mescidindeki cami cemaati Amerika'yı kınamak ve protesto etmek için mescidden çıkıp sokaklara döküldü. Komşu devletler bir sonraki gün bunu gazetelerinde haber olarak yazdılar. Bunun üzerine Fadl Abbas görevinden uzaklaştırıldı, eğitim faaliyetleri ve radyo programları durduruldu.⁶²

Fadl Abbas, Ürdün'de görevinden uzaklaştırılıp orada çalışması yasaklanınca 1975 yılında Birleşik Arap Emirlikleri'ne gitti. Burada Vakıflar Bakanlığı'nda hitâbet, vaaz ve irşat faaliyetlerinde görevlendirilen Fadl Abbas, aynı zamanda radyo ve televizyonlarda da bazı programlar yapıp dersler verdi. 1978 yılına kadar burada çalışmaya devam ederken bir taraftan da *el-Menâr* ve *el-İttihâd* dergilerinde makaleler yazdı.⁶³

Fadl Abbas'ı seven, fazilet sahibi arkadaşlarından biri, onun Ürdün Üniversitesi'nde ders verebilmesi için çabaladı. Nihayetinde bu gayretler neticesiz kalmadı. Nitekim Fadl Abbas, 1978 senesinde Ürdün Üniversitesi Şeriat Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak görevlendirildi. Bir süre üniversitenin Usûluddîn bölümünün başkanlığını da yapan Fadl Abbas, emekli olduğu 2002 yılına kadar tefsir, belâgat, kasasü'l-Kur'ân, i'câzu'l-Kur'ân, akaid vb. alanlarda dersler verdi. Bunun yanı sıra yüksek lisans ve doktora aşamasındaki pek çok öğrencinin de danışmanlığını yaptı.⁶⁴

Fadl Abbas, çektiği zorluklara rağmen yılmadan göstermiş olduğu üstün gayreti sonucunda Allah'ın (c.c) inayetiyle ilmî dereceler elde etti. En nihayetinde o, üniversitelerde elde edilebilecek en üst aşama olan profesörlük unvanını kazandı. 2002 yılında 70 yaşında

⁶² Akyüz, *Fadl Hasan Abbâs ve Belâgat İlmindeki Yeri*, 50; Gözün, *Fadl Hasan Abbas Meânî İlmine Dair Görüşleri*, 11.

⁶³ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 27; Akyüz, *Fadl Hasan Abbâs ve Belâgat İlmindeki Yeri*, 52.

⁶⁴ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 27.

Ürdün Üniversitesi'nden emekliliğinin ardından Fadl Abbas, Yermük Üniversitesi'nde tefsir, ulûmu'l-Kur'ân ve hadis alanında doktora öğrencileri yetiştirdi. 2002'den 2007 yılına kadar Yermük Üniversitesi'nde doktora öğrencilerine danışmanlık görevini sürdüren Fadl Abbas, 2008 senesinde Ürdün'ün başkenti Amman'da kurulan Uluslararası İslâmî İlimler Üniversitesi'nde doktora öğrencisi yetiştirmek üzere görevlendirildi.⁶⁵ Vefat edinceye kadar da bu görevinde kaldı.

Fadl Abbas, çalışmalarını sadece üniversitelerde akademik faaliyetler yapmak suretiyle yürütmedi. Bilakis o, kendi evinde, cami ve medreselerde de olmak üzere pek çok yerde halka açık dersler ve sohbetler yaptı. Buralarda ilim halkaları kurarak insanları irşat etti. Aynı zamanda insanları Allah yoluna davet etmek adına farklı beldelerde konferanslar ve seminerler verdi. Kendisi aslen Filistinli olması hasebiyle zaman zaman Filistin'e de gidip burada akraba ziyareti yapar, şehirleri gezerek konferanslar verirdi. Yaşadığı dönemde İhvân-ı Müslimîn hareketinin önemli davetçilerinden olan Fadl Abbas'ın büyük kalabalıklara hitap ederek onları İslâm'a davet etmesi ve özellikle de gençleri etkilemesi İsrail hükümetinin hoşuna gitmedi. Bu sebeple hükümet, onun Filistin'e girmesini yasakladı.⁶⁶

1.1.3. Vefatı

Çocukluğundan itibaren gerek bir dinleyici/öğrenci gerek bir hoca gerekse bir davetçi olarak hayatının her döneminde ilimle hemhâl olan Fadl Abbas, insanlara örnek olacak güzel bir hayat yaşadı. 9 Şubat 2011 (H. 6 Rebûlevvel 1432) sabahı, öğle namazından az bir vakit önce umreye gitmek için hazırlandı. Amman'dan yolculuğa çıkmak üzere namaz kıldı. Çocuklarının onu tutup yardım etmeleriyle havaalanına gitmek için arabaya bindiği esnada rahatsızlandı ve hastaneye kaldırıldı. Bu sırada 79 yaşında iken vefat etti. Cenaze namazı, 10 Şubat 2011 (H. 7 Rebûlevvel 1432) Perşembe günü öğle namazından sonra Amman'da Zemîlî Mescidi'nde kılındı. Öğrencilerinden ve sevenlerinden binlerce kişinin katılımıyla Amman'ın Sehab semtindeki İslâm Mezarlığı'na defnedilmek üzere son yolculuğuna uğurlandı.⁶⁷

⁶⁵ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 27.

⁶⁶ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 37.

⁶⁷ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 67; Mekkî, "el-'Allâmetu eş-şeyh ed-doktor Fadl Hasan 'Abbas".

1.2. KİŞİLİĞİ

Fadl Abbas, çok yönlü kişiliğiyle toplumda önemli bir yer edindi. Zühd ve takvası, feraseti, dik duruşu, keskin zekâsı, kuvvetli hafızası ve ileri görüşlülüğü onu tanıyanların dikkatini çekti. Bu özellikleriyle birlikte Kur'an ve sünnete sınıksız bağlılığı, dinî hassasiyetleri, sahip olduğu ahlâki erdemler, kendilerinden ilim tahsil ettiği hocalar ve kaleme aldığı eserler de onun şahsiyetini oluşturan önemli unsurlar oldu. Bu yönüyle Fadl Abbas'ın kişiliği; "Dinî ve Ahlâkî Kişiliği" ile "İlmî Kişiliği" olmak üzere iki alt başlık altında ele alınacaktır.

1.2.1. Dinî ve Ahlâkî Kişiliği

Fadl Abbas, Kur'an ve sünnet eksenli İslâmî bir düşünceye sahipti. Onun bu düşüncesi, hayatının her alanına sirayet etmişti. Nitekim üstün ahlâkî, mütevazı yaşamı ve kendisini tanıyan kimselerin onun hakkında dile getirmiş oldukları övgü dolu sözler,⁶⁸ onun İslâmî bir hayat yaşamaya ve dinî değerleri korumaya ziyadesiyle önem verdiğini göstermektedir.

Fadl Abbas gerek farz gerekse nafîle bütün ibadetlerine çok düşkündü. Fakat Kur'an ve namazın onun yanında ayrı bir yeri vardı. Zira söz konusu iki ibadet, onun hayatını müthiş bir derecede etkilemişti. Kur'an-ı Kerîm, Fadl Abbas'ın âdeta bir dostuydu. O, hiç sıkılmadan sürekli Kur'an okur, Kur'an'la meşgul olurdu. Onunla yapılan bir röportajda bu konu hakkında şöyle demektedir:

*"Ben Allah'ın bana fadlından dolayı Kur'an'ı okuduğum zaman bütün benliğimle okurum. Onu sıkça okurum, elhamdulillah. Eğer bana Kur'an'ı kaç defa hatmettin diye sorarsan derim ki: Binlerce defa. Ben daha küçükken kelimelerin üzerinde durup düşünürdüm. İlk durağım Allah Teâlâ'nın Yâsîn sûresindeki: 'Rahîm olan Rab'den bir söz olarak (onlara) selâm vardır.' kelâmı oldu. Ben kendi kendime soruyordum: Neden Rahîm olan Rab dedi de Kerîm demedi? Bu sorunun cevabını bulmaya çalıştım. Anladım ki bu âyette Allah'ın rahmeti, merhameti esastır. Ben buradan Kur'an'dan etkilenmeye, onu ezberlemeye ve ondaki bazı meseleler üzerinde durmaya başladım..."*⁶⁹

⁶⁸ İlim ehlinin Fadl Abbas hakkındaki düşünceleri ve övgü içerikli sözleri için bk. Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhu fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'an*, 44-51.

⁶⁹ Ebû Ömer, "Kadim İlim Geleneğimizin Son Temsilcisi Prof. Dr. Fadl Hasen Abbâs", 216.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Fadl Abbas Kur'an'ı çokça okurdu. Fakat o, Kur'an'ı yalnızca okumakla kalmaz, okumanın ötesinde onu anlamanın ve yaşamının önemine de vurgu yapardı. Nitekim yine aynı röportajın başka bir yerinde o, Kur'an ile ilgili şunları söylemektedir:

“... Kur'an meselesi hassas bir meseledir. Onun gölgesine sığınmadıkça ve edebiyatla edeleplenmedikçe bu dünya için rahat yoktur. Bu, bütün dünya için böyledir. Müslümanlara gelince ancak önceden oldukları gibi Kur'an'a geri dönerlerse hayrın gölgesinde gölgelenebilecek, mutluluğun tadını alabilecek ve izzetin tatlılığını hissedebileceklerdir... Şimdi, gençlere Kur'ân-ı Kerîm'i öğretmek istediğimizde onlara bu Kur'an'ın ne olduğunu öğretmemiz gerekir. Tecvid hükümlerinden verdiklerimizle beraber onlara, Kuran'ın büyüklüğünü, erdemli ve onurlu hayatımıza geri dönebilmemiz için onu idrak etmemiz ve anlamamız gereken sır olduğunu göstermeliyiz. Dünyadaki Müslüman âlimler de bunu tavsiye etmelidirler. Zannımca şimdi resmî İslâm'ı bir tarafa bırakmamız gerekir. Pek çok İslâm ülkesinde bu toplumlardan sorumlu olanların, aşağı yukarı yıllık bir toplantı yapıp kuralları öğretmen, harfleri okumanın ve telaffuz etmenin ötesinde ilim talebelerini başka bir aşamaya nasıl ilerletebiliriz, diye aralarında görüşmeleri gerekir. Yani, Kur'an'ı; nasıl onların vicdanî, hissî ve fikrî hayatları hâline getirebileceğimizi görüşmeliyiz, gerçekten istediğimiz şey bu...”⁷⁰

Fadl Abbas güzel ve etkileyici sesiyle namazlarda da Kur'an tilavetini uzun tutardı. Nitekim Abdurrahman Yusuf el-Cemel isimli öğrencisi, hocası Fadl Abbas'ın tilaveti ve namazı hakkında şunları nakletmektedir:

“...Şeyhimiz, hocamız Fadl Hasan Abbas rahimehullah Kur'an tilavetinde çok güzel sesliydi. Arkasında namaz kılmaktan zevk alırdık. Tilaveti ve hafızlığı çok iyiydi. Kur'an'ı indiği gibi yumuşak bir şekilde okurdu. Namazlarında özellikle de teravih namazında Kur'an tilavetini çok uzatırdı. Tek başına namaz kılmasına gelince namazı ne kadar uzattığını hiç sorma. Ben kendim şahsen kaç defa onu çalışma odasında namaz kılarken beklediğimde namazının –sünnet namazının- uzunluğu sebebiyle beklemekten sıkıldım. Onun iki rekâtlık bir sünnet namazı, bir veya iki saat sürebiliyordu. O sürekli okuyordu. Bunun üzerine ben dedim ki herhâlde o, (namazda) Kur'an'ı tekrar ediyor.”⁷¹

Fadl Abbas'ı tanıyan insanlar her zaman onun namaz kıldırmasını isterlerdi. Bu sebeple namaz için Fadl Abbas'ın imamlık yaptığı mescide gider, ona iktida ederlerdi. Zira onun

⁷⁰ Ebû Ömer, “Kadim İlim Geleneğimizin Son Temsilcisi Prof. Dr. Fadl Hasan Abbâs”, 209-210.

⁷¹ el-İttihâdu'l-‘âlemiyyu li-‘ulemâi'l-muslimîne (Fer'ü Filistîn), el-Yevmu'd-dirâsiyyu “ed-Doktor Fadl Hasan ‘Abbas” Sîratun ve mesîratun 2015-4-4, YouTube (13 Nisan 2015), 01:33:08-01:34:00.

arkasında namaz kılan kişi; gerçekten namazda olduğunun şuurunda olur, namazın yüceliğini ve heybetini tüm benliğiyle hisseder ve onu erkânına uygun bir şekilde hakkıyla eda ederdi. Fadl Abbas, gece ibadetlerine de ayrı bir önem verirdi. Gecenin bir kısmında secdeyi ve kıyamı uzatarak namaz kılar, kendisine günlük belirlediği vird ve zikirleri çeker; anne babasına, hocalarına, İslâm'a hizmet etmiş fazilet sahibi kimselere ve yetişmesinde emeği geçen herkese çokça dua edip onları hayırla yâd ederdi.⁷²

Fadl Abbas, aynı zamanda dava şuuruna sahip dertli bir kimseydi. İnsanları, bilhassa gençleri, Allah yoluna davet etmek, onlara İslâmî bir bilinç aşılama konusunda çok çaba sarf ederdi. Bu gayeyle o, her yıl Filistin topraklarına özellikle de doğduğu yer olan Saffûriye'ye giderdi. Saffûriye haricinde de Filistin'in değişik bölgelerini dolaşır, ilim ehline düzenlenen konferanslara, toplantılara ve panellere katılırdı. Her an ilimle meşgul olan Fadl Abbas'ın her günü çok yoğun geçerdi. Nitekim o, sabahın erken vakitlerinde evinden çıkar ve gece geç saatlere kadar evine dönmezdi. Bazen olurdu ki işlerinin yoğunluğu sebebiyle iki veya üç gün ailesi onu görmezdi. Gerek ilmî dergilerden gerek çeşitli ülkelerin internet sitelerinden gerekse telefon üzerinden kendisine sorulan sorulara da cevaplar verir, telekonferans yoluyla konferanslara katılırdı.⁷³ Bütün bunlar, onun uzun zamanını alırdı. Fadl Abbas'ın bu gayretleri Yahudilerin hiç hoşuna gitmediği için Filistin'e girişini yasakladılar.

Fadl Abbas, hakkı haykırmaktan korkmaz; yanlışını gördüğü kimsenin, konumu ne olursa olsun hiç çekinmeden hatasını söyleyip düzeltmeye çalışırdı. Allah yolunda hiç kimsenin kınamasına aldırış etmezdi. Bir işe inandığında veya ilmî bir konuda bir tercih yaptığında ilmine olan güveninden dolayı onun, tercihini değiştirmesi veya onu, tercihindan vazgeçirmek çok zordu. Fakat o, seçtiği her görüşün mutlak surette doğru olduğunu iddia etmez, bilakis kendisinin de bir insan olduğunu, bu sebeple yanılabilceğini ve yanlış kararlar verebileceğini söylerdi. Verdiği yanlış kararlardan dolayı da Allah Azze ve Celle'den aff diler, işlediği kusurların bazen kendisine yol gösterdiğini ifade ederdi. O, yapacağı işlerde başkalarının görüşlerini almayı önemserdi. Bu sebeple bir işe koyulacağı zaman

⁷² Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 31.

⁷³ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 36-37.

çevresindekilere danışmayı ihmal etmezdi. Hiç kimseyi sahip olduğu görüş ve düşünceler sebebiyle ayıplamazdı.⁷⁴ Kendisine tevdi edilen görevleri en iyi şekilde ve zamanında yerine getirir, yaptığı işlerin hakkını verirdi. Şöhreti hiç sevmediği gibi kendisine iltifat edilmesinden ve övülmekten de asla hoşnut olmazdı. Kendisini öven kişilere bundan hoşlanmadığını her fırsatta dile getirirdi.⁷⁵

1.2.2. İlmî Kişiliği

Fadl Abbas, ilme çok değer verirdi. Bu sebeple yaşadığı müddetçe ilme hizmet etmeyi arzulamaktaydı ki onun bu arzusunu gerçekleştirdiği apaçık bir şekilde görülmektedir. Nitekim o, hayatını ilim öğrenmeye ve öğrendiği ilmi başkalarına öğretmeye adanmıştı. İlim öğrenmek ve öğretmekten asla yorulmaz ve sıkılmazdı. Daima araştırır, okur ve yazardı. Kendisi âmâ olduğu için kızı Senâ Fadl Abbas bu konularda ona yardım ederdi.⁷⁶ O hem üniversitede hem evinde hem de mescitte gece geç saatlere kadar ilmî dersler, vaazlar ve sohbetler verirdi. Ayrıca ilim talebelerinden oluşan bir bayan grubuna da özel bir gün tahsis etmiş, ilminden onların da istifade etmelerine olanak sağlamıştı.⁷⁷

Daha önce de geçtiği üzere Fadl Abbas'ın hayatının hiçbir aşamasında ilimle olan bağı kopmamıştır. Uzun yıllar değerli hocalardan ilim tahsil etmiş, kendisi de bir hoca olarak çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Bunlarla yetinmeyip eserler kaleme almıştır. Dolayısıyla Fadl Abbas'ın ilmî kişiliği bir bütün olarak ele alınacaksa bu bütünü oluşturan üç ana unsurun incelenmesi gerekir ki bu unsurlar şunlardır: Kendilerinden ders aldığı hocalar, yetiştirdiği öğrenciler ve yazdığı eserler. Bu nedenle “İlmî Kişiliği” başlığı altında hocaları, öğrencileri ve eserleri hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

1.2.2.1. Hocaları

Fadl Abbas'ın ilmî kişiliğinin oluşmasında şüphesiz ki ders aldığı hocaların büyük etkisi vardır. Özellikle öğretim görevlisi olan dayısı Abdurrezzak el-Meşhedî'nin ve mezun olduğu Ezher Üniversitesi'ndeki hocaların onun yetişmesinde çok büyük bir payı olmuştur.

⁷⁴ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 28, 34.

⁷⁵ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 28.

⁷⁶ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 32.

⁷⁷ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 32.

Fadl Abbas, İslâmî ilimlerde yetkin bir âlim olarak farklı alanlarda eserler telif etmiştir. Farklı ilimlerde bu denli donanımlı olması ve eser yazması bazılarını, kendisine şu soruyu sormaya sevk etmiştir: Neden günümüzde değişik ilimlerde derin bilgiye sahip olma olgusu kayboldu? Mesela fıkıh alanında ihisaslaşmış biri neden aynı zamanda tefsirde çalışma yapamıyor, fıkıhta olduğu kadar tefsirde iyi olamıyor? Bu soru karşısında Fadl Abbas, kendisini bütün ilimlerde yetkin olan âlimlerin arasında saymadığını; fakat yetkin olan âlimlerin eserlerini takip ettiğini ve onların yolundan gitmeye çalıştığını ifade ederek hocalarını işaret etmiştir.⁷⁸ Kendisinin ifade ettiğine göre Ezher Üniversitesi'ndeki hocaları, geniş bilgiye sahip âlimlerdi. Onlar yalnızca bir alanda değil, birden fazla alanda derinleşmiş, kitap yazmış, değişik konular üzerinde uzun uzadıya konuşabilen kültürlü kimselerdi. Fadl Abbas'ın, kendilerinden ders almayı Allah'ın bir fazlı olarak gördüğü, kendilerine her zaman dua ettiği ve hem sözlü olarak hem de telif etmiş olduğu kitaplarda yazılı olarak kendilerinden bahsettiği en meşhur hocaları şunlardır:

1. Yûsuf Abdurrezzâk el-Meşhedî: Önceden de zikredildiği üzere Fadl Abbas'ın dayısıdır. 1907 yılında Filistin'in Nâsıra kasabasına bağlı köylerden olan Meşhed'de doğdu. İlk eğitimini babasından aldı. Ardından Nâsıra Medresesi'ne intikal etti. Buradaki eğitiminden sonra babası onu, Akka'daki Ahmediye Medresesi'ne gönderdi. Bu medresedeki eğitiminden sonra babası onu, Ezher'e gönderme kararı alınca Ezher'e kaydını yaptırdı ve buradan mezun oldu. Sonrasında burada öğretim üyesi olarak görev yaptı. Abdurrezzâk el-Meşhedî sayesinde Fadl Abbas, henüz küçük yaşta ilimle tanıştı.⁷⁹ Dolayısıyla dayısının, yeğeninin ilmî hayatında büyük derecede etkisi oldu.
2. Ahmed el-'Aylûtî: Filistin'in Nâsıra kasabasına bağlı 'Aylût köyünde doğdu. Fadl Abbas'ın, yanında hafızlık yaptığı hocasıdır.⁸⁰

⁷⁸ Ebû Ömer, "Kadim İlim Geleneğimizin Son Temsilcisi Prof. Dr. Fadl Hasen Abbâs", 207-208.

⁷⁹ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 37-38.

⁸⁰ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 38.

3. Muhammed Süleyman eş-Şendevîlî: Fadl Abbas'ın, dayısı Abdurrezzâk el-Meşhedî'nin yönlendirmesiyle kendisinden tecvîd ve kıraat ilmi aldığı hocasıdır.⁸¹
4. Akkâ Müftüsü Meşhur Şeyh Dâmin Berakât: Ezher Üniversitesi'nden mezun oldu. Hasan el Bennâ ve Mustafa es-Sibâ'î ile tanıştıktan sonra Filistin'de İhvânü'l-Müslimîn'in (Müslüman Kardeşler Hareketi'nin) lideri oldu. 1943 senesinde Akka'da bulunan Ahmediye Medresesi'ne atandı.⁸²
5. Fevvâz Salih: Bu hocanın hayatı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Fakat Fadl Abbas, evinde verdiği tefsir dersleri hatminin velîmesinde “...yaşadığım müddetçe kendilerini unutmayaacağım hocalarımdan biri de faziletli Şeyh Fevvâz Sâlih hocamdır (Allah onu hayırla mükâfatlandırsın). 1946 yılında onun yanında ders aldım...” diyerek kendisinden bahsetmiş ve ona dua etmiştir.⁸³
6. Muhammed Abdullah Dirâz: 1894 yılında Mısır'da doğdu. Güzel ahlâklı, dindar ve ilim sahibi bir ailede yetişti. 1916 yılında Ezher Üniversitesi'nden âlimiyye diplomasıyla mezun oldu.⁸⁴ Daha sonra Fransızca öğrendi. 1928'de Ezher'e hoca olarak atandı. 1936 yılında Paris'teki Sorbonne Üniversitesi'ne gitti. 1947'de savunmuş olduğu *Initiation au Koran (Kur'an'a Giriş)* ve *La Morale du Koran (Kur'an Ahlâkı)* isimli iki tezle devlet doktorası diplomasına üstün dereceyle sahip oldu.⁸⁵ Mısır'a döndüğünde Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne dinler tarihi hocası olarak atandı. Ardından Dârü'l-Ulûm Fakültesi bünyesinde tefsir profesörü olarak dersler verdi. Bununla beraber Arap Dili ve Edebiyatı Fakültesi'nde de ahlâk ve tefsir dersleri okuttu.⁸⁶ Muhammd Dirâz, doğuyu ve batıyı iyi tanıyan biri olarak batılı gazetelerde İslâm ve Müslümanlar aleyhinde yazılıp çizilenlere karşı Fransızca makaleler kaleme aldı. Onun bu makaleleri Fransa'da *Le Temps* isimli gazetede yayımlandı. 1958 yılında Milletlerarası İslâm

⁸¹ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi t-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'an*, 38.

⁸² Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi t-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'an*, 38.

⁸³ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi t-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'an*, 39.

⁸⁴ Muhammed b. Muhtar eş-Şinkîti, *Feylesofu'l-Kur'âni'l-Kerîm: Muhammed Abdullah Dirâz* (Kahire: Dârü'l-Meşriq, 2017), 21-22.

⁸⁵ Şinkîti, *Feylesofu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 22-23.

⁸⁶ Şinkîti, *Feylesofu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 24.

Kongresi'nde *İslâm'ın Diğer Dinler Karşısındaki Konumu ve Onlarla İlişkisi* isimli bildirisini sunmak üzere gittiği Pakistan'ın Lahor şehrinde kalp krizi geçirerek vefat etti.⁸⁷

7. Muhammed Ali Ğallâb: Ezher'de felsefe profesörü olan Ali Ğallab, müsteşriklere yazmış olduğu çok sayıdaki reddiyeleriyle tanındı. 1984'te vefat etti.⁸⁸
8. Muhammed el-Behî: 1905 yılında Mısır'da doğdu. *Şeyh Muhammed Abduh ve Mısır'da Milli Eğitim* başlıklı doktora teziyle 1936 yılında Hamburg Üniversitesi'nde İslâmî araştırmalar ve felsefe alanında doktor unvanı aldı. Tefsire çok önem veren Muhammed el-Behî, arkasından bu alana dair 24 eser bıraktı.⁸⁹
9. Muhammed el-Beysâr: 1910 yılında Mısır'da doğdu. 1939 yılında Usûluddîn Fakültesi'nden mezun oldu. İhtisasını akâid ve felsefe bölümünde yaptı. Her iki bölümden de 1945 yılında profesör unvanı aldı. 1946 senesinde Usûluddîn Fakültesi'ne müderris olarak atandı. 1949 senesinde Ezher Üniversitesi onu, İngiltere'ye göndereceği üyelerden biri olarak seçti. Bununla beraber genel felsefedeki başarısından dolayı Edinburg Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden doktora aldı.⁹⁰
10. Muhammed el-Evden: 1894 yılında Mısır'da doğdu. Eğitimini Ezher Üniversitesi'nde tamamladı. Döneminin meşhur hadis âlimlerindendi.⁹¹
11. Muhammed Yûsuf Mûsa: 1899 yılında Mısır'da doğdu. Hem bir İslâm hukukçusu hem de bir felsefecidir. 1925 yılında Ezher'den âlimiyye diplomasıyla mezun olduktan sonra Zekâzîk şehrindeki Ezher Üniversitesi'ne bağlı el-Ma'hedu'd-dînî'ye hoca olarak atandı.⁹² Üç yıl çalıştıktan sonra gözlerindeki rahatsızlık sebebiyle görevini bırakmak durumunda kaldı. Bu sırada Fransızca öğrendi. Bununla beraber hukuk eğitimi aldı. Bir müddet avukatlık yaptı. Ardından tekrar

⁸⁷ Şinkîti, *Feylesofu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 25.

⁸⁸ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 41.

⁸⁹ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 42.

⁹⁰ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 41.

⁹¹ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 40.

⁹² Ahmet Özel, "Muhammed Yûsuf Mûsâ" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK-2/310.

Ezher Üniversitesi'nde dersler vermeye başladı. Ezher Üniversitesi'nde eğitim reformunu benimseyen Muhammed Yûsuf, reform teklifi içerikli yazılar yazdı. Doktora için Paris Üniversitesi'ne gönderildi. Fakat II. Dünya Savaşı baş gösterince şartlar nedeniyle ülkesi Mısır'a dönmek durumunda kaldı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra burssuz olarak tekrar Paris'e gitti. Burada yaptığı üç yıllık çalışmasının ardından 1948 yılında Sorbonne Üniversitesinde *L'attitude d'Ibn Rochd à l'égard de la philosophie et de la religion* isimli teziyle Muhammed Abdullah Dirâz'dan sonra Ezher Üniversitesi'nden gelerek burada devlet doktorası diplomasına sahip olan ikinci kişi oldu. Muhammed Yûsuf *de La perspective philosophique du Coran* ismiyle bir tez daha yazdı. Doktorasını bitirdikten sonra çeşitli İslâm ülkelerinde araştırmalar yaptı. Ülkesine döndüğünde birçok üniversitenin farklı fakültelerinde görevlerde bulundu.⁹³

12. Abdulhalîm Mahmûd: 1932 yılında Ezher Üniversitesi'nden mezun oldu. 1940 yılında *Hâris el-Muhâsibî* adlı teziyle doktorasını İslâm tasavvufu alanında Fransa'da tamamladı.⁹⁴
13. Süleyman Dünyâ: Ezher Üniversitesi Usûluddîn Fakültesinde İslâm Felsefesi profesörü görevinde bulundu. Aynı zamanda Washinton İslâm merkezinde müdürlük yaptı.⁹⁵

Fadl Abbas'ın, kendilerinden ders aldığı ve etkilendiği başka hocaları da vardır. Onlar hakkında pek bilgi bulunmadığından yalnızca isimleri zikredilecektir. Bu hocalar:

14. Muhammed el-Ğuneymî
15. Muhammed Ebu'r-Revs
16. Muhammed Abdullah Mâdî
17. Ebû Bekir Zikrî
18. İbrahim Zeydân

⁹³ Özel, "Muhammed Yûsuf Mûsâ", EK-2/310-311.

⁹⁴ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fî't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 41.

⁹⁵ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fî't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 42.

19. İzzet Mer'î

20. Hammûde Ğurâbe'dir.

1.2.2.2. Öğrencileri

Hiç şüphesiz âlimlerin yetiştirdikleri öğrenciler, onların bırakmış oldukları ilmî mirasın bir parçası mesabesinde. Fadl Abbas da arkasından ilmiyle geleceğe yön verecek, insanlığa ışık tutacak çok sayıda öğrenci bıraktı. Öğrencilerinin sayısının çok sayıda olmasının sebebi; Lübnan, Birleşik Arap Emirlikleri, Filistin ve Ürdün gibi farklı ülkelerde ve mescitler, medreseler, fakülteler, enstitüler gibi değişik ilim meclisleri ile kendi evinde dersler vermesiydi. Bununla beraber farklı üniversitelerden hocaların da ondan ders alıp muhtelif konularda ona danışması öğrencilerinin sayısının artmasında etkili oldu. Onun yetiştirdiği öğrenciler arasında kendini geliştirerek çok önemli yerlere gelenler ve çeşitli üniversitelerde hoca olarak görev yapanlar bulunmaktadır. Bu talebelerden önde gelen en önemli isimlerden bazıları şunlardır: Abdunnâsır Mûsâ Ebu'l-Basal, Ahmed Süleyman el-Beşâyire, Ahmed İsmail İbrahim Nevfel, Cemâl Mahmûd Ahmed Ebû Hassân, Cihâd Nusayrât, Muhammed Ahmed Abdulaziz el-Cemel, Muhammed Hâzir Salih el-Mecâlî, Muhammed 'Uveyda, Süleyman Muhammed Ali ed-Dakkûr, Şehâde el-'Umrî.⁹⁶

1.2.2.3. Eserleri

Hayatı boyunca ilim tahsil etmek ve elde ettiği ilmi insanlara aktarmak için azimle çalışan Fadl Abbas, İslâmî ilimlerin hepsine vâkıf bir âlimdi. Özellikle ulûmu'l-Kur'ân, tefsir ve belâgat alanlarında insanlığa faydası olacak ciddi eserler bıraktı. Burada onun ilmî kişiliğini açık bir şekilde ortaya koyan bu eserlerden evvela matbu olanları tasnif edilerek beş başlık altında verilecek ve kısaca tanıtılacaktır. Ardından çeşitli yayınlarda yer alan bazı araştırma ve çalışmaları sıralanacaktır.

1.2.2.3.1. Ulûmu'l-Kur'ân'a Dair

1. İtkânu'l-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân (إتقان البرهان في علوم القرآن)

Tezin temel kaynağını oluşturan bu eser hakkında ikinci bölümde bilgi verilecektir.

⁹⁶ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fî t-tefsîri ve 'ulûmi 'l-Kur'ân*, 43-44.

2. İ'câzu'l-Kur'âni'l-Kerîm (إعجاز القرآن الكريم)

Fadl Abbas bu eseri, kızı Senâ Fadl Abbas ile birlikte yazmıştır. Eser, çeşitli fakülte ve enstitülerde okutulan i'câzu'l-Kur'ân derslerinde zorlanan öğrenciler için kaleme alınmıştır. Konular, elden geldiğince basit bir seviyeye indirgenerek öğrencilerin ihtiyaçları karşılanmak üzere kolay bir üslupla hazırlanmıştır.⁹⁷

3. Lemesâtun ve letâifun mine'l-i'câzi'l-beyânî li'l-Kur'âni'l-Kerîm (لمسات و لطائف من الإعجاز البياني للقرآن الكريم)

Konusu beyânî i'câz olan bu eserde Fadl Abbas, Kur'an'ın belâğî ve beyânî yönleriyle eşsiz oluşunu açıklamıştır. Müellif eserde ana hatlarıyla şu konuları işlemiştir: Nazm ve kelimenin tanımları, lafzın medlûlû, Kur'an'da kelimenin belâğati, harf ve harfın belâğati, Kur'ânî cümle ve yapısı, üslûbu'l-Kur'ân, Kur'ânî fâsıla, tekrar, ziyâde, hazf, Kur'an'ın bazı sûrelerinin tahlili.⁹⁸

4. Kadâyâ Kur'âniyye fi'l-Mevsû'ati'l-Britâniyye -nakdu metâ'in ve reddu şübühât- (قضایا قرآنیة فی الموسوعة البريطانية، نقد مطاعن، و رد شبهات)

Müellif bu eseri, British Encyclopedia'nin (İngiliz Ansiklopedisi'nin) "Qur'ân" maddesinde Kur'an hakkında yazılmış yanlış bilgileri düzeltmek, ona yöneltlen asılsız iddia ve eleştirilere cevap vermek amacıyla bilimsel bir metotla yazmıştır. British Encyclopedia'nın 15. cildinin 341-345. sayfalarında yer alan bu madde sekiz başlık altında ele alınmıştır. Müellif de kaleme aldığı eserinde bu başlıkları aynen kullanarak her bir başlığı müstakil bir bölümde incelemiştir.⁹⁹

5. Kasasu'l-Kur'âni'l-Kerîm sıdku hadesin ve sumuvvu hedefin irhâfu hissin ve tehzîbu nefsin (قصص القرآن الكريم صدق حدث و سمو هدف، إرهاف حس و تهذيب نفس)

Fadl Abbas, yıllar önce *el-Kasasu'l-Kur'âni ihâuhû ve nefehâtuh* (القصص القرآني إيحائه) ismiyle bir kitap yazmış ve burada, genelde Kur'an'da tekrar olmadığı özelde ise

⁹⁷ Fadl Hasan Abbas & Senâ Fadl Abbas, *İ'câzu'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Amman: Dâru'n-Nefâis, 2015), 5-6.

⁹⁸ Fadl Hasan Abbas, *Lemesâtun ve letâifun mine'l-i'câzi'l-beyânî li'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Amman: Dâru'n-Nefâis, 2016), 6, 499-503.

⁹⁹ Fadl Hasan Abbas, *Kadâyâ Kur'âniyye fi'l-Mevsû'ati'l-Britâniyye -nakdu metâ'in ve reddu şübühât-* (Amman: Dâru'l-Beşîr, 1989), 5-7.

Kur'ânî kıssalar hususu üzerinde durmuştur. Daha sonra bu kitabı gözden geçirip sehven yapmış olduğu hataları tashih ederek ve pek çok ilaveler yaparak eseri, *Kasasu'l-Kur'âni'l-Kerîm sıdku hadesin ve sumuvvu hedefin irhâfu hissini ve tehzîbu nefsin* ismiyle yeniden neşretmiştir. Burada Fadl; Kur'an kıssalarının amaçlarından, özelliklerinden ve i'câz hükümlerinden bahsetmiş, ardından onları tahlil etmiştir. Öte yandan Kur'an kıssaları hakkında şüphe uyandırmak isteyenlerin asılsız iddialarına cevaplar vererek bu şüpheleri defetmeye çalışmıştır.¹⁰⁰

6. el-Kırâ'âtü'l-Kur'âniyye ve mâ yete'allaku bihâ (القراءات القرآنية وما يتعلق بها)

İsminden de anlaşılacağı üzere eser, Kur'an kıraatleri hakkında yazılmıştır. Müellifin, Kur'an kıraatleri ve buna taalluk eden meseleler hakkında yapmış olduğu çalışmaları düzenli bir şekilde toplamayı amaçladığı için bu eseri telif ettiği tahmin edilmektedir.¹⁰¹

7. Gızâu'l-cenân bi-semeri'l-cinân muhâdarât fî 'ulûmi'l-Kur'ân (غزاة الجنان بثمر الجنان محاضرات في علوم القرآن)

Bu kitap, Fadl Abbas'ın Kur'an ilimlerine dair yazmış olduğu genel içerikli eserlerdendir. Giriş ve yirmi fasıldan meydana gelen eserde ana hatlarıyla şu konular işlenmiştir: Âlimlerin Kur'an ilimlerindeki çalışmaları, Allah'ın Kitabı'na karşı görevlerimiz, ulûmu'l-Kur'ân'ın anlamı, vahiy, i'câzu'l-Kur'ân, ilmu'l-münâsebet, nüzûlu'l-Kur'ân, cem'u'l-Kur'ân, esbâbu'n-nüzûl, Mekkî-Medenî, resmu'l-Mushaf, muhkem-müteşâbih, nâsih-mesûh, ahruhu's-seb'a, Kur'an kıraatleri, Kur'an'ın tercümesi, tefsir ve müfessirler, Kur'ân kıssalarının hedefleri ve özellikleri, emsâlu'l-Kur'ân, Kur'an'da kasem.¹⁰²

8. Tilâvetun ve tecvîdun (تلاوة و تجويد)

¹⁰⁰ Fadl Hasan Abbas, *Kasasu'l-Kur'âni'l-Kerîm sıdku hadesin ve sumuvvu hedefin irhâfu hissini ve tehzîbu nefsin* (Amman: Dâru'n-Nefâis, 2010), 6-10.

¹⁰¹ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhu fî 't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 137.

¹⁰² Fadl Hasan Abbas, *Gızâu'l-cenân bi-semeri'l-cinân muhâdarât fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Amman: Dâru'n-Nefâis, 2007), 347-351.

Fadl Abbas'ın, Ömer Halil adındaki bir hocayla birlikte el-Kudüs Açık Üniversitesi (جامعة القدس المفتوحة) öğrencileri için *Tilâvetun ve tecvîdun 1* ve *Tilâvetun ve tecvîdun 2* olmak üzere iki cüz' şeklinde kaleme aldığı bir ders materyalidir.¹⁰³

1.2.2.3.2. Tefsir ve Usûlüne Dair

1. Tefsîru'l-Kur'âni'l-mecîd (تفسير القرآن المجيد)

Esasında Fadl Abbas'ın kendisi, Kur'an'ın tamamını kapsayacak şekilde bir tefsir yazmamıştır.¹⁰⁴ Fakat o, hayatının merkezine aldığı Kur'an'ı anlamak ve anlatmak gayesiyle onun tamamını, radyo kanalında iki defa tefsir etmiştir. İlk olarak 1971 yılında Ürdün Radyosunda, herbir bölümü on beş dakika olmak üzere toplamda dört yüz bölüm hâlinde tefsiri gerçekleştirmiştir.¹⁰⁵ Bu tefsirin çok beğenilmesi ve ilmî araştırmalarında kullanmak üzere kayıtlara ulaşmak isteyenlerin kayıtlara ulaşamaması gibi sebeplerle Fadl Abbas'tan Kur'an-ı Kerîm'i yeniden tefsir etmesi istenmiştir. Bunun üzerine Fadl Abbas, Kur'an'ı 2007-2008 yıllarında Hayat FM Radyosunda dört yüz elli bölüm¹⁰⁶ şeklinde yeniden tefsir etmiştir.

Fadl Abbas'ın vefatından sonra öğrencileri, onun adına “*Cem‘iyyetu’l-Muhâfaza ‘ale’l-Kur’âni’l-Kerîm*” ismini verdikleri bir araştırma merkezi kurmuşlardır. Burada, kızı Senâ Fadl Abbas'ın da içinde bulunduğu, onun tefsir ve ulûmu'l-Kur'ân alanında ihtisaslaşmış akademisyen öğrencilerinden ilmî bir heyet oluşturulmuştur. Bu heyet, Fadl Abbas'ın Hayat FM Radyosunda yaptığı tefsir kayıtlarını titiz bir şekilde incelemiş ve yazıya geçirmiştir. Yazıya geçirilen söz konusu tefsir ilk defa 2017'de beş cilt hâlinde *Tefsîru'l-Kur'âni'l-mecîd* adıyla basılmıştır.¹⁰⁷ Ses kayıtlarını yazıya geçiren komisyon üyelerinden

¹⁰³ Fadl Hasan Abbas & Ömer Halîl, *Tilâvetun ve tecvîdun (I-II)* (Amman: Câmi‘atu’l-Kuds el-Meftûha, 2007-2008).

¹⁰⁴ Senâ Abbas, “Fadl Hasan ‘Abbas ve cuhûduhû fi’t-tefsîr”, 9.

¹⁰⁵ Cûrânî, *Fadl Hasan ‘Abbas ve cuhûduhû fi’t-tefsîri ve ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 228; Senâ Abbas, “Fadl Hasan ‘Abbas ve cuhûduhû fi’t-tefsîr”, 9; Akyüz, *Fadl Hasan Abbâs ve Belâgat İlmindeki Yeri*, 140.

¹⁰⁶ Cûrânî, *Fadl Hasan ‘Abbas ve cuhûduhû fi’t-tefsîri ve ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 228-229; Akyüz, *Fadl Hasan Abbâs ve Belâgat İlmindeki Yeri*, 140.

¹⁰⁷ Anonim, “Ta‘rîfu bi-tefsîri’l-Kur’âni’l-mecîd ve menhecu ed-doktor Fadl Hasan ‘Abbas fihi”, *Mecelletu’l-Furkân* 182 (Nisan 2017), 8; hofâz, “el-Cem‘iyyetu tuncizu evvele tefsîrin li’l-‘allâmeti Fadl ‘Abbâs” (Erişim 23.02.2021).

Muhammed el-Cûrânî'nin, tefsire yazdığı mukaddimeye göre Fadl Abbas'ın Kur'an-ı tefsir ederken izlediği metod şuydu:

Fadl Abbas ilk önce tefsir edeceği sûreyi bölümlere ayırır, aralarında anlam ilişkisi olan âyetleri belirler, sonra onları okur ve şu usûl üzere tefsir ederdi: 1-Kur'an'ı, Kur'an ile tefsir 2-Kur'an'ı, sünnet-i nebeviyye ile tefsir 3-Kur'an'ı, lügat ile tefsir 4-Kur'an'ı, re'y ve sahih ictihad ile tefsir. Tüm bunlarla beraber çeşitli yönleriyle Kur'an ilimlerine de önem verir, bunlara dikkat ederek tefsir işini gerçekleştirirdi.¹⁰⁸

2. et-Tefsîr esâsiyyâtuhû ve't-ticâhâtuh (التفسير أساسياته واتجاهاته)

Bu kitap, Fadl Abbas'ın tefsir ve usûlüne dair kaleme aldığı ve üç cilt hâlinde yayımladığı *İtticâhâtuh't-tefsîr ve menâhicu'l-müfessirîn fî'l-'asri'l-hadîs* serisinin birinci cildini oluşturmaktadır.¹⁰⁹ Esasında bu kitap Fadl Abbas'ın, *İtticâhâtuh't-tefsîr fî 'asri'l-hadîs fî Mısır ve's-Sûriye* adlı doktora tezinin basılmış hâlidir.

Müellif, serinin ilk kitabı olan söz konusu eserde; modern dönemde tefsir ve usûlüyle ilgili Mısır ve Suriye'de yapılan çalışmalardan ve bu çalışmaları yapan kişilerin yöntemlerinden bahsetmiştir. Ardından tefsir ve te'vilin tanımı, farkları, tefsirin dönemleri ve çeşitleri, tefsirdeki yönelimler, isrâiliyât konusu ve âlimlerin bu konudaki tutumları, müfessirlerin ihtilafları ve bunların sebepleri gibi konuların yanı sıra tefsir ve usulünün tartışmalı bazı konularını da ele alarak değerlendirmelerde bulunmuştur.

3. el-Müfessirûn medârisuhum ve menâhicuhum (المفسرون مدارسهم و مناهجهم)

Bu eser, Fadl Abbas'ın tefsir ve usulü alanında yazmış olduğu, yukarıda da ismi geçen üç ciltlik serinin ikinci ve üçüncü cildini oluşturmaktadır. Müellif ikinci ciltte modern dönem tefsir ekollerini, bu ekollerin özelliklerini, görüşlerini incelemiş ve temsilcilerini tanıtmıştır.¹¹⁰

¹⁰⁸ Anonim, "Ta'rîfu bi-tefsîri'l-Kur'ânî'l-mecîd ve menhecu ed-doktor Fadl Hasan 'Abbas filî", 8-9.

¹⁰⁹ Fadl Hasan Abbas, *İtticâhâtuh't-tefsîr ve menâhicu'l-müfessirîn fî'l-'asri'l-hadîs -et-Tefsîr esâsiyyetuhû ve't-ticâhâtuh-* (Amman: Dâru'n-Nefâis, 2016), 1/5; Akyüz, *Fadl Hasan Abbâs ve Belâgat İlmindeki Yeri*, 130.

¹¹⁰ Abbas, *İtticâhâtuh't-tefsîr ve menâhicu'l-müfessirîn fî'l-'asri'l-hadîs -el-Müfessirûn medârisuhum ve menâhicuhum-*, 2/5-10.

Fadl Abbas, üçüncü ciltte ise son dönem müfessirlerinden bazılarının tefsirlerinden ve tefsirdeki metodlarından bahsetmiştir. Bu eserin büyük bir bölümünü Fadl Abbas'ın kendisi yazmıştır. Fakat o vefat ettiği için yöntemleri hakkında bilgi vermek istediği bazı müfessirleri esere alamamıştır. Bu sebeple bazı müfessirlerle ilgili bilgiler, kızı Senâ Fadl Abbas ile öğrencileri Cemâl Ebû Hassân ve Cihâd Nusayrât tarafından esere eklenmiştir.¹¹¹

4. et-Tefsîru'l-menhecî (التفسير المنهجي)

Bu eser, üniversitelerde okutulmak üzere Fadl Abbas'ın tefsir alanında ihtisaslaşmış bir komisyonla beraber yazmış olduğu on ciltlik bir ders materyalidir. Fadl Abbas'ın tefsir ettiği kısım Fâtiha, Bakara, Âl-i 'İmrân ve Nisâ sûrelerini kapsamaktadır. Bu kısımlar eserin ilk iki cildini oluşturmaktadır.¹¹²

1.2.2.3.3. Belâgate Dair

1. el-Belâgatu funûnuhâ ve efnânuhâ - 'İlmu'l-me'ânî- علم أفانها "علم المعاني"

Fadl Abbas belâgat ilmine dair, *Belâgatunâ ve Lügatunâ* isimli bir seri hazırlamıştır. Bu serinin ilk kitabı *el-Belâgatu funûnuhâ ve efnânuhâ* ('İlmu'l-me'ânî) isimli eserdir. Söz konusu kitap, me'ânî ilmine tahsis edilmiştir. Fadl Abbas, bu eseri yazarken bazı hedefler gözetmiştir: Onun birinci hedefi başta Kur'an ve sünnet olmak üzere belîğ söz, şiir ve nesirden, günlük hayatta yaşanan olaylardan örnekler getirerek delilleri çoğaltmaktır. İkinci hedefi, okuyucuyu belâgat kültürüyle buluşturmaktır. Üçüncü hedefi, belâgata dair bazı zor meselelere ve önceki eserlerde değinilmeyen önemli konulara değinmektir. Dördüncü ve en büyük hedefi ise nazım açısından Kur'ânî i'câz meselesi ile okuyucu arasında bir bağ kurma niyetidir.¹¹³

Fadl, eserde öncelikle fesahat ve belâgatin farklı yönlerden tanımlarına yer vermiş, sonrasında me'ânî ilminin konularını işlemeye koyulmuştur.

¹¹¹ Abbas, *İtticâhâtü't-tefsîr ve menâhicü'l-müfessirîn fi'l-'asri'l-hadîs -el-Müfessirûn medârisuhum ve menâhicuhum-*, 3/5-6.

¹¹² Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 56; Cherim, "Fazl Hasan Abbas", EK-1/446.

¹¹³ Fadl Hasan Abbas, *el-Belâgatu funûnuhâ ve efnânuhâ - 'İlmu'l-me'ânî-* (Amman: Dâru'l-Furkân, 1997) 7-8.

2. el-Belâgatu funûnuhâ ve efnânuhâ -‘İlmul-beyân ve’l-bedî’- (البلاغة فنونها و أفنانها "علم البيان و البديع")

Belâgatunâ ve Lûgatunâ serisinin ikinci kitabı, *el-Belâgatu funûnuhâ ve efnânuhâ* (‘İlmul-beyân ve’l-bedî’) isimli eserdir. Fadl Abbas, birinci kitabı olan *el-Belâgatu funûnuhâ ve efnânuhâ* (‘İlmul-me’ânî)’de olduğu gibi bu kitapta da belâgata dair eser yazmanın gerekliliğinden söz etmiş, basit bir üslûp ve anlaşılır bir dil kullanmaya çalışmıştır. Bunun yanı sıra me’ânî, beyân ve bedî’ ilimlerinin çeşitli yönler bakımından birbirlerinden farklı olduklarını ifade etmiş, kitabı yazarken vereceği örnekleri de buna göre seçtiğini belirtmiştir.¹¹⁴

Fadl Abbas, söz konusu eserde öncelikle beyan ilminin tanımını ve tarihi gelişimini incelemiş, bu ilmin konularını işlemiş, daha sonra bedî’ kelimesinin tanımına ve bu ilmin konularını anlatmaya geçmiştir.

3. el-Belâgatu’l-müfterâ ‘aleyhâ beyne’l-asâleti ve’t-tebe’iyye (البلاغة المفتري عليها بين الأصالة و التبعية)

Fadl Abbas, *Belâgatunâ ve Lûgatunâ* serisinin üçüncü kitabı olan *el-Belâgatu’l-müfterâ ‘aleyhâ beyne’l-asâleti ve’t-tebe’iyye* adlı bu eseri, belâgata atılan iftiraları reddetmek ve asılsız iddialara cevap vermek amacıyla yazmıştır. Adı geçen kitapta Fadl Abbas, Arap belâgatının özgün olduğunu ifade etmiş, kökeninin bazı çağdaş yazarların iddia ettikleri gibi Yunan, Hint veya İran vb. medeniyetler olmadığını vurgulamıştır.¹¹⁵ Müellif, eserde ana hatlarıyla şu konuları işlemiştir: Arapça’nın özellikleri ve onu başka dillerden ayıran yönleri, Arapça’nın asaletinin kuralları, oijinalliğinin korunması için konulan kaideler, belagatın ortaya çıkışı ve gelişmesi, Arapça’nın değerini düşürmeye çalışanların iddiaları ve bunlara cevaplar, Arap belagatının özgün olmadığına yönelik iddialar ve bunlara cevaplar, belagat âlimlerine yöneltilen eleştiriler, iddialar ve bunlara cevaplar.¹¹⁶

¹¹⁴ Fadl Hasan Abbas, *el-Belâgatu funûnuhâ ve efnânuhâ -‘İlmul-beyân ve’l-bedî’-* (Amman: Dâru’l-Furkân, 2007), 7.

¹¹⁵ Fadl Hasan Abbas, *el-Belâgatu’l-müfterâ ‘aleyhâ beyne’l-asâleti ve’t-tebe’iyye* (Amman: Dâru’l-Furkân, 1999), 8.

¹¹⁶ Abbas, *el-Belâgatu’l-müfterâ ‘aleyhâ beyne’l-asâleti ve’t-tebe’iyye*, 8.

4. Esâlîbu'l-beyân (أساليب البيان)

Fadl Abbas bu eserde, belâgatın üç ilminden (Meâni, Beyan ve Bedî') bahsetmiştir. O, söz konusu kitabı belâgat alanında öğrenim gören veya görmek isteyen öğrencilere uygun olarak kolay bir üslûpla ve basit ifadelerle yazmayı amaçlamıştır.¹¹⁷

5. Letâifu'l-mennân ve revâi'u'l-beyân fî nefyi'z-ziyâdeti ve'l-hazfî fî'l-Kur'ân (لطائف المنان و روايع البيان في نفي الزيادة و الحذف في القرآن)

Bu eser ilk olarak *Letâifu'l-Mennân ve revâi'u'l-beyân fî da've'z-ziyâdeti fî'l-Kur'ân* ismiyle basılmıştır. Hazf konusu da eklenince başlık değiştirilerek eser yeniden tab' edilmiştir.¹¹⁸ Müellif adı geçen kitapta, Kur'an'da zâid lafızlar ve hazf olduğu görüşünü eleştirmiştir. Zâid olduğu söylenen harf ve kelimeleri inceleyerek bunların gereksiz birer zâid olmadığını, her birinin kendine özgü bir manasının olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Aynı şekilde Kur'an'daki hazfin de kuru kuruya bir hazif olmadığı, aksine bunun belâğî incelikleri ve amaçları olduğu görüşünü delillendirme gayretinde olmuştur.¹¹⁹

1.2.2.3.4. Fıkha Dair

1. et-Tavdîh fî salâteyi't-terâvîh ve't-tesâbîh (التوضيح في صلاتي التراويح و التسابيح)

Fadl Abbas'ın çeşitli fikhî konulara dair kaleme aldığı *Li-yetefekkahû fî'd-dîn* isimli bir serisi bulunmaktadır. Bu seri; *et-Tavdîh fî salâteyi't-terâvîh ve't-tesâbîh*, *et-Tibyân ve'l-ithâf fî ahkâmi's-sıyâmi ve'l-i'tikâf* ve *Envâru'l-mişkât fî ahkâmi'z-zekât* olmak üzere üç eserden oluşmaktadır. Onun söz konusu seriyi yazmasının amacı, insanları fikhî konularda bilgilendirmek ve kendisine yöneltilen soruları cevaplamak olmuştur.¹²⁰

Li-yetefekkahû fî'd-dîn serisinin ilk kitabı olan *et-Tavdîh fî salâteyi't-terâvîh ve't-tesâbîh* adlı kitapta Fadl Abbas, teravih ve tesbih namazlarının hükümlerini konu edinmiş olup genel olarak şu hususlar üzerinde durmuştur: Namazın önemi, teravih namazının "teravih" olarak isimlendirilmesinin sebebi, teravih namazının fazileti, rekât sayısı ve bu

¹¹⁷ Fadl Hasan Abbas, *Esâlîbu'l-beyân* (Amman: Dâru'n-Nefâis, 2009), 5.

¹¹⁸ Cherim, "Fazl Hasan Abbas", EK-1/446.

¹¹⁹ Fadl Hasan Abbas, *Letâifu'l-mennân ve revâi'u'l-beyân fî nefyi'z-ziyâdeti ve'l-hazfî fî'l-Kur'ân* (Amman: Dâru'n-Nefâis, 2010), 5-11.

¹²⁰ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fî't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 59-60.

konudaki ihtilaflar –kendisi yirmi rekât görüşünü seçmiştir-, teravih namazında kıraatin miktarı, evde ve mescidde kılınan namazın hangisinin daha faziletli olduğu, tesbîh namazı hakkında âlimlerin söyledikleri ve yazdıkları şeyler, bu namaz hakkında rivayet edilen hadisler ve hadislerin değerlendirilmesi.¹²¹

2. et-Tibyân ve'l-ithâf fî ahkâmi's-sıyâmi ve'l-i'tikâf (التبيان و الإتحاف في أحكام الصيام والإعتكاف)

Bu kitap, *Li-yetefekkahû fî 'd-dîn* serisinin ikinci kitabıdır. Müellif burada oruç ve i'tikâfın hükümleri ile bunlara taalluk eden meseleleri işlemiştir.¹²²

3. Envâru'l-miškât fî ahkâmi'z-zekât (أنوار المشكاة في أحكام الزكاة)

Söz konusu eser *Li-yetefekkahû fî 'd-dîn* serisinin üçüncü kitabıdır. Müellif burada zekâtın hükümlerinden ve İslâm'daki yerinden, zekât konularıyla ilgili yeni ve güncel meselelerden bahsetmiştir.¹²³

4. el-Vecîz min fıkhi'l-'ibâdât (الوجيز من فقه العبادات)

Bu çalışma Fadl Abbas'ın; *et-Tavdîh fî salâteyi't-terâvîh ve't-tesâbîh*, *et-Tibyân ve'l-ithâf fî ahkâmi's-sıyâmi ve'l-i'tikâf* ve *Envâru'l-miškât fî ahkâmi'z-zekât* isimli eserlerinin bir araya getirilip tek kitap olarak yayımlanmış hâlidir.¹²⁴

5. Fıkhu'nâ beyne't-teselluti ve't-tevassut (فقهنا بين التسلط والتوسط)

Fadl Abbas söz konusu eserde; fikhî hükümlerin zamana ve mekâna göre esnekliğini, İslâm'ın, ifrat ve tefrit gibi dinin ruhuna aykırı aşırılıklardan uzak olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Öte yandan görüş farklılıklarının; insanlar arasında sevgisizliği, huzursuzluğu ve uzaklaşmayı gerektirmediğini ifade etmiş, bu ümmetin görüşlerde ihtilaf etmesinin bir rahmet olduğunu söylemiştir. Bunlarla beraber fikhî mezhepler arasında ihtilaflı olduğu iddia edilen bazı meseleleri incelemiş, ibadetlerle alakalı çeşitli konulara değinerek hükümlerinden söz etmiştir.¹²⁵

¹²¹ Fadl Hasan Abbas, *et-Tavdîh fî salâteyi't-terâvîh ve't-tesâbîh* (Amman: Dâru'l-Furkân, 1988), 5-6, 227-231.

¹²² Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fî 't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 61.

¹²³ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fî 't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 61-62.

¹²⁴ Akyüz, *Fadl Hasan Abbâs ve Belâgat İlmindeki Yeri*, 143.

¹²⁵ Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fî 't-tefsîri ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, 62.

6. el-İsrâ' ve'l-mi'râc durûsun ve nefehât (الإسراء و المعراج دروس و نفحات)

İsminden de anlaşılacağı üzere müellif söz konusu eserde, İsrâ' ve Mi'râc olayı ile âlimlerin bu meseledeki görüşlerinden söz etmiştir. Ardından İsrâ olayının sadece ruhla mı yoksa ruh ve cesedle birlikte mi gerçekleştiği, Hz. Peygamber'in (s.a.s) Allahu Teâlâ'yı (c.c) görüp görmediği gibi bu konu etrafında cereyan eden ilmî tartışmaları ele almıştır.¹²⁶

7. el-Ahvâlu's-şahsiyye (الأحوال الشخصية)

Bu kitap Fadl Abbas'ın, Filistin'deki el-Kudüs Açık Üniversitesi (جامعة القدس المفتوحة) öğrencileri için başka hocalarla beraber yazdığı bir ders materyalidir. Eser; aile, evlilik, boşanma, vasiyet, miras vb. konuları ve hükümlerini içermektedir.¹²⁷

1.2.2.3.5. Ahlâk ve Tasavvufa Dair

1. Humâsiyyât muhtâre fî tehzîbi'n-nefsi'l-emmâre (خماسيات مختارة في تهذيب النفس الأمانة)

Fadl Abbas, ahlâk ve tasavvufa dair *Ravdatu't-tâibîn* (روضة التائبين) isimli bir seri kaleme almıştır. Adı geçen serinin ilk kitabı *Humâsiyyât muhtâre fî tehzîbi'n-nefsi'l-emmâre* adındaki eserdir. Eserde nefsi tezkiye ve terbiye için vaazlar, nasihatlar, meseller, âyetler, hadisler, sahâbenin önde gelenlerinden ve başka âlimlerin sözlerinden sözler yer almaktadır.¹²⁸

Fadl Abbas eserin mukaddimesinden sonra “Neden Humâsiyyât?” başlığıyla kitaba neden bu ismi verdiğini açıklamaktadır. Burada ifade ettiğine göre Fadl Abbas, 1970’li yılların sonunda Abu Dabi’de görevliyken bir ramazan ayında Muhammed et-Tendevî isimli arkadaşı, kendisinden Derviş b. Kerem Camisi’nde imamlık yapmasını rica etmiş, o da kabul etmiştir. Teravih namazı kıldırıldığı bu dönemde Fadl Abbas her gece, insanlara anlatacağı konuyla alakalı bir âyet-i kerîme, bir hadîs-i şerîf veya âlimlerin sözlerinden bir sözden oluşan beşli seçmiştir. O, kıldıkları yirmi rekâtlık namazın her dört rekâtında bir, cemaate bu seçtiklerinden bir söz aktarmıştır. Bu şekilde yirmi rekâtın sonunda, konuyla alakalı seçmiş

¹²⁶ Cûrânî, *Fadl Hasan ‘Abbas ve cuhûduhû fî t-tefsîri ve ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 62-63.

¹²⁷ Cûrânî, *Fadl Hasan ‘Abbas ve cuhûduhû fî t-tefsîri ve ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 63.

¹²⁸ Fadl Hasan Abbas, *Humâsiyyât muhtâre fî tehzîbi'n-nefsi'l-emmâre* (Amman: Dâru’l-Beşîr, 1990), 5.

olduğu beşli hakkında söyleyeceklerini bitirmiştir. Daha sonra bunları toplayıp sistemli hâle getirerek söz konusu eseri meydana getirmiştir.¹²⁹

2. Mecâlisu't-terâvîh (مجالس التراويح)

Fadl Abbas'ın ahlâk ve tassavufa dair *Ravdatu't-tâibîn* serisinin ikinci kitabı *Mecâlisu't-terâvîh* isimli çalışmadır. Esasında Fadl Abbas'ın *Humâsiyyât muhtâre fî tehzîbi'n-nefsi'l-emmâre* kitabını yazmadan önce niyeti, *Mecâlisu't-terâvîh* başlığıyla bir eser yazmaktı. Çünkü o, Abu Dabi'de çıkan *el-İttihâd* dergisinde ramazan ayında bu başlık altında makaleler yazmaktaydı. Fakat Allah'ın (c.c) takdiriyle bahsi geçen silsilenin ilk eseri *Humâsiyyât muhtâre* oldu.¹³⁰

Fadl Abbas'ın, yukarıda kısaca tanıtılan eserlerin yanı sıra çeşitli bilimsel yayınlarda yayımlanmış birtakım çalışma ve araştırmaları da bulunmaktadır. Söz konusu araştırmalar ilim dallarına göre şu şekildedir:¹³¹

Ulûmu'l-Kur'ân ile İlgili:

1. Beyânu i'câzi'l-Kur'ân li'l-Îmâmi'l-Hattâbi -Tahlîl ve mukârene ve nakd- (بيان إعجاز القرآن للإمام الخطابي -تحليل و مقارنة و نقد)
2. Î'câzu'l-Kur'ân li'l-Îmâmi'l-Bâkılânî -Dirâse ve tahlîl ve nakd- (إعجاز القرآن للإمام الباقلاني دراسة و تحليل و نقد)
3. Kadıyyetu't-tekrâr fî Kitâbillâh (قضية التكرار في كتاب الله)
4. el-Kelimetu'l-Kur'âniyye ve eseruhâ fî'd-dirâsâti'l-luğaviyye (الكلمة القرآنية و أثرها في الدراسات اللغوية)
5. el-Kırâ'âtu'l-Kur'âniyye mine'l-vicheti'l-belâgiyye (القراءات القرآنية من الوجهة البلاغية)

¹²⁹ Abbas, *Humâsiyyât muhtâre*, 6.

¹³⁰ Abbas, *Humâsiyyât muhtâre*, 6.

¹³¹ Listelerin oluşturulmasında şu iki kaynaktan yararlanılmıştır: Cûrânî, *Fadl Hasan 'Abbas ve cuhûduhû fî't-tefsîri* ve 'ulûmi'l-Kur'ân, 55-59; Halef, *Dirâsetu kitâbi İtkânü'l-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân - 'ardun ve nakdun-*, 21.

6. Müfredâtü'l-Kur'âni'l-Kerîm mazharun min mezâhiri i'câzih (مفردات القرآن الكريم مظهر من مظاهر إعجازه)

7. en-Nüket fî i'câzi'l-Kur'ân li'r-Rummânî -Tahlîl ve nakd- (النكت في إعجاز القرآن للرماني تحليل و نقد)

8. Şübühâtun havle'l- kırâ'âtî'l-Kur'âniyye (شبهات حول القراءات القرآنية)

Tefsîr ve Usûlü ile İlgili:

1. Eserü'l-luğati'l-'Arabiyye fî tezevvuki me'âni'l-Kur'âni'l-Kerîm (أثر اللغة العربية في تذوق معاني القرآن الكريم)

2. Şübühâtun havle neş'eti't-tefsîr (شبهات حول نشأة التفسير)

Belâgat ile İlgili:

1. ed-Doktora bintü's-Şâtî' ve'l-beyâni'l-Kur'ânî (الدكتورة بنت الشاطئ و البيان القرآني)

2. Kadıyyetü'z-zevâid fî Kitâbillâhi Teâlâ (قضية الزوائد في كتاب الله تعالى)

3. el-Kırâ'âtü'l-Kur'âniyye mine'l-vicheti'l-belâgiyye (القراءات القرآنية من الوجهة البلاغية)

4. Selâmetu'l-harfî mine'z-ziyâdeti ve'l-hazf (سلامة الحرف من الزيادة و الحذف)

İKİNCİ BÖLÜM

2. FADL HASAN ABBAS'IN KUR'AN İLİMLERİNE KATKILARI (İTKÂNU'L-BURHÂN'IN- BURHÂN ve İTKÂN ile KARŞILAŞTIRMASI)

Bu bölümde öncelikle *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* ve *İtkânu'l-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* hakkında önemli görülen bazı bilgiler verilecektir. Tezin amacı bu eserleri tanıtmak olmadığından detaya girilmeyecektir. Ardından söz konusu üç eser, Kur'an ilimlerinin çeşitli meseleleri bakımından genel hatlarıyla mukayese edilerek Zerkeşî, Suyûtî ve Fadl Abbas'ın bu meselere dair yaklaşımları ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu şekilde Fadl Abbas'ın, Kur'an ilimlerinin konularına dair düşünceleri belirlenmiş olacaktır. Konular işlenirken adı geçen üç müellife, özellikle de Fadl Abbas'a ait görüşlerin daha belirgin olması adına gerek görülmedikçe başka yazarlara ve kaynaklarına inmeden yalnızca araştırmanın odağındaki müelliflerin görüşleri sunulmaya çalışılacaktır.

2.1. el-BURHÂN, el-İTKÂN ve İTKÂNU'L-BURHÂN HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Bu ana başlık altında evvelen kronolojik bir sıra takip edilerek *el-Burhân*, *el-İtkân* ve *İtkânu'l-Burhân* hakkında bilgi sunulacak, ardından eserler hakkında kısa bir değerlendirme yapılacaktır.

2.1.1. el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân

el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân, hicrî sekizinci asırda Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşî tarafından Kur'an ilimlerine dair kaleme alınan ansiklopedik bir eserdir. Eser, muhtevası ve konuları işleyiş tarzı bakımından alanında yazılmış ilk sistemli kaynak olarak yerini almıştır.

Zerkeşî, *el-Burhân*'ı telif amacını esere yazdığı mukaddimede açıklamaktadır. Müellif burada, önceki âlimlerin (mütekaddimûnun) hadis ilimlerinde yaptıkları gibi Kur'an

ilimlerinin tamamını kapsayıcı nitelikte bir çalışma yapmadıklarını, bu ihtiyacı gidermek üzere *el-Burhân*'ı yazdığını belirtmektedir.¹³²

Müellif eserini nev' adını verdiği bölümlere ayırarak her bir bölümde müstakil bir Kur'an ilmini detaylıca incelemiştir. Eserde toplamda 47 nev' yer almaktadır. Müellifin ele aldığı konulardan bazıları şunlardır: Sebeb-i nüzûl, âyetler arasındaki münasebet, fevâsıl-ı âyât, vücûh ve nezâir, müteşâbih, mübhemât, fevâtihu's-suver, havâtimu's-suver, el-Mekkî ve'l-Medenî, evvelu mâ nezel-âhiru mâ nezel, nüzulün keyfiyeti, Kur'an'ın cem'i, Kur'an'ın kısımları (sûre ve âyetlerinin tertibi, sayısı), Kur'an'ın isimleri, Kur'an'da Hicaz ehli dışındaki Arap kabilelerin lehçelerinden var olan kelimeler, Kur'an'da Arapça dışındaki kelimeler, garîbu'l-Kur'ân, ihtilâfu'l-elfâz, vakıf ve ibtida, tevcîhu'l-kırâât, resmu'l-Mushaf, fezâilu'l-Kur'ân, havâssu'l-Kur'ân, tilavet adabı ve keyfiyeti, emsâlu'l-Kur'ân, ahkâmu'l-Kur'ân, i'câzu'l-Kur'ân, nâsih ve mensûh, muhkem ve müteşâbih.

el-Burhân'ın içerdiği bütün ilimlere bakıldığında Zerkeşî'nin, Kur'ân'ın dili ve üslûp özellikleriyle alakalı mevzulara da yer verdiği görülecektir. Hatta Zerkeşî eserinde, söz konusu konulara diğer ilimlere ayırdığı yerden daha fazla yer ayırmıştır. Zira matbu basımı dört ciltten oluşan eserin iki buçuk cildi bu konulardan oluşmaktadır. Bu konulardan bazıları şunlardır: Kur'an'da hitaplar ve hitap şekilleri, hakikat ve mecaz, kinaye ve ta'rîz, Kur'an'ın üslûbu ve belağî sanatlar.

Müellif eserini kaleme alırken Kur'an ilimleri, dil ve edebiyat, tefsir, hadis vb. alanlara dair 300'den fazla¹³³ kaynaktan yararlanmış, çokça nakillerde bulunmuştur. Yararlandığı kaynakların ve görüşlerinden istifade ettiği kişilerin isimlerini çoğunlukla belirtmekle beraber bazen yalnızca nakilde bulunduğu eserin ismiyle iktifa etmiştir.¹³⁴

Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ı telif etme metoduyla ilgili özet olarak şunlar ifade edilebilir:

¹³² Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/29.

¹³³ Vedat Tekin, *Zerkeşî'nin "el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân"ında Anlama ve Yorum* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 10.

¹³⁴ *el-Burhân* hakkında daha fazla bilgi için bk. Bilal Deliser, *ez-Zerkeşî ve Kur'an İlimlerindeki Yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004); Tekin, *Zerkeşî'nin "el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân"ında Anlama ve Yorum*.

Klasik bir yöntemle kaleme aldığı eserinde Zerkeşî, genellikle önce incelediği konunun başında mevzuyla alakalı eser vermiş müelliflere ve eserlerine işaret eder. Vuzuha kavuşturulması gereken kelimeler varsa onları açıklar, daha sonra konuyla ilgili söz söylemiş âlimlerden ve eserlerinden aktarımlar yapar. Çok fazla olmasa da bazen kendi görüşünü söyleyip tercihte bulunur.

2.1.2. el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân

el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân, Celâleddîn b. Kemâluddîn es-Suyûtî tarafından Kur’an ilimlerine dair yazılmış zengin içerikli bir eserdir. *el-Burhân*, Kur’an ilimlerini bir araya toplayıp sistematik bir biçimde sunması yönüyle alanında ilk olmasına rağmen *el-İtkân*, onu da gölgede bırakıp ilmî sahada alanın en meşhur eseri olarak literatürde yer edinmiştir.

Suyûtî, *el-İtkân*’ı yazma amacını, eserinin mukaddimesinde uzunca anlatmaktadır. Mukaddimeden anlaşıldığı üzere Suyûtî de Zerkeşî gibi kendisinden önceki âlimlerin hadis ilimlerinde yazdıkları gibi Kur’an ilimlerinin tamamını içeren bir eser yazmayışlarını şaşkınlıkla karşılamış ve bir eser yazmayı düşünmüştür. Bunun için hocası Muhyiddîn el-Kâfiyeci’nin (öl. 879/1474) *et-Teysîr fî kavâ’idi ‘ilmi’t-tefsîr*’ini ve Celâleddîn el-Bulkînî’nin (öl. 824/1421) *Mevâkı‘u’l-‘ulûm min mevâkı‘un-nücûm*’unu incelemiştir. Kâfiyeci’nin eserini oldukça yetersiz bulan Suyûtî, Bulkînî’nin kitabını beğenmekle beraber bunda muhtasar gördüğü konuları genişletmek ve yeni konular eklemek suretiyle ilk olarak *et-Tahbîr fî ‘ilmi’t-tefsîr* adlı eseri yazmıştır. Ancak sonrasında *et-Tahbîr*’i daha da genişletmek istemiştir. Bu sırada Zerkeşî’nin *el-Burhân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*’ından haberdar olunca onu incelemiş, nihayetinde *el-Burhân*’ı esas alarak ve *Mevâkı‘u’l-‘ulûm*’dan da faydalanarak *el-İtkân*’ı yazmıştır.¹³⁵

Müellif söz konusu eserini 80 nev‘/bölüm hâlinde yazmıştır. Her bir bölümde müstakil bir konuyu incelemiştir. Müellifin ele aldığı konulardan bazıları şunlardır: Mekkî ve Medenî, hadarî ve seferî, sayfî ve şitâî, firâşî ve nevmî âyetler, ilk ve son inen âyetler, sebep-i nüzûl, bazı sahâbîlerin temennileri üzerine inen âyetler, hükmü nüzûlünden sonraya veya nüzûlü hükmünden sonraya kalan âyetler, Kur’an’ın inzâl şekli, Kur’an’ın ve

¹³⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, 15-23.

sûrelerinin isimleri, Kur'an'ın cem'i ve tertibi, Kur'an'ı ilk ezberleyenler ve rivayet edenler, kıraatte âli ve nâzil isnadlar, şâz, mevzu ve müdrec kıraatler, vakıf ve ibtida, idğam, izhar, ihfa ve iklab, med ve kasır, Kur'an'ın ezberlenmesi ve öğretilmesi, garîbu'l-Kur'ân, el-vücûh ve'n-nezâir, müfessirin bilmesi gereken önemli kurallar, muhkem-müteşâbih, âyetlerde takdim ve te'hîr, umum-husus ifade eden âyetler, nâsih-mensûh, mutlak-mukayyed, âyetlerin fâsılaları, fevâtihi's-suver, havâtimu's-suver, âyet ve sûreler arasındaki münasebet, i'câzu'l-Kur'ân, Kur'an'dan istinbat edilen ilimler, emsâlu'l-Kur'ân, aksâmu'l-Kur'ân, fedâilu'l-Kur'ân, havassu'l-Kur'ân, tabakâtu'l-müfessirîn.

el-İtkân'da da *el-Burhân*'da olduğu gibi Kur'an'ın dil ve üslûb yapısıyla ilgili konular da mevcuttur. Örnek olarak şunlar zikredilebilir: Kur'an'da hitap şekilleri, hakikat ve mecaz, teşbih ve istiare, kinaye ve ta'rîz, hasr ve ihtisar.

Müellif eserini yazarken tefsir, fıkıh, lügat, hadis, ahkâm vb. alanlarla ilgili kaleme alınmış pekçok kaynaktan istifade etmiştir. Müellif çoğu zaman yararlandığı kaynakları zikretmiştir. İşlediği konularla ilgili çokça rivayet nakletmiş, bu rivayetleri bir kompozisyon hâlinde sunmuştur.¹³⁶

Suyûtî'nin *el-İtkân*'ı telif etme yöntemiyle alakalı olarak genel olarak şunlar ifade edilebilir:

Suyûtî'nin, eserini, Zerkeşî'nin metoduna benzer bir şekilde, hatta hemen hemen aynı biçimde yazdığı söylenebilir. Zira Suyûtî de eserinde çoğunlukla ilk olarak incelediği mevzunun başında konuyla ilgili eser vermiş müelliflere ve eserlerine işaret eder. Ardından konuyla alakalı tanımlar yapılması gereken bir kavram varsa tanımlar. Daha sonra meseleleri âyet ve hadisler ışığında ele alır, konuyla ilgili söz söylemiş bazı âlimlerden ve eserlerinden aktarımlar yapar. Kimi zaman bu rivayetleri değerlendirir, kendi tercihini ifade eder.

¹³⁶ *el-İtkân* hakkında daha fazla bilgi için bk. İbrahim Hakkı İmamoğlu, *Celâleddîn es-Suyûtî ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri (el-İtkân Örneği)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011).

2.1.3. *İtkânu'l-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*

Yakın dönemde Kur'an ilimleri alanında yapılan çalışmalardan biri Fadl Abbas'ın *İtkânu'l-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseridir. *İtkânu'l-Burhân* ilk defa 1997 yılında Ürdün'ün başkenti Amman'da Dâru'l-Furkân tarafından neşredildi. Eser ilk baskıdan sonra bilindiği kadarıyla iki defa daha neşredilmiştir. İkinci baskıya yazdığı mukaddimede Fadl Abbas, hatasız olmasını arzu etmesine rağmen birinci baskıda çok fazla hatanın bulunduğunu, ikinci baskıyı ise okuyucunun rızasına uygun veya ona yakın bir şekilde olmasını Allah'tan dileyerek takdim ettiğini ifade etmektedir. Bununla beraber ikinci baskının, şekil ve içerik bakımından birinci baskıdan neredeyse tamamen farklı olması için gayret ettiğini de söylemektedir. Bu babtan olarak okuyucunun, iki baskı arasında şu farkları görmesini arzu ettiğini belirtmektedir: Birincisi daha sade, açık ve hataların en aza indiği bir metin. İkincisi ise on sekiz olan fasıl sayısının yeni konuların eklenmesiyle yirmi küsura çıktığıdır ki yirmi sekiz fasıla çıkmıştır.¹³⁷

Fadl Abbas eserine yazmış olduğu mukaddimede, *el-Burhân* ve *el-İtkân*'ın müellifleri Zerkeşî ve Suyûtî'ye bir teşekkür bâbında teberrüken eserine *İtkânu'l-Burhân* ismini verdiğini kaydetmektedir.¹³⁸ Müellif, yine aynı mukaddimede ifade ettiğine göre bu kitapta جدية/yenilik ve جدية/ciddiyet amaçlamaktadır. Yenilik açısından bakıldığında müellif, ulûmu'l-Kur'ân'ın belli bir zaman veya mekânda donup kalmaması, zamanın ilerlemesiyle beraber bu ilmin de daima dinamik olması gerektiği inancındadır. Bununla birlikte ulûmu'l-Kur'ân araştırmalarının geçmiş zamanın bir döneminde durduğunu; müelliflerin, içinde yaşadıkları asrın meselelerinden, şüphelerinden uzak kaldıklarını belirtmektedir.¹³⁹ Bazı kesimlerin bu şüpheleri bir ilimmiş gibi sunup gençlerin akıllarıyla oynadıkları hâlde bu meselelerle ilgilenmemenin caiz olmayacağını dile getirmektedir. Bu sebeple *İtkânu'l-Burhân* kitabında okuyucuların konu ve materyal yönünden yenilikler bulmalarını ümit etmektedir.¹⁴⁰ Ciddiyet bakımından ise müellif, ulûmu'l-Kur'ân alanında çalışmaları bulunan âlimlere saygılarını sunmakla beraber onların yazdıkları her şeyi, dışına çıkılamayan tamamı doğru bilgermiş

¹³⁷ Fadl Hasan Abbas, *İtkânu'l-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Amman: Dâru'n-Nefâis, 1439/2018), 1/9-10.

¹³⁸ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/13.

¹³⁹ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/12.

¹⁴⁰ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/13.

gibi nakletmediğini; aksine yazılanları bazen kabul edip bazen reddettiğini bazen de görüşler arasında tercihte bulunduğunu ifade etmektedir. Fakat tercih ettiği bütün görüşlerin doğru olduğunu iddia etmediğini, kendisinin de isabet eden ve hata yapan bir beşer olduğunu belirtmektedir. Kitapta bunun da etkisinin açık bir şekilde hissedilmesini ummaktadır.¹⁴¹

Fadl Abbas'ın tahlilci, tartışmacı, tenkitçi ve ilmî bir metotla ve aynı zamanda kolay bir üslûpla yazdığı *İtkânu'l-Burhân* iki ciltten meydana gelmektedir. Kitap; birinci cildi 501, ikinci cildi 447 sayfa olmak üzere toplamda 948 sayfadan oluşmaktadır. Eser akademik bir yol takip edilerek fasıllara/bölümlere ayrılmış olup birinci ciltte 14, ikinci ciltte 14 olmak üzere 28 fasıl içermektedir. Kitapta işlenen konuların görülmesi açısından burada fasıl ve başlıkların verilmesi uygun olacaktır:

1. Fasıl: Allah'ın Kitabına Karşı Görevlerimiz
2. Fasıl: Âlimlerin Kur'an İlimlerindeki Gayretleri/Çalışmaları
3. Fasıl: Ulûmu'l-Kur'ân'ın Manası
4. Fasıl: Vahiy
5. Fasıl: Nüzûlü'l-Kur'ân
6. Fasıl: Kur'an'ın Dili
7. Fasıl: İ'câzu'l-Kur'ân
8. Fasıl: Kur'an'ın Cem'i
9. Fasıl: Kur'an'ın Cem'i Konusunda Ortaya Atılan Şüpheler ve Bunların Reddi
10. Fasıl: Esbâbu'n-Nüzûl
11. Fasıl: Mekkî ve Medenî
12. Fasıl: Kur'an'ın Âyet ve Sûrelerinin Tertibi
13. Fasıl: Resmu'l-Mushaf
14. Fasıl: Muhkem ve Müteşabih
15. Fasıl: Nâsîh ve Mensûh
16. Fasıl: Yedi Harf
17. Fasıl: Kıraatler
18. Fasıl: et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn

¹⁴¹ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/13.

19. Fasil: el-Vücûh ve'n-Nezâir
20. Fasil: Müşkilü'l-Kur'ân
21. Fasil: Kur'an'ın Tercümesi
22. Fasil: Münasebet İlmi
23. Fasil: Emsâlu'l-Kur'ân
24. Fasil: Kur'an'da Kasem
25. Fasil: Hucecu'l-Kur'ân
26. Fasil: Kur'an Hakkında Ortaya Atılan Şüphe Kalıpları
27. Fasil: Müsteşriklerin Şüpheleri
28. Fasil: Kur'an Nassı Karşısında Modernistler ve Laikler

Eser bu mevzulardan sonra kısa bir sonuç bölümüyle tamamlanmıştır.

Fadl Abbas, *İtkânu'l-Burhân*'ı kaleme alırken çoğu ulûmu'l-Kur'ân, tefsir ve hadis kitabı olmak üzere pek çok kaynağa müracaat etmiştir. Kitabın kaynakçasına bakıldığında bu durum bâriz bir şekilde görülmektedir ki burada 198 kaynak ismi geçmektedir. Kaynakları kullanma şekliyle ilgili şunlar söylenebilir: Müellif yararlandığı kaynaklara, akademik yöntemi benimseyerek dipnotlarda atıflarda bulunmuştur. Konuları ele alırken bazen daha fazla bilgi için okuyucuları bazı kaynaklara yönlendirmiştir. Yönlendirdiği bu kaynak, kimi zaman kendisinin konuya dair yazmış olduğu bir eser¹⁴² olabildiği gibi kimi zaman da başka bir müellifin eseri¹⁴³ olabilmektedir. Bununla beraber müellif, eserinin muhtevası gereği kitapta çokça âyet zikretmiş, zikrettiği bütün bu âyetlerin hemen akabinde geçtikleri sûreleri âyet numaralarıyla birlikte vermiştir. Aynı zamanda gerekli gördüğü yerlerde pekçok hadise yer vermiş ve bu hadislerin geçtiği kaynakları dipnota kaydetmiştir.

Fadl Abbas'ın eserini telif metodu hakkında ise kısaca şunlar ifade edilebilir:

Öncelikle inceleyeceği faslın/bölümün numarasını ve başlığını verir, bu başlığın hemen ardından “و نتحدث فيه عن” / bu bölümde şu meseleleri konuşacağız” diyerek konunun alt başlıklarını yazar. Genellikle böyle yapmakla beraber bunu yapmadığı bölümler de vardır.

¹⁴² Örneğin “*Kadâya Kur'âniyye fî'l-mevsû'atî'l-Britâniyye -Nakdu metâ'in ve reddu şübehât-*” isimli eserine yönlendirmesine dair bk. Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/70.

¹⁴³ Örneğin Muhammed Abdullah Dirâz'ın “*en-Nebe'u'l-'azîm*” isimli eserine yönlendirmesine dair bk. Fadl Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/96.

Ardından okuyucuyu konuya hazırlamak babında kısa bir giriş yapıp tarif edilmesi gereken bir terim varsa onun tanımını yapar, yoksa konuştuğu mesele hakkındaki rivayetleri, âlimlerin görüşlerini kabul edenler, reddedenler ve varsa te'lifci görüş şeklinde başlıklara ayırarak verir. Bu görüşleri akla uygunluk ve sıhhat bakımından inceleyip tartışır. Daha sonra dayandığı delille beraber tercih ettiği görüşü beyan eder.

2.1.4. Değerlendirme

Yukarıda verilen bilgilerden de görüldüğü üzere *İtkânu'l-Burhân*, *el-Burhân* ve *el-İtkân* arasında birtakım farklar bulunmaktadır. Bu farklar hem eserlerin yazılış amaçlarında hem kaleme alınış metodlarında hem de muhtevalarında göze çarpmaktadır. Söz konusu üç eser, bir sonraki başlıkta Kur'an ilimlerinin bazı meseleleri yönünden karşılaştırılacağı için muhteva yönüne burada değinilmeyecektir. Amaç ve yöntem bakımından ise kısaca şunlar söylenebilir:

2.1.4.1. Amaç Bakımından

Zerkeşî'nin, eserinde gözettiği asıl amacın, "hadislerin güvenilir veya kullanılabılır oluşu yönünden incelenmesine olanak sağlayan hadis usûlü gibi bir usûlün/yöntemin benzerini, tefsir ve Kur'an ilimleri alanında da geliştirmek" olduğu görülmektedir. O, Kur'an'ın anlam inceliklerine vakıf olabilmenin ancak böyle bir yöntemle mümkün olabileceğini düşünmektedir. Bunun için de Kur'an ilimleriyle ilgili tarihî verileri ve yorumları bir araya getirip bu eseri yazmıştır.

Suyûtî'nin de Zerkeşî gibi hadis usûlü alanında pek çok eser telif edilmiş olmasına rağmen tefsir alanında derli toplu bir eserin bulunmayışından yakındığı ve durumu şaşkınlıkla karşıladığı görülmektedir. O, bu boşluğu doldurmak amacıyla ilk önce *et-Tahbîr fi 'ilmi't-tefsîr* isimli eseri yazmıştır. *et-Tahbîr*'i genişletmeye karar verdiğinde *el-Burhân*'ın varlığından haberdar olmuş ve onu esas alarak *el-İtkân*'ı yazmıştır.

Fadl Abbas'ın eserini yazma amacına gelince onun amacı, Zerkeşî ve Suyûtî'ninkinden farklılaşmaktadır. Nitekim onun; oryantalist, modernist ve laik düşünce akımlarının Kur'an'a yönelik şüphe ve itirazlarına cevap vermek ve daha önce yazılmış eserlere eleştirel bir gözle bakmak amacıyla yola çıktığı görülmektedir. Klasik dönemde

kaleme alınmış ulûmu'l-Kur'an eserleri ile yakın dönemde yazılmış ulûmu'l-Kur'ân eserleri karşılaştırıldığında aralarındaki en büyük farkın belki de bu yazılış amaçları olduğu söylenebilir. Zira yakın dönemde yaşamış müelliflerden *Menâhîlu'l-'irfân*'ın sahibi Zurkânî¹⁴⁴ ve *Mebâhîs*'in sahibi Subhî es-Sâlih'in¹⁴⁵ de eserlerini telif ederken Kur'an'a yönelik iddialara cevap verme arzularının olduğu gözlenmektedir.

2.1.4.2. Yöntem Bakımından

Zerkeşî'nin, eserini klasik usûlde ve nakle dayalı bir yöntem takip ederek yazdığı, bununla birlikte faydalandığı kaynakları, görüşlerini naklettiği kişilerin isimleriyle beraber metin içinde zikrettiği görülmektedir. Çoğu zaman işlediği konunun girişinde konuyla alakalı eser yazan müelliflerin isimlerini eserleriyle birlikte verdiği gözlenmektedir. Bazen eser ismi zikretmeyip yalnızca müellif ismi verdiği de görülmektedir. Daha sonra işlediği konuyla ilgili temel bilgilere, tanımlara yer verdiği, gerekli gördüğü görüşleri, yorum ve detayları aktardıktan sonra konuyla ilgili meseleleri açıkladığı görülmektedir.

Suyûtî'nin de Zerkeşî'nin yolunu takip ederek eserini, klasik usûle uygun ve rivayetleri nakleder bir tarzda kaleme aldığı söylenebilir. Fakat Suyûtî'nin, Zerkeşî'ye göre rivayetler arasında daha fazla tercih yaptığı ve bunları daha fazla dile getirdiği gözlenmektedir. Şekil açısından da Suyûtî ve Zerkeşî'nin eserlerinin büyük ölçüde benzeştiği ifade edilebilir. Zira Suyûtî'nin de önce konuyla ilgili eser kaleme alan müelliflere yer verdiği, ardından işlediği konuya dair temel bilgileri verip gerekli gördüğü görüş ve yorumları sıraladığı ve en sonda konuyla alakalı meseleleri beyan ettiği görülmektedir.

Fadl Abbas'ın, *İtkânu'l-Burhân*'ı Zerkeşî ve Suyûtî'den daha farklı yazdığı belirtilebilir. Çünkü onun, eserini akademik bir biçimde ve tahlilci, tenkitçi bir metodla ele aldığı ve yararlandığı kaynakları günümüz atıf sistemine uygun bir şekilde dipnotlarda verdiği gözlemlenmektedir. Yanı sıra onun, konunun girişinde irdelenecek meseleleri öncesinde sıralayıp meseleleri bu sıra üzere işlediği görülmektedir. Bu da hem esere daha

¹⁴⁴ Zurkânî, *Menâhîlu'l-'irfân*, 1/5, 11.

¹⁴⁵ Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, 6.

tertipli ve düzenli bir görünüm kazandırmış hem de işlenen bölümün altında hangi meselelerin tartışılacağını öncesinden görmeyi sağlamıştır.

2.2. İTKÂNU'L-BURHÂN'IN, el-BURHÂN ve el-İTKÂN ile KUR'AN İLİMLERİNİN ÇEŞİTLİ MESELELERİ AÇISINDAN KARŞILAŞTIRMASI

Bu başlık altında *el-Burhân*, *el-İtkân* ve *İtkânü'l-Burhân* Kur'an ilimlerinde tartışma konusu edilen birtakım hususlar yönünden mukayese edilip Zerkeşî, Suyûtî ve Fadl Abbas'ın bunlara dair görüşleri irdelenmeye çalışılacaktır. Her bir başlıkta, ilk önce konuya giriş mahiyetinde gerekli görülen tanımlar ve genel açıklamalar yapılacak, müelliflerin konuyu ele alış şekillerine yer verilecek, ardından ihtilaflı görülen meseleler üzerinden yazarların görüşleri verilecektir. Hem Suyûtî'nin *el-Burhân*'ı esas alarak *el-İtkân*'ı yazmasından kaynaklı eserlerin içeriklerinin büyük oranda birbirine benzemesi ve bu iki eser hakkında daha önce yapılmış çalışmaların bulunması¹⁴⁶ sebebiyle tekrara düşmemek hem de Fadl Abbas'ın görüşlerinin daha açık bir şekilde görülmesi adına daha çok *İtkânü'l-Burhân* üzerinde durulmaya gayret edilecektir.

2.2.1. Kur'an

Bu başlık altında Kur'an lafzının kökü ve Kur'an'ın diğer isimleri meseleleri ele alınacaktır. İlk olarak Kur'an lafzının kökü hakkındaki görüşlere yer verilecektir. Kur'an'ın, bir lafız olarak sözlük anlamının tespiti için müfessirler ve dilciler kelimenin etimolojik kökenini araştırmışlardır. Bu araştırmalar doğrultusunda kelimeye yüklenen anlam da değişmiştir. Çünkü herhangi bir kökten türeyip türemediğine göre Kur'an sözcüğünün anlamı da farklılaşmaktadır. İkinci olarak ise Kur'an'ın isimleri mevzusu işlenecektir. Bu mevzu, Kur'an ilimleri içerisinde değerlendirilmiş ve alanla ilgili eserlerde zikredilmiştir. Zira Allah Teâlâ indirdiği son çağrışı Kur'an dışında başka isimlerle de tesmiye etmiştir. Eserlerinde bu konuya yer ayıranlar, söz konusu isimleri tespit etmeye çalışmışlardır. Ancak isimlerin ve

¹⁴⁶ Bilindiği kadarıyla *el-Burhân* ve *el-İtkân*'la ilgili iki adet karşılaştırmalı çalışma bulunmaktadır. İçerik için bk. Harun Bekiroğlu, *el-Burhân ve el-İtkân Adlı Eserlerin Tefsir Metodolojisi Bakımından Değerlendirilmesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012); Abdullah Yazan, *Ulûmü'l-Kur'ân Bağlamında Zerkeşî ve Suyûtî'nin Mukayesesi* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

isimleşmiş sıfatların birbiriyle karıştırılması veya aynı meyanda zikredilmesi, Kur'an'ın isimleri konusunda ihtilafa sebep olmuştur.

2.2.1.1. Kur'an Lafzının Kökü

Kur'an lafzının hemzeli mi hemzesiz mi olduğu, bir kökten türeyip türemediği, türemişse hangi kökten türediği hakkında farklı görüşler öne sürülmüştür. Zerkeşî, Fadl Abbas ve Suyûtî de konuyla alakalı bazı görüşler nakletmişlerdir. Zerkeşî ve Suyûtî söz konusu görüşleri herhangi bir tasnife tabi tutmadan meseleyi işlerlerken Fadl Abbas; hemze ve tahfif, iştikâk, masdar ve vasfiyet, marifelik ve nekralık olmak üzere dört cihetten ele alarak konuyu detaylıca işlemiştir. Müelliflerin serdettikleri görüşler şu maddeler altında toplanabilir:

- a. Kur'an sözcüğü hiçbir kökten türememiştir. ال ile muarref olup hemzesizdir. Tevrat ve İncil gibi Hz. Muhammed'e (s.a.s) indirilen ilahî kitabın özel adıdır. İmam Şâfiî (öl. 204/820) bu görüştedir.¹⁴⁷
- b. Kur'an sözcüğü hemzesiz olup burhan, delil manasına gelen قرينة/karîne kelimesinin çoğulu قرائن/karâin lafzından türemiştir. Çünkü Kur'an ayetleri, kesinlik, belagat ve tevatür açısından birbirini doğrulamaktadır. Dilcilerden Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ bu görüştedir.¹⁴⁸
- c. Kur'an sözcüğü hemzesiz olup bir şeyi bir şeye katmak, yaklaştırmak anlamına gelen قرن/k-r-n¹⁴⁹ veya bağ manasındaki قران/kırân¹⁵⁰ lafzından türemiştir. Çünkü Kur'an âyetleri birbirleriyle güçlü bir şekilde bağlantılıdır. Bu, âyet ve sûreler arasındaki güzel uyumdan kaynaklanmaktadır.¹⁵¹ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî bu görüştedir.
- d. Kur'an sözcüğü hemzeli olup قرأ/kara'e fiilinden türemiştir. Bu görüşü savunanlar, söz konusu kelimenin قرأ/kara'e fiilinin masdarlarına göre "açıklamak", "toplamak", "okumak" anlamlarından hangisini ifade ettiği

¹⁴⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/196; Suyûtî, *el-İtkân*, 116; Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/55, 57.

¹⁴⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, 116; Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/56.

¹⁴⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/196; Suyûtî, *el-İtkân*, 116.

¹⁵⁰ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/56.

¹⁵¹ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/56.

hususunda ihtilaf etmişlerdir. İbn Abbas (öl. 68/688) Kur'an'ın beyan etmek, açıklamak anlamlarına geldiğini belirtirken Ebû İshak ez-Zeccâc toplamak, bir araya getirmek anlamında olduğunu dile getirmiştir.¹⁵² Ebu'l-Hasan Ali b. Mübarek el-Lihyânî (öl. 215/830), İsmail b. Hammad el-Cevherî (öl. 400/1009'dan önce) ve İbn Atiyye el-Endelûsî gibi pek çok âlim ise okumak anlamında olduğunu söylemişlerdir.¹⁵³

Verilen görüşlerden sonra üç müellifin mülâhazaları hakkında şunlar söylenebilir:

Zerkeşî eserinde Kur'an kelimesinin köküyle alakalı görüşleri sıralamakta; ancak bu görüşlerle ilgili bir yorum veya açıklama yapmamakta, görüşler arasında bir tercihte de bulunmamaktadır. Bu sebeple onun hangi görüşü benimsediği açık bir şekilde anlaşılamamaktadır. Suyûtî ise konuyla alakalı görüşleri serdettikten sonra bu hususta İmam Şâfiî'nin görüşünü tercih ettiğini ifade etmektedir.¹⁵⁴

Fadl Abbas âlimlerin çoğunun zikrettiği bu –yukarıda zikredilen- görüşlerden en çok tercih edilenin; Kur'an'ın asıl itibariyle الغفران/el-ğufrân ve الشكران/eş-şukrân gibi ism-i mef'ûl manasını taşıyan bir masdar ve bu mübarek kitabın özel ismi olduğunu söylemektedir.¹⁵⁵ Fadl Abbas, bu başlık altında Kur'an kelimesinin marifelik ve nekralığıyla ilgili hususa da değinmektedir. Kur'an lafzının başındaki ال takısının marifelik için değil, Kur'an'ın asıl itibariyle masdar olduğunu göstermek için geldiğini belirtmektedir. العباس ve الفضل kelimelerinin başında ال takısı olsa da olmasa da bu ikisinin alem/özel isim olması gibi, Kur'an kelimesinin başına ال takısı gelmeden önce de geldikten sonra da Kur'an lafzı alemdir, demektedir.¹⁵⁶

2.2.1.2. Kur'an'ın Diğer İsimleri

Allah Teâlâ'nın insanlara son mesaj olarak gönderdiği ilahî kitabın çeşitli isimleri vardır. Bunlar arasında “Kur'an” ismi en meşhur olanı ve en fazla kullanılanıdır. Zerkeşî el-

¹⁵² İbn Manzûr, “ka-ra-e”, *Lisânu'l-'Arab*, 1/128; Suyûtî, *el-İtkân*, 116.

¹⁵³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/195; Suyûtî, *el-İtkân*, 116; Abbas, *İtkânul-Burhân*, 1/57.

¹⁵⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, 116.

¹⁵⁵ Abbas, *İtkânul-Burhân*, 1/58-59.

¹⁵⁶ Abbas, *İtkânul-Burhân*, 1/59.

Burhân'da, Harâllî'nin (öl. 637/1240)¹⁵⁷ Kur'an'ın doksan küsur ismini içeren bir eser yazdığını belirtmektedir. Ardından Şeyzele'den (öl. 494/1100)¹⁵⁸ naklen “*Bilin ki Allah Teâlâ Kur'an'ı elli beş isimle adlandırmıştır.*” diyerek söz konusu isimleri zikretmektedir.¹⁵⁹

Suyûtî, Kur'an'ın isimleri mevzusuna Câhız'dan (öl. 255/869) bir alıntı yaparak başlamaktadır:

“Yüce Allah hem bütünü hem parçaları yönüyle Kitabı'nı, Arapların kendi kelimelerini isimlendirmelerinden farklı bir şekilde isimlendirdi. Arapların; şiirlerini topladıkları eserlerine “divan”, divanın parçalarını “kaside”, kasidenin parçalarını “beyit”, beyitlerin sonlarını “kafiye” olarak adlandırmalarına karşılık Allah; Kitabı'nın bütünü “Kur'an”, Kur'an'ın parçalarını “sûre”, sûrelerin parçalarını “âyet”, âyet sonlarını “fasıla” olarak adlandırdı.”¹⁶⁰

Suyûtî, Câhız'ın yukarıda verilen sözünü aktardıktan sonra Zerkeşî gibi Şeyzele'nin, Kur'an'ın elli beş isimle tesmiye edildiğine dair sözünü aktarıp mevzubahis isimleri serdetmektedir.¹⁶¹

Fadl Abbas'a gelince o, Zerkeşî'nin Kur'an için elli beş isim zikrettiğini, başkalarının ise bu sayıyı doksan küsura kadar çıkarttığını belirtmektedir. Fakat onların; hakîm, mecîd, kerîm, azîz, zi'z-zikr, beyân, tibyân, rahmet, şifâ, hüdâ gibi isim olarak saydıkları çoğu kelimenin gerçekte sıfat olduğunu ifade etmektedir. Ardından en meşhur ismin Kur'an olduğunu söyleyerek onun isimlerinden bazılarını zikretmektedir. Kimi âlimlerin; hak ile batılı, küfür ile imanı, karanlık ile aydınlığı ayırdığı için Kur'an'dan sonra en meşhur ismin

¹⁵⁷ Tam adı Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed el-Harâllî'dir. Daha çok sûfî olarak bilinen tefsir, fıkıh ve kelâm âlimidir. Merakeş'te doğmuştur. Aslen Mürsiye'ye Harâlle köyündendir. *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel 'alâ fehmi'l-Kur'âni'l-münezzel, et-Tevşîye ve't-tevfiye* meşhur eserleri arasında sayılır. Hayatı hakkında daha fazla bilgi için bk. Murat Sülün, “Harâllî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/96-97; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-mîzân*, thk. Dâiratü'l-Ma'rifi'n-Nizâmiye (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1971), 4/204.

¹⁵⁸ Tam adı Ebu'l-Me'âlî Azîzî b. Abdulmelik el-Cîlî'dir. “Şeyzele”, onun lakabı olup ne manaya geldiği ve kendisine neden verildiği bilinmemektedir. İran'ın Gîlân bölgesinden olduğu söylenmektedir. Şâfiî âlimlerindendir. Kaynaklarda mütekellim, fakih, usulcî, sûfî ve muhaddis diye anılmaktadır. *el-Burhân fî müşkilâtî'l-Kur'ân, Levâmi'u envâri'l-kulûb fî cemî'i esrâri'l-mahbûb* meşhur eserleri arasında zikredilebilir. Hayatı hakkında daha fazla bilgi için bk. M. Suat Mertoğlu, “Şeyzele”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/105-106; Cemâluddîn Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-umem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata & Mustafa Abdulkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992), 17/69-70.

¹⁵⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/193-194.

¹⁶⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, 114.

¹⁶¹ Suyûtî, *el-İtkân*, 114-115.

el-Furkân olduğunu söylediklerini; ancak kendisinin buna katılmadığını belirtmektedir. Çünkü ona göre Kur’ân-ı Kerîm’de el-Furkân’dan daha fazla geçtiği için Kur’an’dan sonra en meşhur isim el-Kitâb’tır.¹⁶² O, en meşhur olarak gördüğü söz konusu iki ismin, mana bakımından temelde aynı asla döndüğünü de dile getirmektedir. Zira “الكتابة/yazmak” kelimesi, harfleri birbirine katmak, birleştirmek anlamındayken “القراءة/okumak” kelimesi de lafızları birbirine katmak, birleştirmek anlamındadır. Fadl Abbas’ın, hocası Muhammed Abdullah Diraz’dan aktardığına göre Kur’an’ın bu iki şekilde isimlendirilmesi, onun hem sadırlarda hem satırlarda muhafaza edilmesi gerektiğine işaret etmektedir.¹⁶³

Fadl Abbas el-Kitâb ve el-Furkân’ın yanı sıra ez-Zikr ve et-Tenzîl’i de Kur’an’ın isimlerine örnek olarak zikretmekte,¹⁶⁴ akabinde “*Bu kitabın isimlerini ve güzel sıfatlarını bize bildirenlerin en hayırlısı Kur’ân-ı Kerîm’in kendisi ve sünnet-i nebeviyyedir...*”¹⁶⁵ diyerek mevzuyla alakalı bazı hadisler naklettikten sonra faslı bitirmektedir.

2.2.2. Nüzûlü’l-Kur’ân

En basit ifadeyle “Kur’an’ın indirilişi” anlamına gelen nüzûlü’l-Kur’ân, Kur’ân-ı Kerîm’in, Allah Teâlâ’dan Hz. Muhammed’e (s.a.s) indiriliş şekli ve süreciyle ilgili meseleleri barındıran bir Kur’an ilmidir. Bu ilim, Zurkânî gibi bazı âlimler tarafından Kur’an ilimlerinin en önemlisi kabul edilmektedir. Zira Kur’ân-ı Kerîm’in nüzûlünü bilmek; ona ve onun Allah Teâlâ’nın kelâmı olduğuna inanmanın, Hz. Muhammed’in (s.a.s) nübüvvetini tasdik etmenin ve İslâm’ın hak din olduğunu kabul etmenin temelini teşkil etmektedir. Bu yönüyle nüzûlü’l-Kur’ân, Kur’an ilimlerinin temel yapı taşı olarak görülmektedir.¹⁶⁶ Bu ilim çerçevesinde tartışılan meseleler de en önemli meseleler arasında sayılmaktadır. Onlardan bazıları şunlardır:

2.2.2.1. Kur’an’ın Nüzûl Şekli

Kur’ân-ı Kerîm; Yüce Allah tarafından melek Cebrail vasıtasıyla Hz. Muhammed’e (s.a.s) yaklaşık yirmi üç yılda tadrîcen indirilen ilahî bir kitaptır. Bu yönüyle Kur’an’ın kim

¹⁶² Abbas, *İtkânu’l-Burhân*, 1/63.

¹⁶³ Abbas, *İtkânu’l-Burhân*, 1/64.

¹⁶⁴ Abbas, *İtkânu’l-Burhân*, 1/64.

¹⁶⁵ Abbas, *İtkânu’l-Burhân*, 1/64.

¹⁶⁶ Zurkânî, *Menâhîlu’l-‘irfân*, 1/40.

tarafından, kimin vasıtasıyla ve kime indirildiği hususu apaçıktır. Fakat onun nasıl ve hangi şekilde indiğiyle ilgili kat'î bir delil bulunmadığından bu mesele her zaman merak edilen bir konu olmuş, buna dair farklı görüşler bildirilmiştir. Zerkeşî, Suyûtî ve Fadl Abbas da bu görüşleri ele alıp değerlendirmişlerdir. Görüşlerden önce müelliflerin konuyu genel olarak ele alış şekilleri hakkında şunları söylemek uygun olacaktır:

Zerkeşî ve Suyûtî genellikle işleyecekleri konularla ilgili eserlere işaret ederek konuya giriş yaparlarken bu bölümde, Bakara sûresinin 185 ve Kadr sûresinin 1. âyetlerini vererek giriş yapmaktadırlar. Her iki müellif de söz konusu âyetleri zikrettikten sonra konuyla alakalı görüşleri serdedip bunlar hakkında birtakım değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Fadl Abbas'a gelince o da Kur'an'ın indirilişiyle alakalı birkaç âyet zikrettikten sonra¹⁶⁷ Kur'an'ın inişinin ne anlama geldiğine dair birtakım mülâhazalarla mevzuya giriş yapmaktadır. Burada özetle şunları ifade etmektedir:

“Âlimler inzâl ve tenzîl sîgalarında ihtilaf etmişlerdir. Bazıları bu iki sîganın aynı anlama geldiğini söylerken bazıları da Âl-i İmrân sûresinin 3 ve 4. âyetlerini delil getirerek inzâlin bir defada/bütün hâlinde indirme; tenzîlin ise ayrı ayrı/parça parça indirme olduğunu söylemektedir. İnzâl iki anlamda kullanılır ve bu iki anlam da gerçek anlamdır. Birincisi yüksekte inme, ikincisi ise bir yere sığınmak ve orada konaklamak anlamlarına gelir. Söz konusu kelimenin Kur'ân-ı Kerîm'de bu manalarda kullanıldığı yerler mevcuttur.¹⁶⁸ Vahyin inişi de bu anlamlarda –yani hakîkî/gerçek anlamda- olabilir mi, dersek âlimler bu hususta ikiye ayrılmıştır: Onların çoğunluğu Kur'an'ın maddî bir şey/cisim olmadığı için bir yere giremeyeceği, yukarıdan aşağı inemeyeceği düşüncesindedir. Dolayısıyla onlar Kur'an'ın indirilişini mecazî kabul ederler. Bir kısmı da Kur'an'ın hakîkî/gerçek anlamda indiği düşüncesindedir ki benim de seçtiğim görüş budur. Bunun delili inzâl ve tenzîl sözcüklerinin Kur'ân-ı Kerîm'de çok zikredilmesidir. Nitekim hakîkî manaya hamletmenin gerekçelerinden biri de bir şeyin çokça zikredilmesidir...”¹⁶⁹

Fadl Abbas'ın girizgâhından da anlaşıldığı üzere o, Kur'an'ın mecazî anlamda değil, gerçek anlamda indiği düşüncesindedir. Fadl Abbas, bu düşüncesiyle çoğu âlimden

¹⁶⁷ Fadl Abbas'ın zikrettiği âyetler şunlardır: en-Nisâ 4/105; Âl-i İmrân 3/3; ez-Zümer 39/2; Muhammed 47/2; eş-Şuarâ 26/193-195.

¹⁶⁸ Fadl Abbas'ın örnek olarak verdiği âyetler: el-Furkân 25/48; el-Mu'minûn 23/29; es-Saffat 37/177.

¹⁶⁹ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/98-99.

ayrılmaktadır. Zira kendisinin de ifade ettiğine göre çoğunluk Kur'an'ın inzâlini mecâzî olarak kabul etmektedir.¹⁷⁰

Fadl Abbas Kur'an'ın iniş şekliyle ilgili asıl mevzuya başlarken Zerkeşî ve Suyûtî'nin de zikrettikleri Bakara sûresinin 185 ve Kadr sûresinin 1. âyetiyle beraber Duhân sûresinin ilk üç âyetini de vermektedir. Ardından konuyla ilgili görüşlere geçmektedir.

Müelliflerin Kur'an'ın nüzulüyle ilgili serdettikleri görüşleri şu maddelerde toplamak mümkündür:

- a. Kur'ân-ı Kerîm, Kadir gecesinde bir bütün olarak Levh-i mahfûz'dan Beytû'l-izze'ye, dünya semasına indirilmiş, oradan da Cebrâil vasıtasıyla yaklaşık yirmi üç yılda münecemen yani çeşitli zaman aralıklarıyla Hz. Peygamber'e (s.a.s) nâzil olmuştur.¹⁷¹
- b. Kur'ân-ı Kerîm Levh-i mahfûz'dan dünya semasına, bir yıl içerisinde inmesi takdir edilen miktarlar hâlinde yirmi, yirmi üç veya yirmi beş Kadir gecesinde indirilmiştir. Oradan da yıl boyunca parça parça Hz. Peygamber'e (s.a.s) nâzil olmuştur.¹⁷²
- c. Kur'ân-ı Kerîm, Kadir gecesinden başlayarak yaklaşık yirmi üç sene içinde vuku bulan olaylara göre farklı zamanlarda Cebrâil aracılığıyla doğrudan Hz. Peygamber'e (s.a.s.) indirilmiştir.¹⁷³

Görüşlere bakılırsa birinci ve ikinci görüşte ilki Levh-i mahfûz, ikincisi beytû'l-izze, üçüncüsü de Hz. Peygamber'in (s.a.s) kalbi olmak üzere üç aşamalı bir nüzûl söz konusuysa üçüncü görüşte tek bir nüzûl söz konusudur. Zerkeşî ve Suyûtî birinci görüşü tercih etmekte, çoğunluğun bu kanaatte olduğunu ve en isabetli görüşün de bu olduğunu söylemektedirler.¹⁷⁴ Onların dayandıkları delil, İbn Abbas'dan rivayet edilen “*Kur'ân-ı Kerîm, Kadir gecesinde yıldızların bulunduğu yere/dünya semasına- bir bütün hâlinde indirildi. Sonra oradan da*

¹⁷⁰ Mecâzî olduğunu söyleyenler de hangi anlama geldiğinde ihtilaf etmişlerdir. Görüşler ve detaylar için bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/162; Suyûtî, *el-İtkân*, 100-101; Zerkânî, *Menâhîlu'l-'irfân*, 1/42-44.

¹⁷¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/161; Suyûtî, *el-İtkân*, 94; Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 1/101.

¹⁷² Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/161-162; Suyûtî, *el-İtkân*, 95.

¹⁷³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/161-162; Suyûtî, *el-İtkân*, 95; Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 1/101.

¹⁷⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/162; Suyûtî, *el-İtkân*, 94.

Allah Teâlâ bunu Rasûlüne parçalar şeklinde indirdi.” sözüdür.¹⁷⁵ Zerkeşî ve Suyûtî’ye göre Kur’an’ın dünya semasına indirilişindeki hikmet, Kur’ân-ı Kerîm’in ve Allah Rasûlü’nün şanını yüceltmektir. Bu da en şerefli ümmetin Peygamberi’ne (s.a.s) indirilen Kur’an’ın, kitapların sonuncusu olduğunu yedi kat göğün sâkinlerine duyurmakla gerçekleşir.¹⁷⁶ Bir diğer hikmet, Kur’ân-ı Kerîm’i, önce dünya semasına indirmek suretiyle insanlara yaklaştırmaktır. Eğer ilâhî hikmet, Kur’an’ın, meydana gelen olaylara göre peyderpey indirilmesini gerçekleştirmeseydi o da önceki semavî kitaplar gibi bir defada yeryüzüne inerdi. Ancak Allah Teâlâ, Kur’an ve diğer semavî kitaplar arasında bir ayırım gözetmiş; Kur’an’a, önce bir bütün hâlinde sonra da parçalar şeklinde indirilme gibi iki farklı özellik vermiştir.¹⁷⁷ Kur’an’ın dünya semasına indirilişindeki bir başka hikmet ise insanın, melekler katındaki şanının yüceliğini ve değerini göstermek, Allah Teâlâ’nın onun üzerindeki inayet ve rahmetini bildirmektir. Bu gayeyle Yüce Allah, En‘am sûresinin indirilişinde yetmiş bin meleği görevlendirmiştir.¹⁷⁸

Fadl Abbas ise Kur’an’ın; kerîm bir ayda, mübarek bir gecede yani Ramazan ayında Kadir gecesinde inmeye başladığı görüşünü seçer¹⁷⁹ ki bu, yukarıdaki görüşlerden üçüncü görüşe tekabül etmektedir. Bu görüşü benimsemesinin çeşitli sebepleri vardır:

1. Kur’ân-ı Kerîm’in; Ramazan ayında Kadir gecesinde Levh-i mahfûz’dan dünya semasına indirildiğiyle ilgili söz, bize Kur’an’dan veya sahih sünnetten ulaşmamıştır. İbn Abbas’dan rivayet edilen mevkûf sözlerin ise isnad bakımından incelenmeye ihtiyacı vardır.¹⁸⁰
2. Bakara sûresinin 185. âyetini tedebbür eden kişi, bu âyetin, Kur’an’ın Hz. Muhammed’e (s.a.s) indirilişiyle ilgili olduğundan şüphe olmadığına kesin karar verir. Âyetin meali şu şekildedir: “...o Ramazan ayıdır ki insanlara doğru yolu gösteren ve hakkı bâıldan ayırıcı en açık delilleri içeren hidâyet rehberi Kur’an onda indirildi...” Eğer kastedilen şey Kur’an’ın dünya semasına nüzûlü olsaydı

¹⁷⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/161-162; Suyûtî, *el-İtkân*, 94-95.

¹⁷⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/163; Suyûtî, *el-İtkân*, 96.

¹⁷⁷ Suyûtî, *el-İtkân*, 96.

¹⁷⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, 96.

¹⁷⁹ Abbas, *İtkânü’l-Burhân*, 1/101.

¹⁸⁰ Abbas, *İtkânü’l-Burhân*, 1/102.

Allah Teâlâ'nın "...*insanlara hidayet rehberi...*" sözünde büyük faydalar olmazdı. Şüphesiz ki kalbin mutmain olduğu ve ruhun güvendiği şey, Kur'an'ın bir hidayet olarak Rasûlullah'a (s.a.s) inmesidir.¹⁸¹

3. Yüce Allah mü'minleri imana eriştirmekle onlara lütufta bulunmuştur.¹⁸² Lütuf ise Kur'an'ın ancak öğüt ve ibret için indirilmesi hâlinde tahakkuk eder ki bu durum, onun dünya semasına indirilmesiyle gerçekleşmez.¹⁸³

3.2.2.2. Kur'an'ın Manayla İndirildiği Yönündeki Rivayetlerin Reddi

Kur'an-ı Kerîm hem lafzen hem de mânên Yüce Allah'ın kelâmıdır ne melek Cebrâil'in ne de Hz. Muhammed'in (s.a.s) bu kelâmı bir tasarrufu vardır. Kur'an'ın bizzat kendisi bu hususa dikkat çekmektedir.¹⁸⁴ Fakat Zerkeşî ve Suyûtî'nin eserlerinde verdikleri rivayetlere göre şu iki görüşü de savunan bazı kimseler bulunmaktadır:

1. Cebrâil yalnızca mânâları indirdi, Rasûlullah da bu manaları kavrayıp onları Arapça ifade etti.¹⁸⁵
2. Cebrâile sadece mânâlar ilka edildi. O, bu mânâları Arap diliyle ifade etti, sema ehli de bunu Arapça okudu. Sonra Cebrâil bunları bu şekilde olduğu gibi indirdi.¹⁸⁶

Zerkeşî ve Suyûtî yukarıda zikredilen görüşleri aktarmakla beraber asla onların taraftarları olmamışlardır. Aksine onlar, Kur'an'ın hem lafzen hem de mânên Allah Teâlâ'nın katından olduğunu savunmuşlardır. Ancak Fadl Abbas hem Zerkeşî hem de Suyûtî'yi burada bir noktada eleştirmektedir;¹⁸⁷ zira Zerkeşî ve Suyûtî'nin, Kur'an'ın manayla indirildiği yönünde serdettikleri rivayetler zayıftır. Fadl Abbas'a göre bazen hüsn-ü niyetle de olsa bu tür zayıf rivayetleri ve görüşleri aktarmak sakıncalıdır. Bundan dolayı Zerkeşî ve Suyûtî'yi ilmî bir tarzda tenkit etmektedir. Ardından söz konusu görüşleri savunanların, Şuarâ sûresinin "*Şüphesiz ki o (Kur'an) âlemlerin Rabbinin indirmesidir. Onu Rûhu'l-emîn*

¹⁸¹ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/102.

¹⁸² bk. el-Hucurât 49/17.

¹⁸³ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/102.

¹⁸⁴ Âyetlerden bazıları şunlardır: el-A'râf 7/203; Yûnus 10/15.

¹⁸⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/163; Suyûtî, *el-İtkân*, 101.

¹⁸⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/163; Suyûtî, *el-İtkân*, 101.

¹⁸⁷ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/104.

(Cebrail) uyarıcılardan olman için apaçık bir Arap diliyle senin kalbine indirmiştir.” mealindeki 192-195. âyetlerini yanlış anladıklarını ifade ederek bu âyetleri açıklamaya koyulmaktadır.¹⁸⁸ Daha sonra Kur’an’ın manayla indirildiği yönündeki görüşün, onun pek çok âyetiyle de çeliştiğini ifade ederek bazı misaller vermektedir. Mesela Müzzemmil sûresinin “*Doğrusu biz sana (sorumluluğu) ağır bir söz vahyedeceğiz.*” mealindeki 5. âyetini vererek Kur’an’ın manayla indirilişinin ve ağır bir söz oluşunun birbiriyle bağdaştırılamayacağını söylemektedir.

Kur’an’ın manayla indirilip indirilmediği meselesi temelde vahyin kaynağıyla ilgilidir. Fadl Abbas, vahiy konusunu işlediği dördüncü fasılda, vahyin kaynağı hakkında uyandırılmaya çalışılan şüphelere yer vermekte ve bunlara cevaplar serdetmektedir. O, Kur’an’a yönelik asılsız iddialar ve bunlara cevaplar üzerinde çokça durduğundan bahsi geçen mesele üçüncü bölümde ayrı olarak ele alınacaktır. Tezin bu kısmında da söz konusu meseleden bahsedilmesinin sebebi, Fadl Abbas’ın, bazı âlimleri, naklettikleri birtakım zayıf rivayetlerden ötürü tenkit ettiğini göstermektir. Zira bu bölümün başında *İtkânu’l-Burhân*’a dair bilgi sunulurken Fadl Abbas’ın eserini tartışmacı ve eleştirel bir biçimde kaleme aldığı ifade edilmişti. Söz konusu durum, bu meselede de açıkça görülmektedir.

2.2.2.3. Kur’an’ın Parça Parça İndirilmesi ve Diğer İlâhî Kitapların İndiriliş Şekli

Kur’ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber’e (s.a.s) yaklaşık yirmi üç yılda parçalar hâlinde indirilmiştir. İsrâ sûresinin “*Biz onu insanlara sindire sindire okuyasın diye bir Kur’an olmak üzere (kısımlara) ayırdık ve onu parça parça indirdik.*”¹⁸⁹ meâlindeki âyeti, Kur’an’ın peyderpey indirildiğinin delili niteliğindedir. Aynı şekilde Furkân sûresinin “*İnkâr edenler dediler ki: ‘Kur’an ona toplu olarak bir defada indirilmeli değil miydi?’ Halbuki biz, onunla kalbini pekiştirmek -onu senin kalbine iyice yerleştirmek- için böyle yaptık (parça parça indirdik) ve onu ağır ağır okuduk.*”¹⁹⁰ meâlindeki âyeti de bu meyanda zikredilebilir.

¹⁸⁸ Abbas, *İtkânu’l-Burhân*, 1/105.

¹⁸⁹ el-İsrâ 17/106.

¹⁹⁰ el-Furkân 25/32.

Kur'an'ın topluca değil de tadrîcen indirilmesinde pek çok hikmet vardır. Hem Zerkeşî, Suyûtî ve Fadl Abbas hem de Kur'an ilimleri ile ilgili çalışmalar yapan başka müellifler eserlerinde, Kur'an'ın tadrîcen indirilmesindeki hikmetlerden genişçe bahsetmişlerdir.¹⁹¹ O hikmetlerden bazıları şunlardır:

1. Anlaşılmasını ve hayata aktarılmasını kolaylaştırmak
2. Daha rahat ezberlenmesini ve kalplere yerleşmesini sağlamak
3. Muhatapları zorlamaksızın insan psikolojisine uygun bir şekilde batıl inançlardan ve kötü âdetlerden uzaklaştırmak
4. Hz. Peygamber'in (s.a.s) kalbini güçlendirmek, müşriklerin baskılarına karşı ona (s.a.s) devamlı destek ve moral vermek
5. İslâm düşmanı müşrik ve münafıkların gizli niyet ve planlarını ortaya çıkarmak
6. Müslümanların ve karşıtlarının muhtemel sorularına anında cevap vermek

Son ilahî kitap olan Kur'an'ın parça parça indirildiği yönünde bir ihtilaf yoktur. Ancak Kur'ân-ı Kerîm dışındaki semavî kitapların parça parça mı yoksa bir defada mı indirildiği mevzusu alimlerce tartışılan bir husustur.

Zerkeşî, *el-Burhân*'da konuyla ilgili açık bir görüş bildirmemektedir. Ancak İbn Fûrek'ten (öl. 406/1015) aktardığı şu söz onun, Kur'an dışındaki ilâhî kitapların bir defada indirildiği düşüncesinde olduğunu gösterir niteliktedir: “*Tevrat, okur-yazar bir peygamber olan Hz. Musa 'ya verildiği için bir defada yazılı olarak indirilmiştir. Kur'an ise ümmî/okur-yazar olmayan bir peygambere yazılı olmaksızın gönderildiği için parça parça indirilmiştir.*”¹⁹²

Suyûtî'ye gelince o da diğer semavî kitapların bir kerede indirildiği görüşündedir. Onun ifadesine göre bazı âlimlerin diğer kitapların bir defada indiği yönündeki sözleri meşhurdur, hatta bu hususta neredeyse icmâ vardır.¹⁹³ Yine onun ifadesiyle zamanın ileri gelen isimlerinden kimileri, bir delil olmadığı gerekçesiyle bunu inkâr etmiş, diğer kitapların da Kur'an gibi peyderpey indiğini söylemişlerdir; ancak doğru olan, diğer kitapların bir

¹⁹¹ Kur'an'ın tadrîcen indirilmesindeki hikmetler için bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/163-164; Suyûtî, *el-İtkân*, 97-100; Zerkânî, *Menâhîlu'l-'irfân*, 1/53-62; Subhi es-Sâlih, *Mebâhis*, 49-54; Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 1/110-113.

¹⁹² Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/164.

¹⁹³ Suyûtî, *el-İtkân*, 98.

defada indirildiğidir. Furkân sûresinin 32. âyeti bunun delillerindendir.¹⁹⁴ Suyûtî, konuyla alakalı nakillerde bulunmak suretiyle görüşünü desteklemektedir. İbn Abbas'ın söylediği rivayet edilen “*Yahudiler, ‘Ey Eba’l-Kâsım, Tevrat’ın Musa’ya indirildiği gibi Kur’an da bir defada indirilseydi ya!’ deyince âyet nâzil oldu.*” sözü, onun yaptığı aktarımlardandır.¹⁹⁵

Fadl Abbas ise diğer semavî kitapların bir defada indirildiği söyleminin meşhur olduğunu; ancak bu meselede dayanılabilecek kesin ve sağlam bir delilin bulunmadığını ifade etmektedir.¹⁹⁶ Bazı âlimlerin Kur’ân-ı Kerîm’in kendisinden konuyla ilgili görüp çıkardıkları delillerin ve bu hususla ilgili aktardıkları rivayetlerin kesin değil, ihtimâlî argümanlar olduğunu belirtmekte, delil olarak öne sürülen âyet ve görüşleri teker teker inceleyerek bunların neden kanıt olamayacaklarını açıklamaktadır.¹⁹⁷ A‘râf sûresinin “*Biz onun için Tevrat levhalarında her şeye dair bir öğüt yazdık ve her şeyin açıklamasını yaptık. Sonra da (şunu söyledik): Bunlara sıkıca sarıl, kavmine de buradaki hükümleri en güzeliyle uygulamalarını emret.*”¹⁹⁸ mealindeki âyeti hakkında yaptığı açıklamalar bunlardandır. O, bu âyette geçen “levha” lafzıyla Tevrat’ın tamamının kastedilmiş olabileceği gibi bir kısmının/parçalarının da kastedilmiş olabileceğini, bu sebeple mezkûr âyetin diğer ilahî kitapların bir defada indiğine delil olmadığını belirtmektedir.¹⁹⁹

2.2.2.4. İlk ve Son İnen Âyetler

İslâm âlimleri ilk ve son inen âyetler ile sûrelerin hangileri olduğunda ihtilaf etmişlerdir. Onlar, çeşitli rivayetler doğrultusunda ilk ve son inenleri tespit etmeye çalışarak görüşlerini bildirmişlerdir. Bu husus şu yönlerden ele alınmıştır:

- a. Mutlak anlamda ilk ve son inenler
- b. Belirli konularda ilk ve son inen âyetler

¹⁹⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, 98.

¹⁹⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, 98.

¹⁹⁶ Abbas, *İtkânu’l-Burhân*, 1/109.

¹⁹⁷ Abbas, *İtkânu’l-Burhân*, 1/109-110.

¹⁹⁸ el-A‘râf 7/145.

¹⁹⁹ Abbas, *İtkânu’l-Burhân*, 1/110.

Burada Zerkeşî, Suyûtî ve Fadl Abbas'a göre sadece mutlak anlamda ilk ve son inenlerin hangileri olduğuna temas edilecektir. Zira üzerinde en çok konuşulup tartışılanlar bunlardır. Dolayısıyla belirli konulardaki ilk ve son âyetlerden bahsedilmeyecektir.²⁰⁰

2.2.2.4.1. İlk İnen Âyetler

İlk inen âyetlerin ne olabileceğiyle ilgili dört görüş ileri sürülmüştür. Bunlar;

- a. Alak sûresinin ilk beş âyeti
- b. Müddessir sûresinin ilk üç veya beş âyeti
- c. Fâtiha sûresi
- d. Besmele²⁰¹

Yukarıda verilen görüşlerden ilk üçünü her üç müellif de eserlerinde zikretmektedirler. Bismelenin ilk inen âyet olduğuyla ilgili görüşe gelince Zerkeşî, bundan söz etmemektedir. Suyûtî ise bu görüşe de yer vermekte; ancak bismelenin ayrı inen ilk âyet olarak kabul edilemeyeceğini; çünkü sûrenin besmele ile birlikte inmesinin zaruri olduğunu belirtmektedir.²⁰² Fadl Abbas da besmeleyle ilgili görüşü zikretmekte; fakat bunun rivayeten ve dirayeten zayıf olduğunu ifade etmektedir.²⁰³ Her üç müellif de rivayetleri ve konuya dair görüşleri sıraladıktan sonra inceleyip değerlendirmekte ve ilk inen âyetlerin Alak sûresinin ilk beş âyeti olduğu kanaatine varmaktadır.²⁰⁴

Bütünüyle ilk inen sûreye gelince Zerkeşî'nin naklettiği rivayetlerden anlaşıldığına göre o, Fâtiha'nın tamamıyla ilk inen sûre olduğu düşüncesindedir.²⁰⁵ Suyûtî'nin aktardığı rivayetler ve yaptığı açıklamalar doğrultusunda Müddessir'in ilk inen sûre olduğunu düşündüğü söylenebilir.²⁰⁶ Fadl Abbas ise bir bütün olarak ilk inen sûrenin Fatiha olduğunu belirtmektedir.²⁰⁷

²⁰⁰ Bunlara dair görüş ve rivayetler için bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 66; Zerkânî, *Menâhilu'l-'irfân*, 101-103; Abbas, *İtkânul-Burhân*, 1/114-115.

²⁰¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/146-148; Suyûtî, *el-İtkân*, 61-64; Abbas, *İtkânul-Burhân*, 1/116-118.

²⁰² Suyûtî, *el-İtkân*, 63.

²⁰³ Abbas, *İtkânul-Burhân*, 1/118.

²⁰⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/146-147; Suyûtî, *el-İtkân*, 61; Abbas, *İtkânul-Burhân*, 1/122.

²⁰⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/147.

²⁰⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, 62.

²⁰⁷ Abbas, *İtkânul-Burhân*, 1/131.

2.2.2.4.2. Son İnen Âyetler

Son inen âyet veya sûrenin hangisi olduğu da ihtilaflı bir meseledir. İlk inenlere nazaran son inenler meselesine dair daha fazla rivayet ve daha fazla görüş mevcuttur. Bununla beraber rivayetler arasında doğal olarak Hz. Peygamber'den (s.a.s) "*Bana en son inen âyet budur.*" dediği veya bunun manasına gelebilecek bir ifade bulunmamaktadır.²⁰⁸ Konuyla ilgili nakledilen rivayetlerin hepsi sahâbeye dayandırılmaktadır.²⁰⁹ Son inen âyetle alakalı en meşhur görüşler şunlardır:²¹⁰

- a. Bakara sûresinin 275-281. âyetleri
- b. Bakara sûresinin 278. âyeti
- c. Bakara sûresinin 281. âyeti
- d. Nisâ sûresinin 176. âyeti
- e. Nisâ sûresinin 93. âyeti
- f. Mâide sûresinin 3. âyeti
- g. Tevbe sûresinin 128-129. âyetleri
- h. Âl-i İmrân sûresinin 195. âyeti
- i. Kehf sûresinin 110. âyeti

Son inen sûreyle ilgili en meşhur görüşler ise şunlardır:²¹¹ Mâide sûresi, Tevbe sûresi, Nasr sûresi.

Zerkeşî ve Suyûtî söz konusu rivayetleri sıraladıktan sonra bunlar arasında bir tercihte bulunmamaktadırlar. Fakat Suyûtî, Mâide sûresinin 3. âyetinin son inen âyet olmadığına dair açıklamalar yapmaktadır.²¹²

Fadl Abbas ise rivayetleri serdettikten sonra her biri hakkında ayrı ayrı incelemelerde bulunmaktadır. Bu incelemelerin ardından son inen âyetle ilgili en sahih görüşün, Bakara sûresinin içinde ribâ âyetlerinin de geçtiği 275-281 arasını teşkil eden pasajı olduğu sonucuna

²⁰⁸ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/123.

²⁰⁹ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/124.

²¹⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/148-149; Suyûtî, *el-İtkân*, 67-69; Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/124-126.

²¹¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/148-149; Suyûtî, *el-İtkân*, 67-69; Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/129.

²¹² Suyûtî, *el-İtkân*, 70.

varmaktadır.²¹³ Yaptığı açıklamalardan anlaşıldığı üzere Fadl Abbas “riba âyeti”ni değil de “ribâ âyetleri”ni son inen âyetler olarak görmektedir. Zira ona göre Bakara sûresinin sonunda ribâ konusu 275. âyetten başlayıp 279. âyetle bitmektedir. 279. âyet ve sonrasında gelen 281. âyet de ribâ âyeti olarak bilinen 278. âyetle tamamen ilişkili olduğundan dolayı bazı âlimler bunları iki farklı görüş şeklinde almışlardır. Ancak âyetlerin birbiriyle bağlantılı olması sebebiyle bunları tek bir görüş olarak değerlendirmek daha uygundur. Dolayısıyla Fadl Abbas’a göre son inen âyetler de Bakara sûresinin 275-281 arası bölümü olmaktadır. Bütünüyle son inen sûreye gelince Fadl Abbas, Hz. Ömer’den ve İbn Abbas’tan gelen rivayete²¹⁴ dayanarak bunun Nasr sûresi olduğuna kanaat getirmektedir.²¹⁵

Fadl Abbas, ilk ve son inenler konusunu bitirirken son olarak -tercih ettiği görüşlere göre- Kur’an’ın indirilişinde böyle bir sıralamanın gözetilmesindeki hikmetin ne olabileceğine dair tefekkür etmektedir. Bunu da ilk ve son inen âyetler ile ilk ve son inen sûreler arasında münasebet kurmak sûretiyle yapmaktadır. O, öncelikle âyetler arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir: İlk inen âyetlerde okumak ve öğrenmekten, insanı yaratan ve ona bilmediği şeyleri öğreten Rabb’den bahsedilmektedir. Bu okuma ve öğrenme, insanın dünya ve ahiret mutluluğu için hayırlı ameli de sonuç olarak beraberinde getirmelidir.²¹⁶ Son inen şu âyet de bunu pekiştirmektedir: *“Öyle bir günden sakının ki onda hepiniz Allah’a döndürüleceksiniz. Sonra herkese kazandığının karşılığı verilecek ve kimseye asla haksızlık yapılmayacaktır.”*²¹⁷

Fadl Abbas âyetler arasındaki münasebetten sonra sûreler arasındaki münasebete geçmektedir: Fâtiha sûresi; Allah Teâlâ’ya nasıl hamdedilileceğini, O’na nasıl dua edilip ibadet ve kullukta bulunulacağını, O’ndan nasıl hidayet istenileceğini öğretmektedir. Nasr sûresi de Yüce Allah’ın Hz. Peygamber’e (s.a.s) ve müminlere olan yardımını, fethi ve lütfunu, insanların bölük bölük İslâm’a girişini bildirmektedir. İnsanları hidayete erdiren Allah, aynı şekilde yardımı ve fethi de ikram edendir. Allah Teâlâ’nın verdiği bu nimetlere

²¹³ Abbas, *İtkânu’l-Burhân*, 1/129.

²¹⁴ Söz konusu rivayet için bk. Buhârî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 65 (No. 4969)

²¹⁵ Abbas, *İtkânu’l-Burhân*, 1/130.

²¹⁶ Abbas, *İtkânu’l-Burhân*, 1/131.

²¹⁷ el-Bakara 2/281.

şükretmek için Hz. Peygamber (s.a.s) ve mü'minler O'nu tesbih etmekte ve O'ndan bağışlanma dilemektedirler.²¹⁸

2.2.2.5. Te'addüdü'n-Nüzûl/Mükerrer Nüzûl Meselesi

Te'addüdü'n-nüzûl veya bir başka tabirle mükerrer nüzûl; Kur'an'ın tek bir yerinde geçtiği hâlde bazı âyet veya sûrelerin, muhtelif yer ve zamanlarda muhtelif olaylar hakkında birden fazla indirilmesi, şeklinde tanımlanabilir.²¹⁹ Te'addüdü'n-nüzûl; nüzûl yeri, zamanı veya sebebi hakkında birden fazla rivayet bulunup da bu rivayetler arasında bir tercihte ve uzlaşımında bulunmanın mümkün olmadığı durumlarda kullanılan bir yöntemdir.²²⁰ Âlimlerden bazıları te'addüdü'n-nüzûlü kabul ederken bazıları ise reddetmiştir. Mesela Zerkeşî ve Suyûtî mükerrer nüzûlü kabul edenler arasında yer alırken Fadl Abbas reddedenler arasında yer almaktadır.

Zerkeşî, Fâtiha sûresinin ve bazı âyetlerin mükerrer nâzil olduğuyla ilgili rivayetler aktarmakta ve bunun için iki sebep saymaktadır: Birinci sebep, inen âyet veya sûrenin şanını ta'zîm/yüceltmektir. Mesela Fâtiha sûresi önemine binaen hem Mekke'de hem Medine'de inmiştir. İkincisi ise inen âyetle ilgili ikinci bir hadisenin meydana geldiği sırada unutulmuş olma ihtimaline karşı âyeti hatırlatmadır. Örneğin İhlas sûresi müşriklere cevap için Mekke'de, Ehl-i kitaba cevap için Medine'de olmak üzere iki defa inmiştir. Zerkeşî'ye göre tekerrürü'n-nüzûlün hikmeti de şudur: Bir âyetin inmesini gerektiren bir olayla veya soruyla karşılaşıldığında, daha önce o olaya veya soruya dair hüküm içeren nâzil olmuş bir âyet varsa, o âyeti insanlara hatırlatması ve bu hadisyle ilgili hüküm içerdiğini bildirmesi için âyet aynı şekilde Hz. Peygamber'e (s.a.s) tekrar indirilir.²²¹

Suyûtî, öncelikle İbnu'l-Hassâr (öl. 611/1214), Sehavî (öl. 643/1245) ve Zerkeşî'den tekerrürü'n-nüzûlün sebebi ve faydalarına dair aktarımlarda bulunmaktadır. Buna göre; üstte de geçtiği üzere Zerkeşî ta'zîm ve hatırlatma, İbnu'l-Hassâr öğüt ve hatırlatma, Sehavî ise

²¹⁸ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/131.

²¹⁹ Mustafa Arslan, *Esbâb-ı Nüzûlde Teaddüd ve Mükerrer Nüzûl Meselesi* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 44; Muhsin Demirci, "Nas-Olgı İlişkisi Açısından Mükerrer Nüzul", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2001), 6.

²²⁰ Demirci, "Nas-Olgı İlişkisi Açısından Mükerrer Nüzul", 6.

²²¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/45-46.

yedi harf sebebiyle bir âyetin veya sûrenin tekrar inebileceğini söylemektedir.²²² Suyûtî meseleyle ilgili menfî görüşleri de zikrettikten sonra faydalarından dolayı kendisinin tekerrürü'n-nüzûlü benimsediğini ifade etmektedir.²²³

Fadl Abbas ise öncelikle te'addüdü'n-nüzûl diye bir tabirin ilk asırlarda bilinmediğini, bunu müteahhirûnun ortaya attığını ifade etmektedir. Bir bakıma bu düşüncesini delillendirmek için de Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin tefsirinde bu meseleyle ilgili herhangi bir ibarenin bulunmadığını söylemektedir. Ayrıca o, bu meseleyi kitaplarında zikredenlerin, birden fazla indiği söylenen âyetler hakkındaki ifadelerinin birbirini tutmadığını da belirtmektedir.²²⁴

Daha sonra o, tekerrürü'n-nüzûlü savunanların zikrettikleri sebepleri de vererek bunların kabul edilemeyeceğini nedenleriyle birlikte açıklamaktadır. Zerkeşî'nin "âyetin şanını ta'zîm ve unutulma ihtimaline karşı hatırlatma" şeklindeki beyanına şöyle bir itirazda bulunmaktadır: Kur'an'ın tamamı azîmdir. Eğer birden fazla nüzûl olsaydı bildiğimiz kadarıyla en azîm âyet olan "âyetü'l-kürsî" ile Allah'ın esmâ ve sıfatlarından bahseden âyetlerin defalarca inmesi gerekirdi. Âyetin unutulma endişesi ise Allah Teâlâ'nın şu sözleri varken vukû bulacak bir şey değildir.²²⁵ *"Kesin (bilesiniz ki) bu kitabı, kuşkusuz biz indirdik ve onu mutlaka koruyacak olan da yine biziz."*²²⁶ *"Sana okutacağız ve Allah dilemedikçe sen unutmayacaksın. Şüphesiz ki O, açık olanı da gizli olanı da bilir."*²²⁷ Sehavî ve Suyûtî'nin âyetin birden fazla harf sebebiyle tekrar nâzil olabileceği gerekçesine de şöyle bir yanıt vermektedir: Birden fazla indiği söylenen âyetlerin çoğunda az bir şey haricinde farklı kıraat göremiyoruz. Ayrıca Kur'an âyetlerinin çoğu farklı kıraatlerle okunduğu hâlde neden yalnızca söz konusu birkaç âyet hakkında iki defa nüzûlden bahsedilmektedir?²²⁸

Son olarak Fadl Abbas, birden fazla indiği söylenen Fâtiha, İhlâs ve Kevser sûreleri ile et-Tevbe 9/113, Hûd 11/114, en-Nahl 16/126, el-İsrâ 17/85 ve er-Rûm 30/1-3. âyetleri

²²² Suyûtî, *el-İtkân*, 84.

²²³ Suyûtî, *el-İtkân*, 85.

²²⁴ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/132.

²²⁵ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/134.

²²⁶ el-Hicr 15/9.

²²⁷ el-A'lâ 87/6-7.

²²⁸ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/134.

hakkındaki sebab-i nüzûl rivayetlerini vermektedir. Bu rivayetleri sıhhat ve akla uygunluk açısından teker teker inceleyip değerlendirerek²²⁹ birden fazla nüzûlün gerçekleşmediğini ortaya koymaya çalışmaktadır.

2.2.3. Lügatu'l-Kur'an

Başlıkta “lügatu'l-Kur'an” tamlamasıyla kastedilen şey, Kur'an-ı Kerim'in dilidir. Kur'an-ı Kerim'in, Hz. Peygamber'in (s.a.s) ve kavminin kullandığı dil olan Arapça olarak indirildiği Müslümanlarca bilinen bir husustur. Nitekim bu husus birçok âyette de açık bir şekilde belirtilmiştir.²³⁰ Arapça, yeryüzündeki gelişmiş ve kökleşmiş en eski dillerdendir. Geniş bölgelere yayılmış zengin bir dil olması hasebiyle pek çok lehçeye sahiptir. Bu lehçeler arasında doğal olarak bazı farklılıklar mevcuttur. Hareke ve telaffuz farklılığından harf ve anlam farklılıklarına kadar geniş bir sahaya uzanan bu konu, Kur'an diline yönelik pek çok meseleyi de ilgilendirmekte, birtakım tartışmaların odak noktasını oluşturmaktadır.²³¹

2.2.3.1. Kur'an'ın İndirildiği Lehçe Meselesi

Kur'an'ın dili hakkında tartışılan konulardan biri, Kur'an'ın indirildiği lehçe meselesidir. Hz. Muhammed (s.a.s), Kureyş kabilesine mensup olduğundan Kur'an-ı Kerim de esas itibarıyla Kureyş lehçesiyle indirilmiştir. Bu konuda bir ihtilaf bulunmamaktadır. Burada ihtilaf edilen husus, Kur'an'da Kureyş lehçesi dışında bir lehçeden lafız bulunup bulunmadığıdır. Eserlerde verilen bilgilere göre bu konuda iki görüş ileri sürülmüştür. Bir gruba göre Kur'an sadece Kureyş lehçesi üzerine inmiştir.²³² Mustafa Sâdık er-Râfiî (1881-1937) bu görüşü savunanlardandır.²³³ Diğer bir gruba göre ise Kur'an'da esas olan Kureyş lehçesidir; fakat onda Arapça'nın başka lehçelerinden de lafızlar bulunmaktadır. Bakillânî (öl. 403/1013) bu görüşü benimseyenler arasındadır.²³⁴

²²⁹ Fadl Abbas'ın birden fazla indiği söylenen âyet ve sûrelere dair yaptığı açıklamalar hakkında bk. Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/135-143.

²³⁰ Kur'an'ın Arapça indirildiğiyle alakalı âyetlere örnekler: Yûsuf 12/2; İbrâhîm 14/4; en-Nahl 16/103; Tâhâ 20/113; ez-Zuhruf 43/2.

²³¹ Abdurrahman Çetin, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar –Oryantalistlerin Görüşleri-* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2010), 26-27, 31; Ziya Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2014), 33, 38.

²³² Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/144.

²³³ Mustafa Sâdık er-Râfiî, *İ'câzu'l-Kur'an*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2005), 47-49.

²³⁴ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/146.

Kur'an'ın yalnızca Kureyş lehçesi üzerine indirildiği görüşünü öne sürenlerin delillerinden bazıları şunlardır:

1. Hz. Osman'ın, Kur'ân-ı Kerîm'in istinsahında Zeyd b. Sâbit ile görevli heyete söylediği söz: “Siz ve Zeyd b. Sâbit Kur'an'ın yazımında ihtilaf ederseniz Kureyş lisanıyla/lehçesiyle yazın; çünkü o, Kureyşlilerin diliyle inmiştir.”²³⁵

2. Âlimlerin eskiden beri Kureyş lehçesinin en fasih lehçe olduğu üzerindeki ittifakı.²³⁶

Kur'an'ın birden fazla lehçe üzerine indiğini söyleyen isimler ise bu delilleri tartışmışlardır. Bunların genel olarak söylediği şey şudur: Hz. Osman, “Kur'an Kureyşlilerin diliyle inmiştir.” sözüyle Kur'an'ın tümünün değil, ekserisinin Kureyş lehçesiyle inmiş olduğunu ifade etmek istemiştir.²³⁷

Zerkeşî, Suyûtî ve Fadl Abbas'ın konuyla ilgili mülahazalarına bakılacak olursa;

Zerkeşî konuyla ilgili rivayetleri sıralamadan önce; bu konuya yedi harf meselesinde de işaret edildiğini, Kur'an'ın Kureyş lehçesi üzerine indiğinin bilinen bir şey olduğunu söylemekle²³⁸ beraber başka lehçeler içerip içermediğiyle ilgili kanaatini açık bir şekilde söylememektedir.

Suyûtî, yine Zerkeşî gibi bu konuya yedi harf meselesinde de işaret edildiğini söylemektedir. Ardından bazı kelimelerin başka lehçelerden olduğuna dair rivayetleri ve söz konusu kelimelerin hangi lehçelere ait olduğunu sıralayarak bir nevi Kur'an'da farklı lehçelerden kelimelerin olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır.²³⁹

Fadl Abbas, Kur'an'da Kureyş lehçesi dışındaki bir lehçeden kelime olup olmadığı konusunu ele aldığı bölümde mevzuyla alakalı herhangi bir görüş belirtmemektedir.²⁴⁰

²³⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Komisyon (Mısır: Matbaatu'l-Kubrâ el-Emîriyye, 1311), “Fedâilu'l-Kur'ân”, 66 (No. 4987).

²³⁶ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/145.

²³⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/200; Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/146.

²³⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/199.

²³⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, 282-287.

²⁴⁰ Fadl Abbas, bu meseleyi ve bundan sonra işlenecek olan iki meseleyi ele aldığı *Lügatu'l-Kur'ân* faslını, iki doktora öğrencisiyle beraber kaleme almıştır. Bu bakımdan konunun işleyiş tarzında birtakım farklılıklar gözlenmekte, onun görüşleri net olarak anlaşılmamaktadır.

2.2.3.2. Kur'an'da Arapça Dışında Bir Dilden Lafızların Bulunup Bulunmadığı Meselesi

Kur'an'ın diliyle ilgili tartışmalardan bir diğeri de Kur'an'da muarreb (diğer dillerden Arapçaya geçmiş) lafızların olup olmadığı hususudur. Bu meseleye dair üç görüş bildirilmiştir. Söz konusu görüşler şöyledir:

1. Kur'an'da Arapça dışında başka bir dilden lafızlar vardır.
2. Kur'an'da Arapça dışında başka bir dilden lafızlar yoktur.
3. Te'lifçi görüş. Görüş sahiplerine göre Arapça'da başka dillerden alınan kelimeler bulunmakla beraber söz konusu kelimeler, Kur'an'ın nüzulü sırasında yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. Dolayısıyla bunlar, bir yönüyle Arapça; diğer yönüyle de yabancı kelimeler sayılabilir.

Zerkeşî, Suyûtî ve Fadl Abbas'ın bu konuyu ele alış şekilleri hususunda şunlar söylenebilir:

Zerkeşî muarreb konusunu işlerken *el-Burhân*'da genel olarak takip ettiği usûlden biraz farklı bir usûl benimsemektedir. O, çoğunlukla işlediği bir konuya eser ve müellif ismi vererek ya da rivayetleri sıralayarak başlamakta ve görüşünü pek bildirmemektedir. Ancak bu bölümde öncelikle kendi görüşünü bildirerek konuya giriş yapmaktadır. Yaptığı bu girişte özet olarak şunları ifade etmektedir: Allah Teâlâ Kur'an'ı Arap diliyle indirmiştir. Onun Arapça haricinde bir dille kıraati ve tilaveti caiz değildir. “Anlayabilmeniz için biz onu Arapça bir Kur'an olarak indirdik.”²⁴¹ ve “Şayet biz o Kur'an'ı yabancı bir dilde indirseydik elbette onlar diyeceklerdi ki: ‘Âyetlerinin genişçe açıklanması gerekmez miydi? Arap (bir peygamber) ve yabancı dilden bir kitap, öyle mi!’”²⁴² âyetleri Kur'an'da Arapça dışında bir kelimenin olmadığını göstermektedir; çünkü Allah Teâlâ Kur'an'ı Hz. Peygamber'e (s.a.s), Araplara meydan okuması için bir mucize ve bir delil olarak gönderdi. Eğer onun içinde Arap dili haricinde bir şey olsaydı bir faydası olmazdı. Bu görüş İmam Şâfiî'nin ve cumhurun

²⁴¹ Yûsuf 12/2.

²⁴² el-Fussilet 41/44.

görüşüdür.²⁴³ Zerkeşî bu girişten sonra İmam Şâfiî, Ebû Ubeyde vb. kendisi gibi düşünen kimselerden ve aksi düşüncede olanlardan nakiller yaparak konuyu sunmaktadır.²⁴⁴

Suyûtî söz konusu bölüme, Kur'an'daki muarreb kelimeler konusuyla ilgili kendisinin kaleme almış olduğu *el-Mühezzebe fîmâ vaka 'a fi 'l-Kur'ân mine 'l-mu'arreb* isimli esere işaret ederek başlamaktadır.²⁴⁵ Burada önemli gördüğü hususları özetleyeceğini söyleyerek konuya dair görüşleri sıralamaktadır.²⁴⁶ Ardından, tâbiînin ileri gelenlerinden Ebû Meysere'ye (öl. 63/683) nisbet edilen “*Kur'an'da her dilden kelimeler vardır.*” sözüne istinaden Kur'an'da muarreb kelimelerin bulunduğunu belirtmektedir.²⁴⁷ Ona göre Kur'an'da muarreb sözcüklerin bulunmasının hikmeti, Kur'an'ın öncekilerin ve sonrakilerin ilimlerini içermesidir. Kur'an'ın içindeki her şeyin tamam olması için çeşitli lehçelere ve dillere işaret etmesi gerekir. Bu sebeple Kur'an Arapların da çokça kullandığı her dilden en tatlı, en hafif kelimeleri kendisi için seçmiştir.²⁴⁸ Suyûtî âlimlerden meseleye dair sözleri ve görüşleri nakletmeyi tamamladıktan sonra muarreb olarak kabul ettiği kelimelerin kökenini ve Arapça karşılığını alfabetik sırayla vermektedir.²⁴⁹ Tâcuddîn es-Subkî (öl. 771/1370), İbn Hacer ve kendisinin muarreblerle alakalı ayrı ayrı yazmış oldukları nesirleri de vererek konuyu tamamlamaktadır.²⁵⁰

Fadl Abbas'a gelince; onun söz konusu meseleyi işleyiş biçimi, diğer fasıllardaki konuları işleyiş biçiminden farklılaştığı gözlenmektedir. Meselenin ele alınış biçiminde dikkat çeken en önemli farklılık, konuya dair bazı eserlerin verilip tanıtılmasıdır.²⁵¹ Eserlerin tanıtımından sonra Kur'an'da muarreb kelimelerin bulunup bulunmadığı meselesiyle ilgili görüşlere geçilmektedir. Söz konusu görüşler; Kur'an'da muarreb olduğu kabul edenler, kabul etmeyenler ve te'lifçi görüş olmak üzere üç başlıkta verilmekte, herbir görüşün altında görüş sahiplerinin bazı delilleri serdedilmektedir.²⁵² Ardından Kur'an'da muarreb

²⁴³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/201.

²⁴⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/201-203.

²⁴⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, 288.

²⁴⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, 288-289.

²⁴⁷ Suyûtî, *el-İtkân*, 289.

²⁴⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, 289.

²⁴⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, 290-299.

²⁵⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, 299-300.

²⁵¹ Abbas, *İtkânul-Burhân*, 1/148-153.

²⁵² Abbas, *İtkânul-Burhân*, 1/153-162.

kelimelerin olduğunu söyleyenlerin delilleri tartışılmakta, onların bu delillerini reddetme sadedinde cevaplar verilmektedir.²⁵³ Kur'an'da geçen kelimelerden muarreb olduğu söylenen kelimelerden مَجُوس، إِبْلِيس vb. gibi bazı örnekler getirilerek yapılan araştırmalar sonucunda bunların aslının Arapça olduğuna dair açıklamalarda bulunmaktadır.²⁵⁴ Mesela Abese sûresinin 31. âyetinde geçen ebbâ/ عَبَّ kelimesinin, hangi dilden olduğunda ihtilaf etseler de bazı dilciler tarafından muarreb kabul edildiği; ancak aslı itibarıyla mezkûr kelimenin Arapça olduğu ifade edilmektedir. Burada aktarıldığına göre el-ebb/الْعَبَّ in kökü, آب/آب tır. Araplar söz konusu kelimeyi “yeryüzünün yağmur suyu ile buluştuğunda karada biten ot(un üzerinde beliren su)” için kullanmaktadırlar. Yani “su”yun manası, “suyun bitirdiği ot” manasına intikal etmiştir.²⁵⁵

2.2.3.3. Garîbu'l-Kur'ân

Garîb kelimesi garâbet kökünden türemiş Arapça bir sözcüktür. Sözlükte; anlamı kapalı olan, anlaşılması zor, kendi cinsi arasında benzeri olmayan, yabancı, yurdundan uzak kalan manalarına gelmektedir.²⁵⁶ Terim anlamı ise kullanıldığı alana göre farklılık arz etmektedir.²⁵⁷ Bir Arap edebiyatı terimi olarak; manası açık olmayan, çok kullanılmayan lafız anlamına gelmektedir.²⁵⁸ Kur'an'da bulunan garîb lafızları inceleyen Kur'an ilmine garîbu'l-Kur'ân denmektedir. Garîbu'l-Kur'ân ilmi, Kur'an'ın daha iyi anlaşılması adına ehemmiyete haiz bir ilim dalıdır. Zerkeşî, Suyûtî ve Fadl Abbas da bu ilmin bilinmesi gerektiğine inanmaktadırlar. Onların bu hususu ele alış şekilleri ve konuya bakış açıları şu şekildedir:

Zerkeşî ve Suyûtî konuyu işlemeye başlamadan önce konuyla alakalı eser telif edenlerin isimlerini ve eserlerini anmaktadırlar.²⁵⁹ Ardından Kur'an'daki garîb lafızları

²⁵³ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/162-172.

²⁵⁴ Diğer örnekler için bk. Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/172-183.

²⁵⁵ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/172.

²⁵⁶ Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. er-Râgıb el-İsfahânî, “ğ-r-b-“, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan Davudî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412), 604-605; İbn Manzûr, “ğ-r-b”, *Lisânu'l-'Arab*, 1/639-640.

²⁵⁷ Bayram Aktaş, “Garîbu'l-Kur'ân İlmi ve Lugatu'l-Kur'an'la İlişkisi”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/2 (Nisan 2021), 223.

²⁵⁸ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/189; Aktaş, “Garîbu'l-Kur'ân İlmi ve Lugatu'l-Kur'an'la İlişkisi”, 223.

²⁵⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/203-204; Suyûtî, *el-İtkân*, 239.

bilmenin önemi ve gerekliliğine dair rivayetler aktarmaktadırlar. Her ikisi de Kur'an'ı tefsir edecek kişinin garîb ilmini bilmesini zorunlu görmekte, aksi hâlde bu kimsenin Kur'an'ı tefsir etmesinin helal olmayacağını düşünmektedirler.²⁶⁰ Onlara göre Garîbu'l-Kur'ân'ı bilmek, manası anlaşılmayan kapalı lafızlardaki kapalılığı gidermektir. Araştırmacının bu tür kelimelerin manasını öğrenmek için isim, fiil ve harfleriyle Arap dilini çok iyi bilmesi, dillilerin izahlarını dikkate alması gerekmektedir.²⁶¹ Bunun için de Arap diline dair kitaplara, sözlüklere ve şiirlere müracat etmek icap etmektedir. Bu ifadelerden sonra her ikisi de literatürden alanla ilgili örnekler vermektedirler.²⁶² Suyûtî, bu bölümde Zerkeşî'den farklı olarak Ali b. Ebî Talha tarikiyle İbn Abbas'tan Kur'an'daki garîb sözcüklere ve anlamlarına dair nakledilen rivayete yer vermektedir.²⁶³ Bununla beraber İbnu'l-Enbârî (öl. 328/940) ve Taberânî'nin eserlerinde yer alan Nâfi b. Ezrak'ın Kur'an'daki garîb kelimelerle ilgili İbn Abbas'a sorduğu söylenen sorulara da yer ayırmaktadır.²⁶⁴

İtkânu'l-Burhân'da garîbu'l-Kur'ân konusu şu şekilde incelenmektedir: Öncelikle garîbu'l-Kur'ân'la ilgili eser vermiş bazı kimselerin isimleri verilmektedir.²⁶⁵ Ardından, garâbetin fesâhatı ihlal ettiği bilinen bir şey olduğu hâlde Allah'ın Kitabı'nda garîb kelimelerin bulunmasının manası nedir, diye soracak olanlara şöyle cevap verilmektedir: Allah Teâlâ'nın kitabında bulunan garîb; onu işiten kişinin manasını öğrenmeye iştiaak duyduğu, heves ettiği şeydir. Açıkça bilindiği üzere insanların hepsi bilgi açısından aynı seviyede değildirler. Bazılarına kolay gelen bir şey, çok kültürlü, bilgili başka bir kimse tarafından zor karşılanabilmektedir. Bu sebeple Allah'ın Kitabı'nda bir belagat terimi manasında değil, lügavî anlamdaki garîbin bulunması kaçınılmazdır. Bu garîb kelimeler ise Suyûtî'nin saydığı kadar çok değildir. Garabetin ölçüsü, Kur'an'ın kendilerine indirildiği kimselerin dil bilgisi ve zevkine uygun olup olmamasıdır.²⁶⁶

²⁶⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/205; Suyûtî, *el-İtkân*, 240.

²⁶¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/204; Suyûtî, *el-İtkân*, 240.

²⁶² Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/204-206; Suyûtî, *el-İtkân*, 240.

²⁶³ Suyûtî, *el-İtkân*, 241-258.

²⁶⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, 258-281.

²⁶⁵ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/187.

²⁶⁶ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/188-189.

Bu açıklamadan sonra Kur'an'da garîb lafızların bulunma sebeplerine değinilmektedir. Kur'an'da Kureyş lehçesi dışında kelimelerin bulunması, bir sözcüğün sözlük anlamı dışında Şâri'in kastettiği yeni bir manada kullanılması zikredilen sebepler arasındadır.²⁶⁷ Son olarak Suyûtî'nin de *el-İtkân*'da yer verdiği "Mesâilu Nâfi' b. Ezrâk" hakkında Aişe Abdurrahman'ın yapmış olduğu *el-İ'câzu'l-beyâni 'an mesâili Nâfi' b. el-Ezrak* adlı çalışmasından bahsedilmekte, söz konusu çalışma hakkında bazı sorular serdedilmektedir.²⁶⁸ Netice olarak senedinin zayıflığı nedeniyle "Mesâilu Nâfi' b. Ezrâk" olarak bilinen rivayete karşı ihtiyatlı davranmak gerektiği dile getirilmektedir.²⁶⁹

2.2.4. İ'câzu'l-Kur'ân

Yüce Allah insanları yaratıp bir başlarına bırakmamış, onların huzurunu sağlayacak birtakım emir ve yasakları kendilerine bildirmeleri için içlerinden bazı kimseleri peygamber olarak göndermiştir. Hak Teâlâ, gönderdiği bu kimselerin nübüvvetini doğrulamak için de mucize²⁷⁰ olarak isimlendirilen olağanüstü bazı deliller ile onları desteklemiştir.²⁷¹ Peygamberlerin gösterdiği bu mucizeler, onların yaşadıkları toplumun sosyo-kültürel yapısına göre değişmektedir. Mesela sihrin revaçta olduğu ve meşhur sihirbazların yaşadıkları bir dönemde Hz. Mûsa'ya (a.s.) bir asâ verilmiş, bununla sihirbazlar yenilgiye uğratılmıştır. Yine Hz. İsâ (a.s.), gönderildiği kavmin tıpta ileride olmasından dolayı tıp alanında²⁷² mucizeler göstemiştir.²⁷³ Arap dili ve belagatının zirvede olduğu bir dönemde ise Arap ediplerini fesahat ve belagatiyle hayrete düşürecek Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Muhammed'e (s.a.s) bir mucize, bir delil olarak gönderilmiştir.

²⁶⁷ Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 1/189-190.

²⁶⁸ Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 1/192.

²⁶⁹ Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 1/193-194.

²⁷⁰ Mucizenin tanımı, mucizenin gerçekleşmesinin şartları hakkında deteyli bilgi için bk. Osman Karadeniz, "Nübüvvet ve Vahiy", *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 340-346; Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 236-237.

²⁷¹ Naim Döner, "İ'câz İlminin Doğuşu ve Tarihi Süreci", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2014), 72; Osman Karadeniz, "Nübüvvet ve Vahiy", 327.

²⁷² Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 162.

²⁷³ Fadl Abbas, Hz. İsâ'nın (a.s.) mucizelerinin, onun devrinde tıbbın revaçta olması sebebiyle gerçekleştiği hakkında söylenenlerin doğru olmadığını ifade etmektedir. Çünkü öncelikle Hz. İsâ'nın (a.s.) gönderildiği kavmin tıpta gelişmiş olduğu sabit değildir. Ayrıca Kur'an'ın bize bildirdiği mucizeleri, tıbbın alanına da girmemektedir. Hz. İsâ'nın (a.s.) ölüleri diriltmesi, anadan doğma körleri ve alaca hastaları iyileştirmesi tıbbın asla yapamayacağı şeylerdir. Daha fazla bilgi için bk. Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 1/237; Abbas & Senâ Abbas, *İ'câzu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 23-24.

İndiği dönemden beri Kur'an-ı Kerîm, bütün insanları kendi benzerini ortaya koymaktan âciz bırakmıştır. Onun bu özelliği, i'câz yönünü ifade etmektedir. Her dönemde Kur'an'ın i'câz yönünü meydana çıkarmak amacıyla bazı eserler verilmiştir. Hem bu eserlere hem de Kur'an'ın i'câzını konu edinen ilme i'câzu'l-Kur'an denmiştir.

Kur'an'ın i'câzı konusunda İslâm âlimleri ittifak hâlindeyler. Fakat Kur'an'ın i'câz yönlerinin ne olduğu, i'câz miktarı ve insanları nasıl âciz bıraktığı gibi konularda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Söz konusu konular ve görüşler, Zerkeşî, Suyûtî ve Fadl Abbas'ın bu hususlara dair düşünceleri üç başlık altında ele alınacaktır. Ancak bu başlıklara geçmeden önce onların i'câzu'l-Kur'an konusuna nasıl giriş yaptıklarına birkaç cümleyle değinmek uygun olacaktır:

Zerkeşî ve Suyûtî, konu hakkında eser vermiş kimselerden bahsetmekle mevzuya başlamışlardır.²⁷⁴ Her ikisi de i'câzu'l-Kur'an'ın sözlük ve terim anlamlarına değinmemişlerdir. Zerkeşî, konuya dair eser telif edenlerden bazı isimleri zikrettikten sonra i'câzu'l-Kur'an ilminin büyük bir değere sahip yüce bir ilim olduğunu belirtmiş ve Kur'an'ın mucize oluşunun ispatına koyulmuştur.²⁷⁵ Ardından Mu'tezile'nin sarfe teorisine²⁷⁶ ve bu teorinin gerçeği yansıtmayışına değinmiş²⁷⁷ ve Kur'an'ın i'câz yönleri hakkındaki görüşleri zikretmeye geçmiştir. Suyûtî, Zerkeşî'den farklı olarak eser telif edenlere misaller verdikten sonra mucizenin tanımını verip onu aklî ve hissî olmak üzere ikiye ayırmıştır.²⁷⁸ Sonrasında Zerkeşî gibi Kur'an'ın mucize oluşunu ispata başlamıştır.²⁷⁹ Bundan sonra o da Mu'tezile'nin sarfe nazariyesi ile bu nazariyenin geçersizliğine temas etmiş²⁸⁰ ve Kur'an'ın i'câzı hakkındaki görüşleri sıralamıştır.

²⁷⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/55; Suyûtî, *el-İtkân*, 645.

²⁷⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/55-56.

²⁷⁶ Sarfe: Belagat açısından Kur'an'ın bir benzerini meydana getirme kuvvetinin bulunduğunu; ancak Allah Teâlâ tarafından, inkâr edenlerin bu kuvveti kullanmasının engellendiği savına dayanan i'câzu'l-Kur'an teorisidir. Daha fazla bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Sarfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/140.

²⁷⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/57-58.

²⁷⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, 645.

²⁷⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, 645-647.

²⁸⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, 648.

Fadl Abbas ise Allah Teâlâ'nın insanları yarattıktan sonra başıboş bırakmadığını, rahmeti ve hikmetinden dolayı onları imana davet etmek, iyi ve doğru olanı kendilerine bildirmek üzere peygamberler gönderdiğini söyleyerek giriş yapmıştır.²⁸¹ Akabinde peygamberlerin yalanlanması ihtimaline karşılık mucizelerle desteklemesinin, Yüce Allah'ın merhametinden olduğunu belirterek mucizenin sözlük ve ıstılah anlamını vermiştir.²⁸² Ardından mucizenin gerçekleşme şartlarını saymış, mucizelerin kendilerine gösterildiği kimselerin durumuyla uyumlu olması gerektiğini, zira insanların zaman ve mekâna göre değiştiğini ifade etmiştir.²⁸³ Bu söylediklerine örnek teşkil edecek bazı misaller verdikten sonra Hz. Peygamber'in (s.a.s) mucizesi olan Kur'an-ı Kerîm'in i'câzı konusuna geçmiştir. Burada i'câzu'l-Kur'an'ın tanımından, Kur'an'ın i'câz yönlerinden bahsetmiştir.

Yukarıda verilen genel bilgilerden sonra i'câzu'l-Kur'an'ın ihtilaflı meseleleriyle ilgili görüşlere ve müelliflerin düşüncelerine geçilebilir:

2.2.4.1. Kur'an'ın İ'câz Yönleri

Daha önce de belirtildiği üzere Kur'an'ın, hangi yönüyle insanları acze düşürdüğü konusunda İslâm ulemâsı tarafından çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Konu etrafında ortaya konan görüşleri şöyle gruplandırmak mümkündür:²⁸⁴

- a. Kuran'ın dilsel-uslubuyla ilgili
- b. Muhteva ve konuyu ele alışıyla ilgili
- c. Mahiyetiyle ilgili

Zerkeşî Kur'an'daki i'câzın, i'câz yönlerinin her birinin ayrı ayrı değil de hepsinin bir arada bulunmasıyla gerçekleştiğini ifade etmektedir. Onun belirttiğine göre Kur'an, bütün bu i'câz vecihlerinin hepsini bir arada toplamıştır, bunlardan yalnızca birine i'câzının nispet edilmesinin bir anlamı yoktur.²⁸⁵ Suyûtî'nin bu konuya dair görüşü *el-İtkân*'da açık değildir.

²⁸¹ Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 1/235.

²⁸² Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 1/235-236.

²⁸³ Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 1/236-237.

²⁸⁴ Görüşler için bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/57-65; Suyûtî, *el-İtkân*, 648-655; Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 1/238; Osman Karadeniz, "Nübüvvet ve Vahiy", 346-347; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 182-186; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 163-167.

²⁸⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/64.

Fakat *Mu'teraku'l-akrân fî i'câzi'l-Kur'ân* adlı eserinde onun, i'câz yönlerinin sınırlandırılmayacağına dair açık bir beyanı bulunmaktadır.²⁸⁶

Fadl Abbas ise âlimlerden kimilerinin Kur'an'ın yalnızca beyanî i'câzı olduğunu, kimilerinin ise pek çok i'câz yönü bulunduğunu söylediklerini, zikredilen iki görüşten birinin tercih edilebilmesi için tehadî âyetlerinden²⁸⁷ ve bunların nüzûl sırasından bahsetmek gerektiğini belirtmektedir.²⁸⁸ Bunun için tehadî âyetlerini iniş sırasına göre incelemeye koyulmuştur. Söz konusu âyetler şunlardır:

a. فَلْيَأْتُوا بِحَدِيثٍ مِثْلِهِ إِنْ كَانُوا صَادِقِينَ

“Eğer doğru iseler haydi onun benzeri bir söz getirsinler!”²⁸⁹

b. أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوْرٍ مِثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ وَادْعُوا مَنْ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

“Yoksa ‘Onu (Kur'an'ı) uydurdu.’ mu diyorlar? De ki: ‘Öyleyse haydi, iddianızda samimi iseniz Allah’tan başka gücünüzün yettiklerini de çağırıp siz de ona benzer uydurma on sûre getirin.’ ”²⁹⁰

c. أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِسُوْرَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا مَنْ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

“Yoksa ‘Onu uydurdu.’ mu diyorlar? De ki: ‘Haydi eğer bu iddianızda doğru iseniz Allah’tan başka çağırabildiğiniz kim varsa onları da çağırıp (hep beraber) onun benzeri bir sûre getirin.’ ”²⁹¹

d. وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُوْرَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ

“Eğer kulumuza (Muhammed’e) indirdiğimiz (Kur'an) hakkında şüphe içindeyseniz haydi onun gibi bir sûre getirin ve eğer iddianızda doğru iseniz

²⁸⁶ Bekiroğlu, *el-Burhân ve el-İtkân Adlı Eserlerin Tefsir Metodolojisi Bakımından Değerlendirilmesi*.

²⁸⁷ Tehadî: Kur'an'ın ilâhî kaynaklı olduğunu inkâr edenlere Kur'an'ın, bir benzerini getirmeleri hususunda meydan okuması anlamında kullanılan terimdir.

²⁸⁸ Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 1/238.

²⁸⁹ et-Tûr 52/34.

²⁹⁰ Hûd 11/13.

²⁹¹ Yûnus 10/38.

Allah'tan başka şahitlerinizi (yardımcılarınızı) çağırın. Bunu yapamazsanız ki asla yapamayacaksınız, o hâlde inkâr edenler için hazırlanmış bulunan ve yakıtı insanlarla taşlar olan cehennem ateşinden sakının.”²⁹²

Fadl Abbas, bu âyetleri teker teker inceledikten sonra;

İlk üç âyetin Mekkî, dördüncüsünün ise Medenî olduğunu; ilk üç merhalede hitabın Araplara, dördüncüde ise hitabın bütün insanlara olduğunu; ilk üç merhaledeki üslûbun, dördüncü merhaledeki üslûptan farklı olduğunu, zira ilk üç merhalede (من) harfinin bulunmadığını, sadece dördüncüde teb‘îz ifade eden bu harfin geldiğini, bunun da son merhalede tehadînin bütün insanlara olduğu manasına geldiğini belirtmektedir.²⁹³ Tüm bu farklılıklardan dolayı i‘câz yönleri hususunda iki görüşten birini tercih veya tayin etmek gerektiğini ifade etmektedir.²⁹⁴ Ardından şu sonuca varmaktadır: İlk üç aşamada tehadînin muhatapları Araplardır ki beyan onların sermayesi, belagat da seciyeleridir.²⁹⁵ Dördüncü aşamada ise tehadînin muhatabı, Arap olsun olmasın bütün insanlardır. İnsanların hepsine sadece beyan/söz sanatları ile tehadîde bulunmak/mezdan okumak ise makul değildir. Dolayısıyla dördüncü aşamadaki tehadî, muhatabı genel bir kitle olan genel bir tehadîdir. İlgili ayetleri böylece irdeledikten sonra Kur’an i‘câzının çeşitli yönleri bulunduğunu, sadece beyan/söz ile sınırlı olmadığını dile getirmektedir.²⁹⁶ Fadl Abbas, i‘câzın sadece beyandan ibaret olmadığını söylemekle beraber *İ‘câzu’l-Kur’âni’l-Kerîm* adlı eserinde, i‘câz yönlerinin bir sınırının da olması gerektiğini belirtmektedir. Yani ona göre i‘câz yönleri çeşitli olsa da sınırsız değildir. Nitekim o, bazı âlimlerin i‘câz yönlerini otuz küsura kadar çıkardıklarını; ancak saydıkları maddelerin çoğunun ayrı olarak zikredilmeye değer olmadığını, aksine çoğunun bir başlık altında verilebileceğini söylemektedir.²⁹⁷

Fadl Abbas, Kur’an’ın i‘câz yönlerinin çeşitli olduğu sonucuna vardıldıktan sonra en önemli gördüğü beyânî, ilmî ve teşrî‘î i‘câzı²⁹⁸ anlatmaya geçmektedir. Ona göre Kur’an’ın

²⁹² el-Bakara 2/23-24.

²⁹³ Abbas, *İtkânu’l-Burhân*, 1/239-240.

²⁹⁴ Abbas, *İtkânu’l-Burhân*, 1/239.

²⁹⁵ Abbas, *İtkânu’l-Burhân*, 1/239.

²⁹⁶ Abbas, *İtkânu’l-Burhân*, 1/239-240.

²⁹⁷ Abbas & Senâ Abbas, *İ‘câzu’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 157-158.

²⁹⁸ Bu i‘câz yönleri hakkında detaylı bilgi için bk. Abbas, *İtkânu’l-Burhân*, 1/240-259.

en büyük ve en önemli i‘câzı, beyânî i‘câzdır; çünkü beyânî i‘câz, Kur’ân-ı Kerîm’in hepsini düzenlemektedir ve hepsinde mevcuttur. Beyânî i‘câz özünde Kur’an’ın nazmına döner. Bu da Kur’an kelimelerinin seçimi, âyetlerdeki ve sûrelerdeki dizimidir.²⁹⁹ Mesela Fadl Abbas’a göre bazı müfessirlerin aynı anlama geldiğini söyledikleri hamd ve şükür kelimeleri gerçekte aynı anlama gelmez; Allah Teâlâ bazı âyetlerde hamd sözcüğünü seçerken bazılarında ise şükür sözcüğünü seçmiştir. Bu ikisi arasında farklar mevcuttur: Hamd dille olurken şükür sadece dille değil, kalp ve diğer âzâlarla da olabilir. Ayrıca şükür, yalnızca nimet karşılığında mukabelede bulunmak anlamındayken hamd, karşılığında nimet olsun veya olmasın her durumda/mutlak anlamda ihsan sahibini ta‘zîm etmektir. Bundan dolayı Fâtîha sûresinde “el-hamd” sözcüğü seçilmiştir.³⁰⁰

2.2.4.2. Kur’an’daki İ‘câz Miktarı

Kur’an’ın ne kadarıyla i‘câz özelliğine sahip olduğu konusunda da farklı görüşler ileri sürülmüştür. Zerkeşî ve Suyûtî bu hususla ilgili bazı görüşler nakletmişlerdir. Bu görüşlerden birine göre Ebu’l-Hasan el-Eş‘arî gibi kimi âlimler, uzun veya kısa olsun bir sûrenin ya da bir sûre miktarı bir Kur’an âyetinin mu‘ciz sayıldığını ifade etmektedirler. Fakat onların ifadesiyle bu âyetin harfleri; ancak bir sûrenin harflerinin sayısı kadar olursa -mesela Kevser sûresi gibi- mucize olur.³⁰¹ İ‘câza dair görüş bildirenler arasında Mu‘tezile de vardır. Bu mezhebe göre her sûre, kendi başına mucizedir. Bu mezhebden bazı âlimlere göre ise i‘câz, Kur’an’ın tamamıyla alakalıdır.³⁰² Ulemânın bir kısmı ise Tûr sûresinde geçen “*Eğer doğru iseler haydi onun benzeri bir söz getirsinler!*”³⁰³ âyetine dayanarak Kur’an’ın herhangi bir tahsis yapmadan bütün sûrelerle meydan okuduğunu, bu sebeple Kur’an’ın aızıyla da çoğuyla da mucize olduğunu beyan etmektedirler.³⁰⁴ Zerkeşî, bu son görüşü savunanlardandır.³⁰⁵ Kâdî İyâz (öl. 544/1149) ise Kur’an’ın aızıyla çoğuyla mucize olduğuna delil olarak getirilen âyetin buna delalet etmediğini ifade ederek şunları eklemektedir: İ‘câz, ister uzun ister kısa

²⁹⁹ Abbas, *İtkânü’l-Burhân*, 1/240.

³⁰⁰ Abbas, *İtkânü’l-Burhân*, 1/241.

³⁰¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/65; Suyûtî, *el-İtkân*, 655.

³⁰² Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/65; Suyûtî, *el-İtkân*, 655.

³⁰³ et-Tûr 52/34.

³⁰⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/65-66; Suyûtî, *el-İtkân*, 656.

³⁰⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/65.

olsun bir sûrede veya bir sûreye denk gelecek uzunluktaki bir âyette olmalıdır. Bunda da kuvvetli belagat üstünlüğünün hissedilmesi gerekmektedir. Kevser sûresinin harfleri sayısınca harften oluşan âyet mu‘ciz sayılır, bundan daha azında i‘câz olmaz.³⁰⁶ Suyûtî bu görüşler arasında bir tercihte bulunmamaktadır. Ancak onun Kâdî İyâz’ın görüşüne katılmış olduğu ihtimali ağır basmaktadır. Nitekim Mu‘tezile’den bir kısım âlimin Kur’an’ın tamamıyla mu‘ciz olduğunu söyledikleri görüşünü aktarırken Tûr sûresinin 35-37. âyetleriyle³⁰⁷ bunun reddedildiğini söylemektedir. Yanı sıra Kur’an’daki i‘câz miktarı hakkındaki görüşleri sıralarken Mu‘tezile’ye ait görüş sayılmazsa ilk olarak Kâdî İyâz’ın görüşünü nakletmektedir. Kur’an’ın aızıyla çoğuyla mucize olduğunu söyleyenlerin görüşünden sonra da Kâdî İyâz’ın karşıt görüşünü zikretmektedir.³⁰⁸

Fadl Abbas ise *İtkânu’l-Burhân*’da Kur’an’daki i‘câzın miktarına ayrı olarak değinmemiştir. Ancak onun bu meseleye bakışının, Kur’an’ın i‘câz yönlerine dair düşünceleriyle ilintili olduğu söylenebilir. Zira o, uzun olsun kısa olsun Kur’an’ın bütün sûrelerinde ve bütün âyetlerinde beyânî i‘câzın bulunduğunu; fakat diğer i‘câz yönlerinin - mesela gaybî haberlerin ve ilmî i‘câzın- ise her âyette bulunmadığını dile getirmektedir.³⁰⁹ Dolayısıyla Fadl Abbas’ın, bütün âyetlerde beyânî i‘câzın olduğu görüşünden hareketle Kur’an’ın aızıyla çoğuyla tamamının mucize olduğu fikrini benimsediği söylenebilir.

2.2.5. Cem‘u’l-Kur‘ân

Kur‘ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber’e bir defada değil, 23 yılda hâdiselere uygun olarak peyderpey indirilmiştir. Hz. Peygamber, kendisine indirilen vahyi bir taraftan insanlara tebliğ etmiş, öbür taraftan da onu korumak ve sonraki nesillere eksiksiz bir şekilde nakletmek adına çeşitli vesilelere başvurmuştur. Bu vesileler; Kur’an’ın sadırlarda ezberlenmesi ve satırlarda yazılması şeklinde ifade edilebilir. Kur’an’ın korunması için ilk başvuru olan yol ezberlenmesi olmuştur, zira Araplar sözlü bir kültüre sahip olduklarından bir şeyleri ezberleme konusunda mahirdiler. Bu cihetle Hz. Peygamber (s.a.s) Kur’an’ı kendisi ezberlemekle beraber

³⁰⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, 656.

³⁰⁷ Söz konusu âyetlerin meali şu şekildedir: “Acaba onlar bir şey (bir yaratıcı) olmadan mı yaratıldılar, yoksa kendileri mi yaratıcıdılar? Yoksa gökleri ve yeri mi yarattılar? Hayır, onlar kesin olarak inanmazlar. Yahut Rabbinin hazineleri onların yanında mıdır? Ya da (her şeyi) yöneten kendileri midir?”

³⁰⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, 656.

³⁰⁹ Abbas, *İtkânu’l-Burhân*, 1/240.

sahâbîleri de onu okumaya ve ezberlemeye teşvik etmiştir. Onlar da bu hususa riayet ederek Kur'an'ı okuyup ezberlemişlerdir. Kur'an'ın yalnızca ezberlenmesi, muhafaza edilmesi için yeterli görülmediği için müracaat edilen ikinci yol da yazı olmuştur. Hz. Peygamber ümmî olduğundan, gelen vahyi kendisi yazıya geçirmemiş, okuma yazma bilen bazı sahâbîleri bu iş için görevlendirmiştir. Onun (s.a.s) vahyi yazıya geçirmeleri için görevlendirdiği bu sahâbîlere vahiy kâtibi denmektedir. Hz. Peygamber (s.a.s), Kur'an'ın yazılmasına çok ehemmiyet vermişti. O kadar ki sahâbîlerin, vahyin indiği ilk yıllarda Kur'an'dan başka bir şeyi, hatta izin isteyen bazı sahâbîler hariç sünneti bile yazmalarını bunun için yasaklamıştır.³¹⁰ Sahâbîler de bu doğrultuda hareket ederek bütün imkânlarını kullanarak Kur'an'ı eksiksiz bir şekilde yazıya aktarmışlardır.

Hz. Peygamber (s.a.s) hayattayken Kur'an âyetlerinin tamamı kürek kemikleri, hurma dalları, deriler, taş ve tahta parçaları gibi çeşitli yazı malzemelerinin üzerine yazılmıştı.³¹¹ Ancak bazı sebeplerden dolayı³¹² bu dönemde iki kapak arasına alınıp bir kitap hâline getirilmemişti. Hz. Peygamber'in (s.a.s) vefatından sonra Hz. Ebû Bekir döneminde vukû bulan Yemâme Savaşı'nda pek çok hafız sahâbînin şehit edilmesiyle Kur'an'ın zayi olacağından endişelenen Hz. Ömer'in teklifi üzerine Zeyd b. Sâbit başkanlığındaki komisyon tarafından dağınık hâldeki âyetler derlenmiştir.³¹³ Kur'an ilimlerinde buna "cem'u'l-Kur'ân" denmektedir. Hz. Osman döneminde ise fetih hareketleriyle beraber sahâbe, farklı beldelere yayılmıştı. Onlar gittikleri beldelelerde ellerindeki özel Kur'an nüshalarından Kur'an'ı öğretmekteydiler. Bu Kur'anların tertibindeki bazı farklılıklar ve Müslümanlar arasında ortaya çıkan okuyuş farklılıklarından kaynaklanan ihtilaflar, zamanla bazı tartışmaların

³¹⁰ Fadl Abbas; pek çok âlimin, Hz. Peygamber'in (s.a.s) sâhabîlere bir dönem hadis yazımını yasaklamasını, Kur'an'la karışacağı korkusuyla ilişkilendirdiklerini; ancak bunun doğru olmadığını ifade etmektedir. Çünkü onun söylediği üzere Kur'an'ın üslûbu, beşerin üslûbundan farklıdır, sahâbe de Allah kelâmını, diğer kelâmlardan ayırabilecek halis Araplardandı. Dolayısıyla o, bu yasağın, sahâbenin Kur'an'ı önemsemeleri ve onun haricinde bir şeyle uğraşmamaları için getirildiğini dile getirmektedir. bk. Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/263.

³¹¹ Suyûtî, *el-İtkân*, 132; Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/264-265.

³¹² Kur'an'ın Hz. Peygamber (s.a.s) döneminde Mushaf hâline getirilmemesinin sebepleri, ilgili eserlere havale edilecek olup burada zikredilmeyecektir. Zira bütün eserlerde hemen hemen aynı sebepler yer almaktadır. Sebepler için bk. Zurkânî, *Menâhilu'l-'irfân*, 1/248-249; Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/265-266; Ali Rıza Gül vd. (ed.), *Tefsir Tarihi* (İstanbul: Lisans Yayınları, 2019), 63. Fakat burada şu hususu paylaşmak gerekecektir: Genel olarak âlimler, Kur'an'ın bu dönemde Mushaf hâline getirilmemesinin sebepleri arasında vahyin inmeye devam ettiği sürece bazı âyetlerin tilavetinin nesh edilme ihtimalini de saymaktadırlar. Fakat Fadl Abbas, bu maddeye katılmadığını ifade etmektedir. bk. Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/266, 276.

³¹³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/165; Suyûtî, *el-İtkân*, 129; Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/267.

çıkmasına neden olmuştur. Bu tartışmaları önlemek amacıyla Huzeyfe b. Yemân'ın teklifi ile Hz. Osman, Kur'an'ın tek bir nüsha üzerinden çoğaltılması için Zeyd b. Sâbit başkanlığında bir heyet oluşturmuştur. Yaklaşık beş yıl süren uzun çalışmalar sonunda Kureyş lehçesi esas alınarak birkaç Kur'an nüshası yazılmış ve çeşitli bölgelere gönderilmiştir.³¹⁴ Kur'an'ın çoğaltılmasına yönelik bu faaliyete de “istinsâhu'l-Kur'ân” denmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'in cem'î ve istinsahı sırasında meydana gelen hadiselerle ilgili aktarılan rivayetler, çeşitli tartışmalara kapı aralamıştır. Burada daha çok tartışma konusu edilen bu hususlara yer verilecektir; ama öncesinde Zerkeşî, Suyûtî ve Fadl Abbas'ın cem'u'l-Kur'ân mevzusunu ne şekilde incelediklerine değinmek gerekmektedir:

Zerkeşî ve Suyûtî, eser ve müellif ismi vermeden konuya giriş yaparak bu bölümde de genel usûllerinin dışına çıkmışlardır. Zerkeşî, Kur'an'ı derlemekle görevlendirilen Zeyd b. Sâbit'in³¹⁵ cem' olayıyla ilgili anlattıklarını, Buhârî'nin (öl. 256/870) *Sahîh*'inden naklederek mevzuya başlamıştır.³¹⁶ Ardından Kur'an'ın cem'î ve istinsahının nasıl gerçekleştirildiği ve bu esnada yaşanan hâdiseler ve iki şahidin mahiyeti gibi bazı tartışmalı meseleler ile ilgili rivayetleri vermiştir.³¹⁷ Bölümün sonunda ise Kur'ân-ı Kerîm'i Hz. Peygamber'den dinleyerek ezberleyen sahabîleri ve sayılarını zikretmiştir.³¹⁸

Suyûtî ise Hz. Peygamber döneminde Kur'an'ın cem' edilmemesinin nedenlerinden biri olarak saydığı bir görüşü aktararak konuya giriş yapmıştır. Söz konusu görüş, Allah

³¹⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/166-167, 169; Suyûtî, *el-İtkân*, 133-134; Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 1/277.

³¹⁵ Zeyd b. Sâbit'in, Kur'an'ın cem'î ve istinsahında görevlendirilmesinin bazı sebepleri vardır. Sebepler için bk. Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 1/269; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/165; Suyûtî, *el-İtkân*, 129. Bu sebepler arasında onun arza-i ahîrede (Hz. Peygamber'in Kur'an'ı Cebrâil'e baştan sona karşılıklı son defa okuması) bulunması da gösterilir. Fakat Fadl Abbas, Zeyd b. Sâbit'in son arzada hazır bulunduğu dair itimad edilebilecek bir delilin bulunmadığını ifade etmektedir. bk. Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 1/269. Aynı şekilde Abdullah b. Mes'ûd ve Ubey b. Kâ'b'ın da son arzada bulunduklarını söyleyenlerin olduğunu; ancak bunu dayandıracak bir şey bulunmadığını ifade etmektedir. Onun ifadesine göre arza-i ahîre, arzın emini ile semanın emini arasında bir buluşma idi. O buluşmada tarif edilemez bir nûranilik ve şeffaflık vardır. Nasıl olur da böyle nurânî ve şeffaf bir buluşmada bu iki dost dışında biri olabilir? Eğer bu doğru olsaydı –başka kişiler bulunsaydı- Hz. Peygamber'in (s.a.s) bir grup sahabeye “Siz gelin.” gibi bir ifadesinin bulunması yani hadiseler dayandırılması gerekirdi. Tıpkı ondan (s.a.s) ümmehâtu'l-mü'mininin bazısına “Cebrâil sana selam söylüyor.” sözü rivayet edildiği gibi. Yine Ubey b. Kâ'b'a “Allah Teâlâ sana şu sûreyi okumamı emretti.” dediği gibi. bk. Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 2/155.

³¹⁶ Rivayet için bk. Buhârî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 65 (No. 4679), “Fedâilu'l-Kur'ân”, 66 (No. 4986).

³¹⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/165-171.

³¹⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/170-171.

Rasûlü'nün (s.a.s) tilavetini veya hükmünü nesh edecek bazı âyetlerin nüzûlünü beklediğine dair ileri sürülen görüştür.³¹⁹ Ardından Hâkim Nisâbûrî'nin *el-Müstedrek* adlı eserinden Kur'an'ın üç defa/ yani üç aşamada -Hz. Peygamber (s.a.s), Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman döneminde- cem' edildiğini nakletmiştir. Daha sonra Suyûtî de Zerkeşî gibi Kur'an'ın cem'i ve istinsahının nedenleri, bu işler sırasında yaşanan olaylar ve iki şahit meselesi hakkında bazı rivayetler aktarmıştır.³²⁰ Bölümü sona erdirirken de âyet ve sûrelerin tertibiyle sûrelerin âyet sayısına göre taksimi konularına yer vermiştir.³²¹

Fadl Abbas, Kur'an'ın Allah Teâlâ tarafından korunacağını bildiren Hicr sûresinin *"Hiç şüphe yok ki Zikr'i (Kur'an'ı) biz indirdik biz! Onu muhafaza edecek olan da elbette biziz."* mealindeki âyetini³²² vererek mevzuya giriş yapmıştır. Sonrasında konuyu cem'in manası, Allah Rasûlü (s.a.s) döneminde Kur'an'ın cem'i, Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'an'ın cem'i, Hz. Osman döneminde insanların tek bir Mushaf üzerinde birleştirilmesi, Kur'an'ın cem'i ve yazılmasıyla alakalı problemlerin çözümü olmak üzere beş alt başlığa ayırmıştır.³²³ Bu başlıklar altında da Kur'an'ın üzerine yazıldığı malzemeler, Kur'an'ın Hz. Peygamber (s.a.s) döneminde kitap hâline getirilmeme nedenleri, Tevbe sûresinin son iki âyeti ile Ahzab sûresinin 23. âyetiyle ilgili tartışmalı hususlar, Kur'an'ın Mekke döneminde yazılmadığını söyleyenlere karşı cevaplar vb. meseleleri incelemiştir.³²⁴

Müelliflerin, Kur'an'ın cem'i konusunu, ana hatlarıyla hangi meseleler çerçevesinde inceledikleri bahsinden sonra cem'u'l-Kur'ân'ın tartışmalı meseleleri hakkındaki düşüncelerine geçilebilir:

2.2.5.1. Tevbe Sûresinin Son İki Âyeti ve Ahzab Sûresinin 23. Âyetiyle Alakalı Tartışmalar

Kur'an'ın derlenmesi işinde çok titiz ve hassas davranılmış, iki şahit olmaksızın getirilen Kur'an metninin kabul edilmemesi kararı verilmiştir. Getirilen âyetlerin kabulü için

³¹⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, 129.

³²⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, 129-134.

³²¹ Suyûtî, *el-İtkân*, 134-142.

³²² el-Hicr 15/9.

³²³ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/260.

³²⁴ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/261-284.

iki şahid şartıyla ilgili iki rivayet bulunmaktadır. Bunlardan birincisi İbn Ebî Dâvûd'un *Kitâbu'l-mesâhif* adlı eserinde Yahya b. Abdurrahman b. Hâtıb tarikiyle nakledilmiştir. Söz konusu rivayet şu şekildedir:

*“Hz. Ömer ayağa kalktı ve şöyle söyledi: ‘Kim Rasûlullah’tan (s.a.s) bir şey almışsa onu bize getirsin.’ Onlar (sahâbe) Kur’an’ı, sayfalara, levhalara ve hurma dallarına yazıyorlardı. O, iki şahidin tanıklığı olmadan hiç kimseden bir şey kabul etmiyordu...”*³²⁵

Yine İbn Ebî Dâvûd'un naklettiği fakat bu sefer Hişâm b. Urve ve babası tarikiyle gelen diğer rivayete göre Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ile Zeyd’e *“Mescidin kapısında oturun. Kim size iki şahitle Allah’ın Kitabı’ndan bir şey getirirse onu yazın.”*³²⁶ talimatını vermiştir.

Kur’an’ın cem’i esnasında aranan iki şahit şartına rağmen Tevbe sûresinin son iki âyeti³²⁷ ve Ahzab sûresinin 23. âyetinin³²⁸ birer kişinin şehadetiyle tespit edildiğine dair bazı rivayetler aktarılmıştır. Söz konusu rivayetlerden Ahzab sûresiyle ilgili olanı şöyledir:

*“Mushafı neshettiğimiz sırada Ahzab sûresinin bir âyetini bulamadım. Ben o âyeti, Rasûlullah (s.a.s) okurken işitiyordum. Onu aradık ve Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî’nin yanında bulduk. (Söz konusu âyet şudur: “İnananlardan bazı kimseler Allah’a verdikleri sözü yerine getirdiler.”) Hemen onu Mushaf’ta ilgili yerine koyduk.”*³²⁹

Tevbe sûresiyle alakalı olan da şu şekildedir:

*“...Sonunda Kur’an’ı bir araya getirmek için (yazılı bulunduğu) hurma dallarından, yassı taşlardan ve insanların hafızalarından toplamaya başladım. ‘Andolsun, size kendi içinizden; sıkıntıya uğramanız ona çok ağır gelen, size çok düşkün ve inananlara karşı şefkat ve merhamet dolu bir peygamber gelmiştir.’ âyetinden Tevbe sûresinin sonuna kadarki kısmı Ebû Huzeyme el-Ensârî’nin yanında buldum. Ondan başka kimsede bulamadım...”*³³⁰

³²⁵ Ebû Bekr Abdullah b. Süleyman b. Eş’as İbn Ebî Dâvûd Sicistânî, *Kitâbu'l-Mesâhif*, thk. Muhammed b. Abduh (Kahire: Fârûku'l-Hadisiyye, 1423 /2002), 62.

³²⁶ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 51.

³²⁷ Andolsun, size kendi içinizden; sıkıntıya uğramanız ona çok ağır gelen, size çok düşkün ve inananlara karşı şefkat ve merhamet dolu bir peygamber gelmiştir. Eğer buna rağmen yüz çevirirlerse de ki: “Allah bana yeter, O’ndan başka ilah yoktur, ben sadece O’na güvenip dayanırım. O, büyük arşın sahibidir.”/ لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُم بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُوفٌ رَّحِيمٌ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ (Tevbe 9/128-129).

³²⁸ İnananlardan bazı kimseler Allah’a verdikleri sözü yerine getirdiler. Kimileri onun yolunda can verdiler, kimileri de ecellerini bekliyorlar; (verdikleri sözü) asla değiştirmediler./ مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَّنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَّنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا (Ahzab 33/23).

³²⁹ Buhârî, “Fedâilu'l-Kur’ân”, 66 (No. 4988).

³³⁰ Buhârî, “Fedâilu'l-Kur’ân”, 66 (No. 4986).

Ebu Huzeyme Tevbe sûresinin son iki âyetini getirdiğinde Hz. Ömer'in, *"Eğer bunlarla beraber üçüncü bir âyet olsaydı onları ayrı bir sûre yapardım."* dediği rivayet edilmektedir.

Nakledilen rivayetler ışığında Zerkeşî, Suyûtî ve Fadl Abbas'ın konuyla ilgili mülahazalarına dair şunlar söylenebilir:

Zerkeşî, Zeyd b. Sâbit'in *"Ahzab sûresinin 23. âyetini Huzeyme'den başkasında bulmadım."* sözünde Kur'an'ın haber-i vahidle geldiğine dair bir delil olmadığını dile getirmenin yanı sıra bu sözün, Kur'an'ın mütevatirliğini geçersiz hâle getirmediğini de ifade etmektedir. Çünkü onun söylediğine göre Zeyd, bu âyeti duymuş ve onun Ahzab sûresindeki yerini Hz. Peygamber'den (s.a.s) öğrenmişti; ancak onu unutmuştu, işitince hatırlamış oldu. Ayrıca Zeyd'den başka sahâbîler de o âyeti biliyorlardı. Zeyd'in başka sahâbîlere başvurması, yeni bir bilgi elde etmek için değil, ezber içindi.³³¹ Huzeyme'nin zikri geçen âyeti getirmesiyle meşhur sahâbîler dışında Kur'an'ı ezbere bilen başka kimselerin de bulunduğu ve Kur'an'ın pek çok kimse tarafından hafızalarda korunduğu sabit olmuştur.³³² Zerkeşî, Zeyd b. Sâbit'in *"Tevbe sûresinin son iki âyetini Huzeyme b. Sâbit dışında kimsede bulmadım."* sözünün ise *"Huzeyme'nin bulunduğu grupta yani Kur'an'ı cem' etmeyenler arasında sadece Huzeyme'de buldum."*, anlamına geldiğini belirtmektedir.³³³

Suyûtî, Hz. Ömer'den rivayet edilen *"...O, iki şahid olmaksızın kimseden hiçbir şey kabul etmiyordu."* sözünün, âyetlerin Zeyd b. Sâbit'in ezberinde bulunmasına rağmen, âyetleri işiterek öğrenenin şahitliği olmadıkça yalnızca yazılı metinleriyle yetinmediğine delalet ettiğini belirtmektedir. Bu davranışın onun, ne kadar ihtiyatlı olduğunu gösterdiğini de ifade etmektedir.³³⁴ Suyûtî, Hz. Ebû Bekir'den rivayet edilen *"Mescidin kapısında oturun. Allah'ın Kitabı'ndan kim size iki şahitle bir şey getirirse onu yazın."* sözüyle ilgili ise İbn Hacer, Sehâvi ve Ebu Şâme gibi isimlerden nakillerde bulunmaktadır. İbn Hacer, bu rivayette geçen iki şahidden kastın, getirilen âyetin yazılı metni ve ezberde bilinmesi olabileceğini dile getirmektedir. Sehâvi, iki şahidden maksadın, getirilen âyetin, Rasûlullah'ın (s.a.s.) huzurunda yazıldığına ya da Kur'an'ın nâzil olduğu vecihlerden olduğuna tanıklık etmeleri

³³¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/165.

³³² Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/165-166.

³³³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/168.

³³⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, 130-131.

olabileceği düşüncesindedir. Ebû Şâme'ye göre ise Kur'an'ı cem' edenlerin amacı; yalnızca ezberlenmiş olanın değil, Hz. Peygamber'in (s.a.s) huzurunda yazılmış olanın da aynıyla kayda geçirilmesidir. Bundan dolayı Zeyd b. Sâbit, Tevbe sûresinin son iki âyetini yazılı hâlde Huzeyme'den başkasında bulamadığını söylemiştir; çünkü Zeyd, yazılı metin olmaksızın sadece ezberle yetinmezdi. Suyûtî bu görüşe şunu da ilave etmektedir: Yahut iki şahitten kasıt; iki şahidin, getirilen âyetlerin son arzada kabul edilen âyetlerden olduğuna şahitlik etmeleridir.³³⁵

Fadl Abbas ise âyetlerin tespitinde iki şahidin şart koşulmasına dair *Kitâbu'l-mesâhif*'te Yahya b. Abdurrahman b. Hâtîb tarikiyle Hz. Ömer'den nakledilen rivayetin senedinin munkatı' olduğunu; çünkü ismi geçen zatın Hz. Ömer'le karşılaşmadığını, zira o kişinin Hz. Osman'ın hilafeti döneminde doğduğunu ifade etmektedir.³³⁶ Bununla beraber o, iki şahid şartı ve Tevbe sûresinin son iki âyeti getirildiğinde Hz. Ömer'in üçüncü bir âyet olması hâlinde bunları müstakil bir sûre yapacağı yönünde nakledilen rivayetlerin senedlerinin, âlimler tarafından sıhhatli bulunmadığını, bazılarının sahih varsayılması hâlinde bile Kur'an'ın tevatürlüğüyle çelişmeyeceğini belirtmektedir.³³⁷ Fadl Abbas ayrıca, âlimlerin bir taraftan iki şahidin mahiyeti diğer taraftan şahitlik ettikleri şeyin ne olduğu hususunda ihtilaf ettiklerini de dile getirmekte, bunlarla ilgili görüşleri zikretmektedir.³³⁸

Fadl Abbas, Ebû Huzeyme'nin yazılı olarak getirdiği, Zeyd b. Sâbit'in de ondan başkasında bulamadığını söylediği Tevbe sûresinin iki âyetinin, Ebû Huzeyme'den başkasının ezberinde bulunmadığı üzerine âlimlerin hemen hemen ittifak ettiklerini; ancak bunun akla ve mantığa uymadığını söylemektedir. Fadl Abbas sözlerine, Ebu Huzeyme'nin; Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Mes'ûd, Ubey b. Ka'b, Muaz b. Cebel ve bunlar haricindeki başka sahâbîlerin hepsinden daha mı fazla ezbere sahip olacağı sorusunu da eklemektedir.³³⁹ Fadl Abbas, Tevbe sûresinin son iki âyeti getirildiğinde Hz. Ömer'den nakledilen "*Eğer bunlarla beraber üçüncü bir âyet olsaydı onları ayrı bir sûre yapardım. Kur'an'dan bir sûreye bakın ve bu iki âyeti ona yerleştirin. Sonrasında Tevbe sûresinin sonuna yerleştirdim.*" sözünün de

³³⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, 131.

³³⁶ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/270.

³³⁷ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/271.

³³⁸ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/271.

³³⁹ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/271.

dirayeten ve rivayeten sabit olmadığını ifade etmektedir. Dirayeten sabit değildir; çünkü Kur’ân-ı Kerîm Hz. Peygamber (s.a.s) döneminde âyet ve sûreleriyle tertipli bir hâlde bulunmaktaydı, hiç kimsenin onda istediği gibi hareket etme yetkisi yoktur.³⁴⁰ Rivayeten de sabit değildir; çünkü muhaddislerin bu sözle alakalı zikrettikleri pek çok illet vardır.³⁴¹

Fadl Abbas’ın dile getirdiği üzere, bazı rivayetlerde Tevbe sûresinin son iki âyetini getiren kişinin Ebû Huzeyme olduğu, başka bazı rivayetlerde ise Ahzab sûresinin 23. âyetini de getirdiği söylenen Huzeyme b. Sâbit olduğu geçmektedir. Fakat yine Fadl Abbas’ın ifadesiyle bu ikisi, gerçekte farklı iki kişinin rol oynadığı farklı zamanlarda gerçekleşen iki farklı olaydır. Şöyle ki: Tevbe sûresinin son iki âyetini getiren kişi Ebû Huzeyme el-Hâris b. Hazme’dir ve bu Hz. Ebû Bekir dönemindedir. Ahzab sûresinin 23. âyetini getiren kişi ise zu’ş-şehadeteyn/iki şahadet sahibi olarak bilinen Huzeyme b. Sâbit’tir ve bu da bazıları Hz. Osman döneminde olduğunu söylese de Hz. Ebû Bekir dönemindedir. Hz. Osman döneminde olduğunu söyleyenler, “...sahifeleri neshettiğimiz sırada âyeti kaybettim...” rivayetinde geçen nesh ibaresini delil olarak getirirler. Fakat nesh, Mushaf’tan olabileceği gibi, Hz. Muhammed’in (s.a.s) dönemindeki yazılı sahifelerden de olabilir.³⁴² Fadl Abbas söz konusu âyetle ilgili hadisenin, Hz. Osman döneminde meydana geldiğini söylemenin, büyük problemlere yol açacağı düşüncesindedir. Ona göre böyle bir şey gerçeğe ve mantığa uymamaktadır. Gerçeğe uymamaktadır; çünkü sahâbîler Allah’ın kitabını korumak ve cem’ etmek adına üstün gayretler sarf etmişlerdir. Akla da uymamaktadır; çünkü Hz. Ebû Bekir döneminde Kur’ân-ı Kerîm’in tamamı cem’ edilmişti, Ahzab sûresindeki o âyet de ezbere bilinmekteydi. Fadl Abbas’ın ifadesiyle “*Nasıl olur da Allah’a verdikleri sözde sadık olan o insanlar akla mantığa sığmayan bir işi yapabilirlerdi?! Kur’an’dan bir şey değiştirmeyen o insanlar, nasıl olur da Allah Teâlâ’nın Kitabı’ndan bir şeyler kaybedebilirlerdi?!*”³⁴³

2.2.5.2. Çoğaltılan Kur’anların Sayısı

Kur’an’ın çoğaltılması hususunda ihtilaf edilen meselelerden biri çoğaltılan nüsha sayısıdır. Bu konuda çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Zerkeşî, Ebû Âmir ed-Dânî’den Hz.

³⁴⁰ Abbas, *İtkânu’l-Burhân*, 1/274.

³⁴¹ Abbas, *İtkânu’l-Burhân*, 1/275.

³⁴² Abbas, *İtkânu’l-Burhân*, 1/276-277.

³⁴³ Abbas, *İtkânu’l-Burhân*, 1/283.

Osman'ın dört nüsha çoğaltıp bunlardan üçünü Kûfe, Basra ve Şam'a gönderdiğini, bir tanesini de yanında bıraktığını nakletmektedir. Bunun yanı sıra Mekke, Yemen ve Bahreyn'i de ekleyerek yedi adet çoğalttığını söyleyenlerin de bulunduğunu; ancak en doğrusunun dört adet olduğunu ifade etmektedir.³⁴⁴

Suyûtî, Hz. Osman'ın beldelere gönderdiği Mushaf sayısında ihtilaf bulunduğunu, meşhur görüşe göre ise bunların sayısının beş olduğunu belirtmektedir. Onun naklettiği diğer rivayetlere gelince bunlardan birincisinde dört, ikincisinde yedi adet Mushaf yazıldığı zikredilmektedir.³⁴⁵ Yedi adet çoğaltıldığı söylenen görüşe göre Mushafların gönderildiği yerler Mekke, Şam, Yemen, Bahreyn, Basra ve Kûfe olup bir tanesi de Medine'de bırakılmıştır.³⁴⁶

Fadl Abbas çoğaltılan Kur'anların sayısı ile ilgili üç görüş nakletmektedir: Birinci görüş Zerkeşî'ye aittir. Az önce de ifade edildiği üzere Zerkeşî'ye göre en sahih olan dört nüsha yazılmış olmasıdır. İkinci görüş, Ebû Hâtim es-Sicistânî'ye ait olup yedi nüsha çoğaltıldığı yönündedir. Son görüş ise İbnu'l-Cezerî'nin görüşüdür. Ona göre Hz. Osman sekiz adet Mushaf yazdırmış olup bunlardan altısını Basra, Kûfe, Şam, Mekke, Yemen ve Bahreyn'e göndermiştir. Geri kalan iki nüshadan bir tanesini Medine'de, İmam Mushafı denen bir nüshayı da kendi yanında bırakmıştır. Fadl Abbas, aktardığı bu görüşlerden sonra Hz. Osman'ın dörtten fazla nüsha yazdırdığı düşüncesinde olduğunu belirtmektedir. Buna işaret olarak da iki madde zikretmektedir: Birincisi, Buhârî'nin Hz. Enes'ten, Hz. Osman'ın her bölgeye bir nüsha gönderdiğiyle ilgili rivayettir.³⁴⁷ İkincisi, Mushaf'ın çoğaltılmasındaki amacın fitne ve ihtilafı kaldırmak olmasıdır. Fadl Abbas'ın ifadesiyle bu da ancak o dönemde fethedilmiş her bir bölgeye bir Mushaf göndermekle sağlanabilir.³⁴⁸

2.2.6. Mekkî ve Medenî

Vahyin indiği bağlamın yer, zaman, gelenek, kültür vb. açılardan bilinmesi, onun doğru bir biçimde anlaşılabilmesine katkı sunacaktır. Bunları en geniş perspektiften ortaya

³⁴⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/169.

³⁴⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, 134.

³⁴⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, 134.

³⁴⁷ Rivayet için bk. Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'ân", 66 (No. 4987).

³⁴⁸ Abbas, *İtkânul-Burhân*, 1/279.

koyacak yani bir âyet veya sûrenin ne zaman, nerede, hangi toplumsal şartlarda indiğiyle alakalı en fazla malumatı verecek ilimlerden biri de Mekkî ve Medenî ilmidir. Bilindiği üzere âyet veya sûreler meşhur şekliyle Mekkî ve Medenî olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu taksimde ve bu taksime bağlı olarak Mekkî-Medenî kavramlarının tarifinde âlimlerin bazıları muhatabı, bazıları mekânı, bazıları da zamanı/hicreti esas almıştır. Muhatabı esas alanlar Mekkelilere hitap eden/onları konu edinen âyetlere Mekkî, Medinelilere hitap eden/onları konu edinen âyetlere Medenî demektedirler. Mekânı esas alanlar Mekke ve çevresinde inen âyetleri Mekkî, Medine ve çevresinde inenleri Medenî saymaktadırlar. Zamanı/hicreti esas alanlar ise hicretten önce inen âyetleri Mekkî, hicretten sonra inenleri Medenî kabul etmektedirler. Bu son taksime göre bazı âyetler Mekke dışında bir şehirde bile inseler hicretten önce inmişlerse Mekkî, bazı âyetler de Mekke’de dahi inseler hicretten sonra inmişlerse Medenî sayılmaktadır. Daha kuşatıcı ve düzenli görüldüğünden en çok tercih edilen taksim budur.³⁴⁹

Pek çok âlim önemine binaen eserlerinde Mekkî ve Medenî ilmine genişçe yer ayırmıştır. Zerkeşî, Suyûtî ve Fadl Abbas da bunlardandır. Onların konuyu işleyiş tarzları ve konunun alt başlıklarını oluşturan bazı meseleler hakkındaki düşünceleri ile ilgili şunlar söylenebilir:

Zerkeşî Mekkî ve Medenî ilmini, dokuzuncu bölümde ele almaktadır. Müellif bu ilmi bilmenin, âyetlerin nâsih veya mensûh oluşunu bilmeye yarar sağlayacağını söyleyerek konuya giriş yapmaktadır. Ardından Kur’an vahyinin Mekkî-Medenî ayrımında üç görüşün bulunduğunu söyleyerek bunları sıralamakta ve bunlardan en meşhur olanın “*Mekkî, Medine’de inmiş olsa bile hicretten önce inen, Medenî ise Mekke’de inmiş olsa bile hicretten sonra inendir.*” görüşü olduğunu ifade etmektedir.³⁵⁰ Zerkeşî, Mekkî-Medenî sûrelerin alametlerini de zikretmekte, bu alametlerin umûmî/genelgeçer kriterler olmayıp genellemeye dayalı olduğunu belirtmektedir.³⁵¹ Bununla beraber Mekkî-Medenî’yi bilmenin semâ’î/naklî ve kıyâsî olmak üzere iki yolu olduğuna dair Ca‘berî’den nakilde bulunmakta,³⁵² Kâdî Ebû

³⁴⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/132-133; Suyûtî, *el-İtkân*, 31-32; Zurkânî, *Menâhilu’l-‘irfân*, 1/193-195; Abbas, *İtkânü’l-Burhân*, 1/380.

³⁵⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/132-133.

³⁵¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/136.

³⁵² Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/134.

Bekr'den (öl. 409/1012) de uzunca bir rivayet aktarıp konuyu detaylandırmaktadır.³⁵³ Onun bu bölümde işlediği başka konulardan bazıları şunlardır: Mekke'de inen sûreler ve tertibi, Medine'de inen sûreler ve tertibi, Mekke'de inip hükmü Medenî olan âyetler, Medine'de inip hükmü Mekkî olan âyetler, Mekkî sûrelerde Medenî sûre üslûbu taşıyan âyetler, Medenî sûrelerde olup Mekkî üslûb taşıyan âyetler, Cuhfe'de inen âyetler, Hudeybiye'de inen âyetler, gece inen âyetler, melekler refakatinde inen âyetler, Mekkî sûrelerdeki Medenî âyetler, Medenî sûrelerdeki Mekkî âyetler.³⁵⁴

Kitabının birinci bölümünü Mekkî ve Medenî konusuna ayıran Suyûtî, bu mevzuda eser veren kişilere Mekkî b. Ebî Tâlib ve Ebû Muhammed İzzuddîn ed-Dîrînî (öl. 694/1295) isimlerini örnek vererek konuya başlamaktadır. Ardından âyetlerin Mekkî veya Medenî oluşunu bilmenin, nâsih/neshedici veya muhassıs/tahsis edici olsun müteahhir/sonradan gelen âyeti bilmeyi sağlayacağını ifade etmektedir. Akabinde müellif, Ebu'l-Kâsım el-Hasen b. Muhammed b. Habîb en-Nîsâbü'rî'den (öl. 406/1016) bir nakilde bulunmaktadır. Bu nakle göre sayısı 25'e varan nüzûl ilmi ve çeşitleri Kur'an ilimlerinin en şerefliilerinden olup bunlar bilinmeden Kur'an hakkında konuşmak helal olmaz. Mekkî ve Medenî de bu ilimler arasında sayılmaktadır.³⁵⁵ Suyûtî de Zerkeşi gibi Mekkî ve Medenî'nin tanımıyla ilgili üç görüşün bulunduğunu ve bunların en meşhurunun; "*Mekke'de veya Medine'de, fetih yılında veya veda haccında yahut gazvelerden birinde olsun, hicretten önce inen Mekkî, hicretten sonra inen Medenî'dir.*" görüşü olduğunu belirtmektedir.³⁵⁶ Daha sonra İbn Sa'd'ın (öl. 230/845) *Tabakât*'ı, Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın *en-Nâsih ve'l-mensûh*'u, Ebû Bekir el-Beyhakî'nin (öl. 458/1066) *Delâilu'n-nübüvve*'si vb. bazı kitaplardan alıntılar yaparak Mekkî ve Medenî sureleri tek tek saymaya koyulmaktadır.³⁵⁷ Bununla beraber Mekkî ve Medenî sûrelerin bazı âyetlerinin istisna edildiği –yani Mekkî sûrelerin içinde Medenî âyetler, Medenî sûrelerin içinde Mekkî âyetler olduğu- yönünde aktarımlar yapıp söz konusu âyetleri –rivayetlerden de yararlanarak- zikretmektedir.³⁵⁸ Suyûtî'nin bu bölümde işlediği diğer konulardan bazıları

³⁵³ Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/137.

³⁵⁴ Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/138-144.

³⁵⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, 31.

³⁵⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, 31-32.

³⁵⁷ Suyûtî, *el-İtkân*, 33-42.

³⁵⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, 42-47.

şunlardır: Mekkî ve Medenî âyetlerin özellikleri, Mekkî ve Medenî'yi bilmenin yolları, Mekke'de inen ve hükmü Medenî olan âyetler ile bunun tersi durumundaki âyetler, Mekkî sûrelerdeki âyetlere benzeyen Medenî âyetler ile bunun tersi durumundaki âyetler.³⁵⁹

Fadl Abbas'a gelince o, Mekkî ve Medenî konusunu on birinci bölümde işlemektedir. Fadl Abbas; Mekke-i Mükerre ve Medîne-i Münevvere'nin İslâm'ın beşiği, kalesi ve başlangıç noktası olduğunu, Kur'an'ın çoğunun bu iki şehirde indiğini, bu sebeple de âlimlerin Kur'an-ı Kerîm'i Mekkî-Medenî olarak ayırdıklarını ve bu konuyu önemsediklerini ifade ederek sözlerine başlamaktadır.³⁶⁰ Ardından Suyûtî ve Zerkeşî gibi Mekkî ve Medenî'nin tanımında üç görüş bulunduğunu ve daha kuşatıcı bir taksim olduğundan âlimlerin çoğunun –Zerkeşî ve Suyûtî'nin de- kabul ettiği görüşü benimsediğini dile getirmektedir.³⁶¹ Akabinde Mekkî ve Medenî'yi bilmenin faydalarını zikretmektedir. Fadl Abbas burada üç madde vermektedir:

1. Kur'an'ın insanı yetiştirmede izlediği, hükümlerde tedricilik/aşamalılık ve önceliklerden başlamak üzerine kurulu olan akıllı politikasını görmeyi sağlamak.
2. Muhtelif yerlerde zikredilen aynı konudaki âyetleri bir arada toplaması yönüyle Kur'an'ın kronolojik bir tertip üzere incelenmesini kolaylaştırır.
3. Fadl Abbas bu maddede kendisinin çok da benimsemediği bir faydayı zikretmektedir. Onun ifadesiyle âlimler bu ilmin, nâsih ve mensûhu bilmeyi de sağladığını söylemektedirler; ancak Kur'an'daki mensûh âyetlere dikkatlice bakıldığında mensûh olduğu söylenen Müzzemmil sûresinin 2. âyeti dışında Mekkî âyetler arasında mensûh âyet bulunmamaktadır.³⁶²

Fadl Abbas, daha sonra Mekkî ve Medenî'yi bilmenin yollarından bahsetmektedir. O da Zerkeşî ve Suyûtî gibi bunun semâ'î ve kıyâsî olmak üzere iki yolunun olduğunu söylemektedir.³⁶³ Mekkî ve Medenî'yi tanımanın kurallarından da bahseden Fadl Abbas, bu kuralların bütün sûrelerde geçerli genel kurallar olmadığını da eklemektedir.³⁶⁴ Onun bu

³⁵⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, 47-49.

³⁶⁰ Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 1/379.

³⁶¹ Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 1/380-381.

³⁶² Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 1/381-382.

³⁶³ Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 1/382-383.

³⁶⁴ Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 1/383-384.

bölümde ele aldığı diğer konular ise şunlardır: Mekkî -Medenî âyetlerin özellikleri, Mekkî ve Medenî sûreler ile bu sûrelerden istisna edildiği söylenen âyetlerin durumu, müsteşriklerin Mekkî ve Medenî konusunda ortaya attıkları iddialar ve bunlara cevaplar.³⁶⁵

2.2.6.1. Mekkî ve Medenî Sûreler

Bilindiği üzere Kur'ân-ı Kerîm; bir kısmı, Mekke bir kısmı da Medine döneminde olmak üzere iki dönemde nâzil olmuştur. Kur'an sûrelerinin hangi dönemde indiğiyle alakalı Hz. Peygamber'in (s.a.s) bizzat kendisinden herhangi bir açıklama gelmediği için sûrelerin Mekkî veya Medenî oluşunu tespit etmede sahabeden gelen haberler dikkate alınmaktadır. Vahyin nüzulüne şahit olmuş kimseler olmaları hasebiyle onlar, hangi âyetin nerede ve ne zaman nâzil olduğuna vâkıf olabilmişlerdir. Konuyla ilgili onlardan farklı haberlerin aktarılması nedeniyle Mekkî-Medenî âyetler ve sûreler hakkında bazı ihtilaflar söz konusu olmuştur. Sayıları toplamda 114 olan Kur'an sûrelerinin kaçının Mekkî kaçının Medenî olduğu konusu, bu ihtilaflar arasındadır. Zerkeşî, Suyûtî ve Fadl Abbas'ın söz konusu meseleyle ilgili eserlerinde verdikleri bilgilerde de bu farklılıklar göze çarpmaktadır. Onların konuyla alakalı verdikleri bilgiler ve benimsedikleri görüşler ana hatlarıyla şunlardır:

Zerkeşî, Mekkî sûrelerin isimlerini tertibiyle verip bunları, sika/güvenilir ravilerden araştırarak çıkardığını söylemektedir. O, bu sûrelerin sayısını 85 olarak tespit etmektedir.³⁶⁶ Onun Mekkî sûreleri tertibi şu şekildedir:

el-Alak, el-Kalem, el-Müzzemmil, el-Müddessir, et-Tebbet, et-Tekvir, el-A'lâ, el-Leyl, el-Fecr, ed-Duhâ, el-Înşirâh, el-Asr, el-Âdiyât, el-Kevser, et-Tekâsür, el-Mâun, el-Kâfirûn, el-Fîl, el-Felak, en-Nâs, el-İhlâs, en-Necm, Abese, el-Kadr, eş-Şems, el-Burûc, et-Tîn, Kureyş, el-Kâria, el-Kıyâme, el-Hümeze, el-Mürselât, Kâf, el-Beled, et-Târik, el-Kamer, Sâd, el-A'râf, el-Cîn, Yâsîn, el-Furkân, Fâtır, Meryem, Tâhâ, el-Vâkıa, eş-Şuarâ, en-Neml, el-Kasas, el-İsrâ, Yûnus, Hûd, Yûsuf, el-Hicr, el-En'âm, es-Sâffât, Lokmân, Sebe', ez-Zümer, el-Mu'min, Fussilet, eş-Şûrâ, ez-Zuhurf, ed-Duhân, el-Câsiye, el-Ahkâf, ez-Zâriyât, el-Ğâşiye, el-Kehf, en-Nahl, Nûh, İbrâhîm, el-Enbiyâ, el-Mu'minûn, es-Secde, et-

³⁶⁵ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/385-425.

³⁶⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/139.

Tûr, el-Mülk, el-Hâkka, el-Meâric, en-Nebe', en-Nâziât, el-Înfîtâr, el-Înşikâk, er-Rûm, el-Ankebût, Mutaaffîfîn.³⁶⁷

Zerkeşî'nin ifadesiyle Mekke'de inen son sûre hakkında ihtilaf edilmiştir. Son sûre; İbn Abbas'a göre Ankebût, Dahhâk (öl. 105/723) ve Ata b. Yesâr'a (öl. 103/721) göre Mu'minûn, Mücahid'e (öl. 21/641) göre ise Mutaaffîfîn sûresidir.³⁶⁸ Zerkeşî, Medenî sûrelerin sayısını ise 29 olarak belirlemiş olup bu sûrelerin 28'inin isimlerini tertibiyle vermektedir. Tertibi şöyledir:

el-Bakara, el-Enfâl, Âl-i İmrân, el-Ahzâb, el-Mümtehhine, en-Nisâ, ez-Zelzele, el-Hadîd, Muhammed, er-Ra'd, er-Rahmân, el-İnsân, et-Talâk, el-Beyyine, el-Haşr, en-Nasr, en-Nûr, el-Hac, el-Munâfikûn, el-Mücâdele, el-Hucurât, et-Tahrîm, es-Saf, el-Cum'a, et-Tağâbûn, el-Feth, et-Tevbe, el-Mâide.³⁶⁹

Fâtiha sûresinin Mekkî veya Medenîliğinde ihtilaf edilmiştir. İbn Abbas, Dahhâk ve Mukatil b. Süleyman'a (öl. 150/767) göre Mekkî'dir. Mücahid'e göre ise Medenî'dir.³⁷⁰ Zerkeşî'nin, burada Mücahid'in görüşünü benimsediği söylenebilir. Zira o, Mekkî sûrelerin sayısını ihtilaflarıyla beraber 85 olarak vermişti; ancak onun Mekkî olarak sıraladığı sûreler arasında Fâtiha bulunmamaktadır. Medenî sûrelerin sayısını da 29 olarak zikretmişti; fakat bunların 28 tanesinin ismini tertibiyle verdi, Fâtiha bunların arasında da bulunmamaktadır. Yalnız ve yalnız Fâtiha'nın da Medenî kabul edilmesi hâlinde sayı 29'a ulaşabilmektedir. Dolayısıyla; buradan hareketle Zerkeşî'nin, Mücahid'in fikrini benimsediği muhtemel görülmektedir.

Suyûtî, *el-İtkân*'da Mekkî ve Medenî sûrelerin sayısını belirlemeye dair birkaç görüş aktarmaktadır. Ancak onun bu görüşler arasında hangisini tercih ettiği net bir şekilde tespit edilememektedir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin "Sûre" maddesinde Suyûtî'nin, Kur'an sûrelerinden 82'sini Mekkî, 20'sini Medenî, 12'sini ise ihtilaflı saydığı

³⁶⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/138.

³⁶⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/138-139.

³⁶⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/139.

³⁷⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/139.

ifade edilmektedir.³⁷¹ Suyûtî'nin aktardıkları arasında Ebu'l-Hasan İbnu'l-Hassâr'a ait olan görüş bu yöndedir; ancak o, bu görüşü tercih ettiğini açıkça beyan etmemektedir. Bu görüşe göre İbnu'l-Hassâr, Medenî sûrelerin ittifakla 20, ihtilafli sûrelerin 12, geri kalan sûrelerin ise ittifakla Mekkî olduğunu söylemektedir.³⁷² İbnu'l-Hassâr, mezkûr taksimi manzum hâle de getirmiştir. Buna göre Mekkî-Medenî taksimi şöyledir:

Medenî sûreler şunlardır:

el-Bakara, Âl-i İmrân, en-Nisâ, el-Mâide, el-Enfâl, et-Tevbe, en-Nûr, el-Ahzâb, Muhammed, el-Feth, el-Hucurât, el-Hadîd, el-Mücâdele, el-Haşr, el-Mümtehhine, el-Cum'a, el-Munâfikûn, et-Talâk, et-Tahrîm, en-Nasr.

Mekkî mi Medenî mi olduğu hususunda ihtilafın olduğu sûreler şunlardır:

el-Fâtîha, er-Ra'd, er-Rahmân, es-Saf, et-Teğâbûn, el-Mutaffifîn, el-Kadr, el-Beyyine, ez-Zilzâl, el-İhlâs, el-Felak, en-Nâs.

İttifakla Mekkî olan sûreler ise ismi zikredilenlerin dışında kalanlardır.³⁷³

Suyûtî bu bilgilerden sonra, Mekkî veya Medenî olduklarıyla ilgili ihtilaf bulunduğu söylenen sûreler hakkında görüş ve değerlendirmelere yer vermiştir.³⁷⁴ Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere verdiği bilgilerden, onun Mekkî ve Medenî sûrelerin sayılarına ilişkin net görüşü ortaya çıkmamaktadır.

Fadl Abbas'a gelince o, Mekkî ve Medenî sûrelerin açıklanmasında pek çok rivayetin bulunduğunu, bunların arasında da Suyûtî'nin İbnu'l-Hassâr'dan naklettiği görüşü kabule en yakın bulunduğunu söylemektedir.³⁷⁵ Fadl Abbas, bu görüşü doğruya en yakın bulmakla beraber, bunda bazı düzeltmelerin yapılması gerektiğini de ifade etmektedir. Bu babtan olarak o, İbnu'l-Hassâr'ın Mekkîliği-Medenîliği hususunda ihtilaf olduğunu söylediği Saff ve Teğâbûn sûrelerinin Medenîliğini tercih ettiğini bildirmektedir.³⁷⁶ Bakılacak olursa Fadl

³⁷¹ Abdulhamit Birişik, "Sûre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/538.

³⁷² Suyûtî, *el-İtkân*, 32.

³⁷³ Suyûtî, *el-İtkân*, 32-33.

³⁷⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, 37-42.

³⁷⁵ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/387.

³⁷⁶ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/388.

Abbas'ın düzeltilmesini gerekli gördüğü yer sadece burası değildir. Nitekim onun, ilerleyen sayfalarda ihtilafa konu olan diğer sûrelerin de Mekkî ve Medenî konumlarına dair bazı tercihler yaptığı ve her bir sûrenin ait olduğu yeri belirlemeye çalıştığı görülmektedir.³⁷⁷ Fadl Abbas'ın; İbnu'l-Hassâr'ın ihtilafı zikrettiği Fâtîha, Ra'd, Rahmân, Mutaaffîn, Kadr, Beyyine, Zilzâl, İhlâs, Felak ve Nâs sûrelerini Mekkî kabul etmesi bu kabildendir.³⁷⁸ Bu durumda Fadl Abbas'a göre Mekkî sûrelerin sayısı 92, Medenî sûrelerin sayısı 22 olmaktadır. Onun Medenî kabul ettiği sûreler şunlardır:

el-Bakara, Âl-i İmrân, en-Nisâ, el-Mâide, el-Enfâl, et-Tevbe, en-Nûr, el-Ahzâb, Muhammed, el-Feth, el-Hucurât, el-Hadîd, el-Mücâdele, el-Haşr, el-Mümtehhine, es-Saff, el-Cum'a, el-Munâfikûn, et-Teğâbûn, et-Talâk, et-Tahrîm, en-Nasr.

Fadl Abbas'ın Mekkî gördüğü sûreler ise yukarıda ismi zikredilenlerin dışında kalanlardır.

2.2.6.2. Âyetlerin Mekkî veya Medenîliğinde İstisna Meselesi

“Âyetlerin Mekkî veya Medenîliğinde İstisna Meselesi” başlığıyla kastedilmek istenen; Mekkî sûrelerdeki Medenî âyetler ve Medenî sûrelerdeki Mekkî âyetler hususudur. Hemen hemen bütün ulûmu'l-Kur'an kitaplarında ve tefsirlerde bu kapsamda âyetlerin bulunması mümkün görülmüş ve bunların tespiti için uğraş gösterilmiştir. Mekkî sûrelerde Medenî âyetlerin veya tersinin bulunması, farklı dönemlerde inmiş olsalar bile âyetlerin sûreler içindeki uyum ve ahengini, dolayısıyla da Kur'an'ın bir yönüyle i'câzını göstermesi bakımından kabul edilebilir görülmektedir. Muhammed Kutub'un ifadesiyle bir âyetin gerek indiği yerin gerekse iniş zamanının Mushafta'ki yerini etkilememesi bu konuda dikkat çekici bir husustur. Sözelimi bir âyet, Medine'de indiriliyor, sonra ondan on yıl önce veya daha sonra inen Mekkî bir sûreye yerleştiriliyor. Mekân-zaman birliği olmayan bir âyetin veya sûrenin belirli yere yerleştirilmesinin ifade ettiği mânâ çok mühimdir. Bu durum karşısında akla ilk gelen, Kur'an sûrelerinin herbirinin konu birliğine sahip oluşudur.³⁷⁹

³⁷⁷ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/412.

³⁷⁸ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/390-412.

³⁷⁹ Muhammed Kutub, *Kur'an'ı Nasıl Okuyalım?*, çev. Bekir Karlığa (İstanbul: İşaret Yayınları, 2019), 61-63.

İslâm âlimlerinden bir kısmı hem Mekkî sûrelerde Medenî âyetlerin hem de Medenî sûrelerde Mekkî âyetlerin bulunabileceğini kabul etmektedir. Zerkeşî ve Suyûtî bunlar arasındadır. Bir kısmı da Mekkî sûrelerde Medenî âyetlerin çokça bulunabileceğini; fakat Medenî sûrelerde nadir sayıda Mekkî âyetlerin olabileceğini söylemektedir. İbn Hacer bunlardandır.³⁸⁰ Bir kısmı ise Mekkî sûrelerde Medenî âyetlerin olabileceğini; ancak Medenî sûrelerde Mekkî âyetlerin bulunmadığını söylemektedir. Fadl Abbas bunlardandır. Zerkeşî, Suyûtî ve Fadl Abbas'ın konuya dair mülâhazaları şu şekildedir:

Zerkeşî bu konu hakkında herhangi bir şey söylemeden rivayetlerden yararlanarak söz konusu âyetleri tespit etmeye çalışmıştır. Onun Mekkî sûrelerdeki Medenî âyetlere verdiği örneklerden bazıları şunlardır:³⁸¹ En‘âm sûresinin 91-93 ve 151-153. âyetleri (altı âyet), İbrâhîm sûresinin 28. ve 29. âyetleri, Nahl sûresinin 41. âyeti, Kehf sûresinin 8. âyeti. Onun Medenî sûrelerde zikrettiği Mekkî âyetlere ise şunlar örnek verilebilir:³⁸² Enfâl sûresinin 33. âyeti, Tevbe sûresinin 128. ve 129. âyetleri, Hac sûresinin 52-55. âyetleri (dört âyet). Zerkeşî, istisna edildiğini düşündüğü âyetlerin sayısını vermemiştir. Ancak eğer istisna edildiğini düşündüğü bütün âyetleri kitabına almışsa bunların sayısının çok olmadığını düşündüğü söylenebilir.

Suyûtî, Zerkeşî'den farklı olarak Mekkî ve Medenî sûrelerin bazı âyetlerinin istisna edildiğine dair Beyhakî, İbnu'l-Hassâr ve İbn Hacer'den görüşler aktarmıştır. İbnu'l-Hassâr'ın "*Mekkî ve Medenî her iki çeşitte bazı âyetler müstesna edilmiştir; ancak şu var ki bazıları istisnada nakli bırakarak içtihadı dayanmışlardır.*" sözünü esas alarak³⁸³ sûrelerdeki söz konusu âyetleri araştırmaya koyulmuştur. O, burada 51 sûreyi incelemiş ve istisna edildiği söylenen âyetlere dair rivayetler aktarmıştır.³⁸⁴ Suyûtî'nin verdiği bilgilere bakılacak olursa o, bazı rivayetleri kabul etmeyip eleştirse de çok sayıda –en azından Zerkeşî'den daha fazla- âyetin istisna edildiğini düşünmektedir. Eleştirdiği ve kabul etmediği rivayetlere örnek verilecek olursa mesela İbnu'l-Feres'ten Tevbe sûresinin 128. ve 129. âyetleri hariç Medenî olduğuna dair bir söz aktardıktan sonra bunu garip karşıladığını

³⁸⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 9/41-42.

³⁸¹ Örneklerin tamamı için bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/143-144.

³⁸² Örneklerin tamamı için bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/144.

³⁸³ Suyûtî, *el-İtkân*, 42.

³⁸⁴ Suyûtî'nin incelediği sûreler ve âyetler için bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 42-47.

söylemektedir. Çünkü onun ifadesiyle bu iki âyetin Kur'an'da son inen âyetlerden olduğu söylenmektedir.³⁸⁵ Dolayısıyla bu iki âyet ona göre Mekkî değil, Medenî'dir.

Fadl Abbas ise Suyûtî'nin, İbn Hacer'den konuyla ilgili "*Mekkî sûrelerde Medenî âyetin bulunmasında bir sakınca yoktur; fakat Medenî sûrelerde Mekkî âyetler nadirdir.*" görüşünü aktardığını; ancak onun her iki çeşide örnek vermesinden anlaşıldığına göre İbn Hacer'in görüşünü benimsemediğini söylemektedir.³⁸⁶ Fadl Abbas bununla beraber *el-İtkân*'a bakan bir kimsenin, Kur'an'daki her sûrenin Mekkîliği veya Medenîliği konusunda âlimlerin ihtilafıyla ilgili rivayetlerle karşılaşacağını, zikredilen bu rivayetlerin çoğunun ise ilmî araştırmalar karşısında zayıf kaldığını belirtmektedir. Daha sonra İbn Hacer'e katıldığını, kendi ifadesiyle "*hatta ondan daha da ileriye giderek*" Medenî sûrelerde Mekkî âyetlerin hiç bulunmadığını dile getirmektedir. Fadl Abbas, Medenî sûrelerde neden Mekkî âyetin olamayacağını şöyle izah etmektedir: Bir âyetin, Mekke-i Mükerreme'de inip Medîne-i Münevvere'de bir sûre ininceye kadar senelerce mekânsız kalması, sonra da bu âyetlerin ya da bir âyetin veya iki âyetin Medîne'de inen bu sûreye yerleştirilmesi akla sığmaz.³⁸⁷

Fadl Abbas Mekkî sûrelerdeki Medenî âyetlerin ise rivayetlerde geçtiği kadar çok olmadığı, aksine bunların sayılı/çok az olduğu düşüncesindedir. Ona göre bu konuda çoğu zaman aşırıya, tekellüfe gidilmiş, hemen her Mekkî sûrede, Medenî âyetlerin bulunduğu söylenmiştir. Bu istisna çoğunlukla, zayıf bir rivayete dayanılarak veya âyette geçen Mekkî konulara, üslûba uymadığı zannedilen bir kelimedenden dolayı yapılmıştır.³⁸⁸ Bu duruma; zekâtın Medine'de farz olmasından dolayı içinde "zekât" kelimesinin geçtiği her âyeti, Medenî olduğunu söyleyerek istisna ettiklerini misal vermektedir. Aynı şekilde içinde "tesbîh" kelimesinin geçtiği her âyeti, beş vakit namaz kastedildiği düşüncesiyle, içinde Ehl-i kitabın geçtiği her âyeti Medine'de indiği düşüncesiyle ve daha pek çok âyeti istisna ettiklerini söylemektedir. Fadl Abbas bu yaklaşımı doğru bulmadığını ifade etmektedir. Zira ona göre "zekât" lafzı, Mekke'de biliniyordu; cömertlik, eli açıklık, bol vermek, harcamak anlamında kullanılıyordu.³⁸⁹ Yine Ehl-i kitap, Hz. Peygamber'in (s.a.s) hicretinden önce de

³⁸⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, 43.

³⁸⁶ Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 1/388-389.

³⁸⁷ Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 1/389.

³⁸⁸ Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 1/389.

³⁸⁹ Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 1/389.

bu isimle biliniyorlardı. Yapılan istisnaların çoğu da Kur'an'ın bağlamına ve söz dizimine aykırıdır.³⁹⁰ Fadl Abbas konuyla ilgili görüşünü zikrettikten sonra, bütün sûreleri Mushaf sırasına göre verip Mekkî mi Medenî mi olduklarını açıklamakta, sûrelerden istisna edildiği söylenen âyetleri teker teker zikredip büyük bir çoğunluğunu yukarıda geçen –siyaka uymadığı, zayıf rivayete dayandığı veya delilsiz olduğu- gerekçeleriyle reddetmektedir.³⁹¹

2.2.7. Nâsîh ve Mensûh

Nesh meselesi ilk dönemlerden beri kelâm, tefsir, hadis, fıkıh usûlü alanlarında çokça tartışılmış olup hâlâ da tartışılmaya devam etmektedir. Sözlükte silmek, değiştirmek, gidermek, ortadan kaldırmak, iptal etmek, aynısını yazmak suretiyle bir kitabı başka bir yere aktarmak, çoğaltmak anlamlarına gelen nesh kelimesi, ıstılahta farklı tanımları yapılsa da genel olarak *şer'î bir hükmün, daha sonra gelen şer'î bir delille kaldırılması* manasında kullanılmaktadır.³⁹² Hükmü kaldıran delile nâsîh (nesh eden), yürürlükten kaldırılan hükme de mensûh (nesh edilmiş) adı verilmektedir.³⁹³ Bu tanımdaki “hükmün kaldırılması” ifadesi ile o hükmün, mükelleflere artık sorumluluk yüklediği, bundan sonra mükelleflerle bir ilgisinin kalmadığı anlatılmaktadır.³⁹⁴ Daha sonra gelen bir dinin veya şeriatın, daha önce gelen bir din veya şeriatı kaldırmasına da nesh denmektedir. Fakat genel manada nesh denilince akla gelen ilk kullanım, Kur'an'daki bir âyetin veya Hz. Peygamber'in (s.a.s) bir sünnetinin getirmiş olduğu hükmün, bir müddet sonra kalkması ve yerine başka bir hükmün gelmesidir.

Nesh sözcüğü Kur'an'da ve hadislerde yer almakla beraber, mezhep imamları döneminden öncesine kadar bu sözcüğün kavramsal bir çerçevesi çizilmemiştir.³⁹⁵ Sahabeden nakledilen rivayetlere bakıldığında İslâm'ın ilk dönemlerinde istisnaya ve umumun tahsisi, mutlakın takyidi, mücmelin tebyinine de nesh dendiği görülmektedir. Aynı

³⁹⁰ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/390.

³⁹¹ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/390-411.

³⁹² İbn Fâris, “ne-se-ha” *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 5/424; İbn Manzûr, “ne-se-ha”, *Lisânu'l-'Arab*, 3/61; Cürçânî, “el-beyân”, “en-nesh”, *Kitabu't-ta'rîfât* 47, 240; Abdurrahman Çetin, “Nesih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006) 32/579.

³⁹³ Katâde b. Di'âme es-Sedûsî, *en-Nâsihu ve'l-Mensûh*, thk. Hâtim Salih ed-Dâmin (y.y.: Müessesetu'r-Risâle, 1998), 6.

³⁹⁴ Muhsin Koçak vd., *Fıkıh Usûlü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 425.

³⁹⁵ Çetin, “Nesih”, 32/ 580.

şekilde ilk zamanlarda Müslüman olmayanlarla ilişkiler hususunda, savaş ve barış gibi durumlarda nasıl bir tavır sergileneceğine dair yönlendirme ve bilgilendirme gayesiyle hüküm getiren âyetler de nesh içerisinde değerlendirilmiştir.³⁹⁶ Anlaşıldığı üzere ilk dönemde nesh konusunda farklı anlayışlar olup teorik anlamda sınırları belli bir çerçeve ve bunu belirlemeye yönelik bir tartışma bulunmamaktadır.

Hicrî birinci asırda fetihlerle beraber İslâm topraklarının genişlemesi, İslâm'ın farklı coğrafyalara yayılması ile birlikte farklı ırklardan, kültür, dil ve dinlerden kimselerin Müslüman olması sonucunda fikir ve düşünce yapısı değişmiş, bazı ilmî meselelerde ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan ihtilafların en önemlilerinden biri de birbiri ile çelişiyormuş gibi görünen Kur'an ve sünnet nassları olmuştur. İslâmî ilimlerle ilgilenen ilk dönem âlim ve düşünürleri, ortaya çıkan bu ihtilafları gidermek için çözümler aramış ve böylece nesh kavramı ihtilaflara çözüm bulmak için başvurulmuş yöntemlerden biri olmuştur.³⁹⁷ Söz konusu dönemde teâruzu giderme yöntemlerinden biri olarak nesh; tahsis, tefsir, takyit, takrir, istisnâ gibi anlam ilişkilerinin hepsini içine alan bir kelime olarak değerlendirilmiştir.³⁹⁸ Fakat hicrî dördüncü yüzyıldan itibaren neshin, farklı disiplinlerde çeşitli yönlerden tartışılan bir problem hâline geldiği görülmektedir. Bu cümleden olarak neshin var olup olmadığı, neshin varsa hangi hükümlerde olduğu, hangi alanları kapsadığı, hangi âyetlerde gerçekleştiği, sayısının ne olduğu gibi konular tartışılmıştır.³⁹⁹

Neshle ilgili yukarıda verilen açıklamalardan sonra Zerkeşî, Suyûtî ve Fadl Abbas'ın konuyu genel mânâda ele alış şekline geçilebilir:

Zerkeşî nesh konusunu *el-Burhân*'ın otuz dördüncü bölümünde incelemektedir. Bu ilmi bilmek büyük öneme sahiptir, diyerek söze başlayan Zerkeşî, bu konuda pek çok kişinin eser yazdığını söylemekte ve bunlara örnekler vermektedir. Katâde b. Diâme es-Sedûsî (öl. 117/735), Ebû Dâvud es-Sicistânî (öl. 275/889), Ebû Ca'fer en-Nehhâs, İbnu'l-Arabî ve

³⁹⁶ Ali Karataş & Yunus Emre Gördük (ed.), *Günümüz Tefsir Problemleri* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2018), 161.

³⁹⁷ Hacer Yetkin, "Klasik Dönem'e Kadar Fıkıh Usûlünde Kur'an ve Sünnetin Birbirini Neshi Tartışması", *Usûl İslam Araştırmaları* 28/28 (Ekim 2017), 184.

³⁹⁸ Yetkin, "Kur'an ve Sünnetin Birbirini Neshi Tartışması", 184; Çetin, "Nesih", 32/580.

³⁹⁹ Karataş & Gördük (ed.), *Günümüz Tefsir Problemleri*, 166.

İbnu'l-Enbârî verdiği isimlerden bazılarıdır.⁴⁰⁰ Müellif daha sonra nâsîh ve mensûhu bilmeyen bir kişinin, Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir etmesinin caiz olmayacağı yönünde nakilde bulunarak nâsîh ve mensûhu bilmenin önemini vurgulamaktadır. Hz. Ali'den de nâsîh ve mensûhun önemine dair bir görüş rivayet etmektedir. Söz konusu rivayete göre Hz. Ali hikâye anlatan bir kişiye: “*Nâsîh ve mensûhu bilir misin?*” diye sorduğunda hikâye anlatan kişi: “*Allah en iyisini bilir.*” cevabını vermiş, bunun üzerine Hz. Ali şunu söylemiştir: “*Kendini de başkasını da helak ettin.*”⁴⁰¹ Burada nesh kelimesinin anlamları üzerinde de duran Zerkeşî, ardından nesh konusunda sûreleri gruplara ayırıp her bir gruba giren sûreleri adlarıyla vermekte,⁴⁰² neshin çeşitlerinden bahsedip bunlara dair bazı tartışmalar hakkında açıklamalarda bulunmaktadır.⁴⁰³

Suyûtî, nâsîh ve mensûh konusuna kitabının kırk yedinci bölümünde yer vermektedir. O, girişte nâsîh ve mensûh konusunda pek çok kişinin kitap telif ettiğini söyleyerek bunlara örnekler getirmektedir. Akabinde konunun önemiyle ilgili Zerkeşî'nin de nakletmiş olduğu rivayetleri aktarmakta, neshin anlamlarını saymaktadır.⁴⁰⁴ Müellif burada neshin faydalarından da bahsetmektedir. Onun ifade ettiğine göre Allah Teâlâ, kolaylık gibi bazı hikmetlerinden dolayı neshi bu ümmete bahşetmiştir.⁴⁰⁵ Daha sonra neshin çeşitlerinden bahsetmekte, bazılarının, sûreleri nesh konusu bakımından gruplara ayırdıklarını söyleyerek bu grupları ve her bir gruba giren sûreleri vermektedir.⁴⁰⁶ Suyûtî bununla beraber sûrelerdeki mensûh âyetleri de tek tek zikretmekte, nâsîh ve mensûhun şartlarını beyan etmektedir.⁴⁰⁷ Ardından neshle ilgili önemli gördüğü diğer meselelere de yer vererek konuyu sonlandırmaktadır.⁴⁰⁸ Çoğu konuda olduğu gibi nesh konusunun da *el-Burhân* ve *el-İtkân*'da muhteva ve şekil bakımından hemen hemen aynı işlendiği görülmektedir.

⁴⁰⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/18-19.

⁴⁰¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/19.

⁴⁰² Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/19-23.

⁴⁰³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/23-29.

⁴⁰⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, 462.

⁴⁰⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, 462.

⁴⁰⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, 462-465.

⁴⁰⁷ Suyûtî, *el-İtkân*, 466-467.

⁴⁰⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, 468-474.

Fadl Abbas ise nesh konusunu kitabının on beşinci bölümü olarak işlemektedir. Fadl Abbas meseleye, âlimlerin bu ilmi önemsediklerini, dinin anlaşılmasında çok ehemmiyet arz ettiğini belirttiklerini ifade ederek başlamaktadır. Tefsir, hadis, fıkıh ve fıkıh usûlü gibi ilimlerle uğraşan âlimlerin hepsinin nesh ve çeşitli meseleleri hakkında söz söylediklerini; ancak bu konuya en fazla önem verenlerin ve konuyu en detaylı işleyenlerin fıkıh usûlü âlimleri olduğunu belirtmektedir. Ulûmu'l-Kur'an'la uğraşan âlimlerin ise konuyu fazla detaya girmeden ana hatlarıyla işlediklerini, kendisinin de onların yolunu takip ederek genel konulara ana hatlarıyla değineceğini söylemektedir.⁴⁰⁹ Bu bölümde inceleyeceği meselelerin başlıklarını da verdikten sonra neshin tanımına ve bu tanımdan elde edilecek sonuçlara yer vermektedir.⁴¹⁰ Ardından neshi bilmenin yollarından, neshle tahsisin farklarından, neshi kabul eden ve etmeyenlerin görüşlerinden ve bunların öne sürdükleri delillerden bahsetmektedir. Fadl Abbas neshi kabul etmekle beraber neshin varlığına dair delillere yer verirken Bakara sûresinin ⁴¹¹ مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ âyetinin neshe delil olmadığını ifade etmektedir.⁴¹² Zira onun belirttiğine göre âyetin siyaki Kur'an'ın âyetleri ve hükümleriyle alakalı olmayıp nübüvvet ve risaletle alakalıdır. Nitekim söz konusu âyet; Yahûdîlerin Hz. Muhammed'in peygamberliğini inkâr etmeleri, kendilerine indirilenden başkasına inanmayacaklarını söylemeleri ve kendi dinlerinden sonra bir din olmadığını/olmayacağını iddia etmeleri bağlamında gelmiştir. Mezkûr âyet ise Yahûdîlerin iddialarını yalanlamakta; herhangi bir nebinin risaletinin nesh edilmesi hâlinde onun yerine başka bir nebinin risaletinin getirildiğini/getireceğini açıklamaktadır.⁴¹³ Akabinde neshi kabul edenlerden bazı isimlerin nesh edildiğini düşündükleri âyetlerin sayılarına değinmekte ve bu sayılara dair değerlendirmelere yer vermektedir.⁴¹⁴ Daha sonra neshin çeşitleri, recm rivayeti vb. birtakım meseleleri tartışmakta ve bölümü sonlandırmaktadır.⁴¹⁵

⁴⁰⁹ Abbas, *İtkânu 'l-Burhân*, 2/9.

⁴¹⁰ Abbas, *İtkânu 'l-Burhân*, 2/10-13.

⁴¹¹ Âyetin meali: *Biz herhangi bir âyeti nesheder veya unutturursak (ertelersek) ya ondan daha hayırlısını veya onun mislini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kadirdir.* (el-Bakara 2/106).

⁴¹² Abbas, *İtkânu 'l-Burhân*, 2/13-24.

⁴¹³ Abbas, *İtkânu 'l-Burhân*, 2/20-21.

⁴¹⁴ Abbas, *İtkânu 'l-Burhân*, 2/24-36.

⁴¹⁵ Abbas, *İtkânu 'l-Burhân*, 2/36-52.

2.2.7.1. Neshedilen Âyetlerin Sayısı

Zerkeşî, Suyûtî ve Fadl Abbas, Kur'an'da neshin varlığı hususunda aklî yönden bir sakınca bulmamaktadırlar. Ayrıca bu konunun sahâbîlerce de bilinmekte olup sünnette de sabit olduğunu söylemektedirler. Dolayısıyla neshi kabul yönünden üçü de aynı fikirdeler. Bu sebeple burada neshin varlığı üzerinden konuya yaklaşılabilecek, neshi kabul etmeyenlerin görüşlerine değinilmeyecektir.

Konuyu ele alan eserlerde neshin genel olarak üç kısma ayrıldığı görülmektedir. Usûl eserlerinde bu konu daha çok mensûhun kısımları ekseninde işlenmektedir.⁴¹⁶ Söz konusu kısımlar şunlardır: 1-Metni bâki hükmü mensûh 2- Metni mensûh hükmü bâki 3-Hem metni hem de hükmü mensûh. Kur'an'da nesh denildiğinde ilk akla gelen kısım, ilk zikredilendir, yani metni bâki hükmü mensûh kısımdır. Usûlcülerin de esas itibarıyla vukûu ve imkânı bakımından ittifak edip kabul ettikleri kısım budur.⁴¹⁷ Zerkeşî, Suyûtî ve Fadl Abbas'ın nesh edilen âyetler ve bu âyetlerin sayılarıyla ilgili görüşleri verilirken de bu kapsamda değerlendirdikleri âyetlere ilişkin bilgiler verilecektir. Onların bu konuya ilişkin görüşleri hakkında şunlar söylenebilir:

Zerkeşî, Kur'an'da neshin kısımları meselesinde metni bâki, hükmü mensûh kısmının 63 sûrede olduğunu söylemekte; ancak nâsih ve mensûh âyetlerin sayılarına ilişkin ayrıntı vermemektedir. Fakat neshe bazı örnekler zikretmektedir. Mesela Bakara sûresinin 240. âyetinin, yine Bakara sûresinde yer alan 234. âyetle neshedildiğini ifade etmektedir. Bir başka örnek olarak Ahzab sûresinin 52. âyetinin, yine Ahzab sûresinin 50. âyetiyle neshedildiğini söylemektedir.⁴¹⁸ Zerkeşî, hükmün kaldırılıp metnin bâki kılınmasındaki hikmetlere de değinmektedir. Zerkeşî'ye göre bu hikmetler şunlardır: Kur'an-ı Kerîm, hükümleri öğrenilip onlarla amel edilmek için tilavet edildiği gibi Allah kelâmı olduğundan sevap kazanmak için de tilavet edilir. Bundan dolayı mensûh âyetin hükmü kaldırılmasına rağmen metni bâki kalmıştır. Neshte genellikle kullara tahfîf/kolaylık sağlama gayesi

⁴¹⁶ Davut İltâş, *Klasik Nesih Teorisi ve Çağdaş Tefsirciler* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 89.

⁴¹⁷ İltâş, *Klasik Nesih Teorisi*, 94.

⁴¹⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/25.

olduğundan zor olan hükümler kaldırılmış, Allah Teâlâ'nın bu nimetini hatırlamak için de hükmü mensûh âyetin metni bâki kılınmıştır.⁴¹⁹

Suyûtî, hükmü mensûh metni bâki olan neshin çeşidiyle ilgili bazı eserlerin yazıldığını,⁴²⁰ bazı âlimlerin bu kısma giren âyetlerin çok olduğunu söylemeler bile bu âyetlerin çok az olduğunu söylemektedir. Bu türdeki âyetlerin sayıca çokluğundan bahsedenlerin mensûh olarak zikrettiklerinin birkaç kısım olduğunu, bunların gerçekte nesh sayılmadığını ifade etmektedir: Bunlardan bir kısmı gerçekte nesh değil, tahsis ve te'hir kapsamına giren âyetlerdir. Mesela bu kapsamda; sabır hakkındaki âyetlerin tamamının “seyf âyeti” diye meşhur olan Tevbe sûresinin 9. âyetiyle neshedildiğini söyleyenlerin hataya düştüklerini belirtmektedir. Bir kısmı ise ne nesh ne tahsis ne de bunlarla ilgili bir yönü bulunan âyetlerdir. Diğer kısım ise İslâm'ın ilk günlerinde, henüz hakkında âyetlerin inmediği câhiliye devrindeki bazı âdetlerin iptaliyle ilgili âyetlerdir. Ona göre bu son kısmın nâsih türünden değerlendirilmesi uygun olsa da bu kabilden sayılmaması daha uygundur. Suyûtî, bu ayrım yapıldığında nesh edildiği söylenen çok sayıdaki âyetin nâsih-mensûh olmaktan çıkacağını geriye nâsih-mensûhla ilgili pek az âyetin kalacağını dile getirdikten sonra⁴²¹ mensûh âyetleri tespate koyulmaktadır. O, bazılarında ihtilaf edildiğini söyleyerek toplamda 21 mensûh âyet sıralamakta,⁴²² bunlar dışında mensûh âyetler bulunduğunu iddia etmenin doğru olmadığını, hatta bazı sahih rivayetler dikkate alındığında mensûh âyetlerin sayısının 20'de kaldığını söylemektedir.⁴²³ Suyûtî de hükmün kaldırılıp metnin bâki kılınmasındaki hikmetleri zikretmektedir. O, Zerkeşi'nin saydığı hikmetlerin aynısını vermektedir.⁴²⁴

Fadl Abbas'a gelince o, Kur'an'da neshi kabul edenlerin çoğunun bu işi abartarak Kur'an'ın tamamını nâsih veya mensûh kıldıklarını, makul ve makbul olanın dışına çıkarak nesh edilmesi mümkün olmayan âyetleri neshettiklerini ifade etmektedir.⁴²⁵ Mesela onlardan

⁴¹⁹ Zerkeşi, *el-Burhân*, 2/26.

⁴²⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, 464.

⁴²¹ Suyûtî, *el-İtkân*, 465.

⁴²² Suyûtî, *el-İtkân*, 466-467.

⁴²³ Suyûtî, *el-İtkân*, 467.

⁴²⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, 468.

⁴²⁵ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 2/24.

bir kısmının, haber bildiren âyetlerde nesh iddia ettiklerini; ancak haberlerde nesh olmayacağını, yine değiştirilmesi mümkün olmayan bazı kaidelerde nesh iddiasında bulunduklarını ve bazılarının da hükümlerde tedricilik-tahsis kâbilinden olan âyetleri neshe dâhil ettiklerini söylemektedir.⁴²⁶ Bu sözlerinden sonra bazı müellifleri ve nesh edildiğini düşündükleri âyetlerin sayılarını vermektedir. Bunlar arasında en az mensûh âyet zikreden Süyûtî olduğunu; ancak onun zikrettiği âyetler arasında bile neshi tartışmalı olanların bulunduğunu dile getirmekte,⁴²⁷ ardından onun *el-İtkân*'da sıraladığı 21 âyeti vererek bunların bazılarının neshe dâhil olamayacağını beyan etmektedir.⁴²⁸

Fadl Abbas'ın, nâsih ve mensûh saydığı âyetler, *İtkânü'l-Burhân*'da tam olarak anlaşılmamaktadır; ancak o, *Gızzâu'l-cenân* adlı eserinde bunları teker teker zikretmektedir.⁴²⁹ Onun burada verdiği bilgiler şöyledir:

1. Bakara sûresinin 180. âyetinin, Nisâ sûresinin 11. âyetiyle veya “*Varise vasiyet yoktur.*” hadisiyle neshedildiği söylenmiştir.
2. Bakara sûresinin 184. âyeti, yine aynı sûrenin 185. âyetiyle neshedilmiştir.
3. Bakara sûresinin 240. âyeti, yine aynı sûrenin 234. âyetiyle neshedilmiştir.
4. Enfâl sûresinin 65. âyeti, yine aynı sûrenin 66. âyetiyle neshedilmiştir.
5. Ahzâb sûresinin 52. âyeti, yine aynı sûrenin 50. âyetiyle neshedilmiştir.
6. Mücadele sûresinin 12. âyeti, yine aynı sûrenin 13. âyetiyle neshedilmiştir.
7. Müzzemmil sûresinin 1 ve 2. âyetlerinin, yine aynı sûrenin 20 âyetiyle neshedildiği söylenmiştir.

2.2.8. Yedi Harf

Yedi harf, Arapça ifadesiyle “el-ahrufu's-seb'a”, Kur'ân-ı Kerîm'in lafızları ve okunuşu ile ilgili bir meseledir. Bu mesele, geçmişten günümüze en fazla tartışılan konulardan biridir. Kur'an ilimleriyle ilgilenen çoğu İslâm âlimi bu meseleyi, çözülmesi gereken bir problem olarak görmüş ve bunun için birtakım görüşler ileri sürmüştür. Ancak

⁴²⁶ Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 2/24-25.

⁴²⁷ Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 2/25-30.

⁴²⁸ Abbas, *İtkânü'l-Burhân*, 2/10-13.

⁴²⁹ Abbas, *Gızzâu'l-cenân*, 211-212.

tam anlamıyla bir sonuca varılamamıştır. Zira bu konu hakkındaki rivayetlerin fazlalığı ve çeşitliliği kesin bir neticeye ulaşmayı engellemektedir.

Bilindiği üzere “el-ahru fu’s-seb’a” bir sıfat tamlamasıdır. Tamlamada yer alan “ahru fu”, harf sözcüğünün çoğuludur. Harf kelimesi sözlükte; bir şeyin ucu, kenarı, sivri ve keskin kısmı; üslûb, vecih, yön, lehçe, lûgat, kıraat vb. mânâlara gelmektedir.⁴³⁰ “Seb’a” kelimesi ise Arapça’da “yedi” sayısını bildirmektedir. Yedi harf meselesi incelenirken bu lafzın –yedi lafzının– delalet ettiği mana da dikkate alınarak bazı görüşler bildirilmiştir. Bu görüşlere “Yedi Harfın Anlamı” başlığı altında yer verilecektir. Ancak bunun öncesinde Zerkeşî, Suyûtî ve Fadl Abbas’ın konuyu ana hatlarıyla nasıl işlediklerine bakılacaktır:

Zerkeşî yedi harf mevzusunu, kitabının on birinci bölümü olarak “Ma’rifetu ‘alâ Kem Luğatin Nezele” başlığıyla ele almaktadır. O bu konuya, yedi harfle alakalı tartışma ve ihtilaflara neden olan hadislerden bazılarını naklederek başlamaktadır.⁴³¹ Ardından yedi harfın anlamıyla ilgili âlimlerin ihtilafa düştüklerini söylemekte ve yedi harfın anlamına dair on dört görüş zikredip bunları değerlendirmektedir.⁴³² Bu görüşleri aktardıktan sonra yedi harfın insanlara bir kolaylık olduğunu, bununla insanlara bir genişlik sağlandığını söylemektedir.⁴³³

Suyûtî, yedi harf konusu için kitabında ayrı bir bölüm ayırmamaktadır. O bu konuyu, Kur’an’ın indiriliş şeklini işlediği on altıncı bölümde üçüncü mesele olarak “Kur’an’ın İndiği Yedi Harf Hakkında” başlığıyla incelemektedir. Suyûtî, 21 sahâbîden –bunların isimlerini de vermekte– “Kur’an yedi harf üzere inmiştir.” şeklinde bir hadisin rivayet edildiğini söyleyerek meseleye giriş yapmaktadır.⁴³⁴ O da burada Zerkeşî gibi yedi harfın mânâsıyla ilgili bazı görüşler aktarmakta ve bunlar hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır.⁴³⁵ Son olarak Hz. Osman’ın çoğalttırdığı Mushafların yedi harfi içerip içermediği mevzusuna değinmekte, âlimlerden konuyla ilgili bazı görüşler zikretmektedir.⁴³⁶

⁴³⁰ İbn Manzûr, “ha-ra-fe”, *Lisânu ‘l-‘Arab*, 9/41-42.

⁴³¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/150.

⁴³² Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/150-160.

⁴³³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/161.

⁴³⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, 104.

⁴³⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, 105-112.

⁴³⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, 112-113.

Fadl Abbas, yedi harf meselesini *İtkânu'l-Burhân*'ın on altıncı bölümünde incelemektedir. O bu meseleye, yedi harf ve Kur'an kıraatlerinin, Kur'an ilimlerinin en önemli konularından olduğunu dile getirerek başlamaktadır. Söz konusu iki mevzunun birbiriyle ilgili olmasına rağmen âlimlerin bunları farklı mebhaslarda ele aldıklarını, kendisinin de bu şekilde yol takip edeceğini ifade ettikten sonra, yedi harfle alakalı pek çok rivayet ve görüş bulunduğunu söylemektedir.⁴³⁷ Akabinde yedi harf konusundaki bazı hadis rivayetlerini ve bu hadislerden çıkarılabilecek bazı sonuçları vermektedir.⁴³⁸ Onun bu bölümde ele aldığı meselelerden bazıları şunlardır: Kur'an'ın yedi harf üzere nüzûlü ne zaman başladı?⁴³⁹ Kur'an'ın yedi harf üzere nüzûlü, tekrârü'n-nüzûlü gerektirir mi?⁴⁴⁰ Âlimlerin yedi harfin manasına dair öne sürdükleri görüşler.⁴⁴¹ Hz. Osman döneminde çoğaltılan Mushaflar yedi harf içermekte midir?⁴⁴²

2.2.8.1. Yedi Harfin Anlamı

Daha önce de ifade edildiği üzere İslam âlimleri yedi harf konusunda ihtilaf etmiş, pek çok görüş ileri sürmüşlerdir. Konuyla ilgili başta kütüb-i sitte olmak üzere çeşitli hadis kitaplarında birçok rivayetin bulunması ve bu rivayetlerin, konunun mahiyetini açıklar nitelikte olmaması yedi harfle ilgili çok fazla görüşün öne sürülmesinin asıl sebebi sayılmaktadır. Nakledilen hadisler incelendiğinde bunların bir kısmının birbirine benzediği ve tartışmaların temelde iki ana rivayet etrafında cereyan ettiği görülmektedir. Bu sebeple burada yalnızca bu iki rivayet zikredilecektir. Bu rivayetlerden ilki İbn Abbas'a dayanmaktadır. Rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurdu: *“Cibrîl bana (Kur'an'ı) bir harf üzere okuttu. Ben de bu sayıyı artırması için ona müracaat ettim. Tekrar tekrar aynı müracaatımı yapıyordum, o da yedi harfe varıncaya kadar her seferinde arttırıyordu.”*⁴⁴³

Konuyla alakalı diğer rivayet ise Hz. Ömer'den nakledilmektedir. Rivayete göre Hz. Ömer şöyle demiştir:

⁴³⁷ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 2/53.

⁴³⁸ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 2/54-60.

⁴³⁹ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 2/60-67.

⁴⁴⁰ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 2/70-72.

⁴⁴¹ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 2/78-100.

⁴⁴² Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 2/100-108.

⁴⁴³ Buhârî, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 66 (No. 4991).

“Rasûlullah (s.a.s) henüz hayatta iken Hişâm b. Hakîm’in (namazda) Furkân sûresini okuduğunu duydum. Kıraatine kulak verdiğimde Rasûlullah (s.a.s) bana okutmadığı bir şekilde okuyordu. Az kalsın üzerine atılacaktım; ancak selam verinceye kadar sabrettim. Selam verince yakasından tutup: ‘Senden dinlediğim bu sûreyi sana (bu şekilde) kim okuttu?’ diye sordum. Hişâm: ‘Rasûlullah okuttu.’ dedi. Ben de ona: ‘Yalan söyledin (hata ettin); çünkü Rasûlullah bu sûreyi bana senin okuduğundan başka bir biçimde okuttu.’ dedim ve yakasından tutarak Hz. Peygamber’in (s.a.s) yanına götürdüm. ‘Yâ Rasûlallah! Şu adamın Furkân sûresini sizin bana okuttuğunuzdan başka bir şekilde okuduğunu duydum.’ dedim. Hz. Peygamber (s.a.s.) bana ‘Hişâm’ın yakasını bırak.’ dedi ve ona da ‘Ey Hişâm, oku!’ diye emretti. Hişâm da söz konusu sûreyi kendisinden duyduğum gibi okudu. Bunun üzerine Rasûlullah: ‘Bu sûre böyle indirildi.’ buyurdu. Sonra bana dönerek ‘Ey Ömer, oku!’ diye emretti. Ben de onun vaktiyle bana okuttuğu gibi okudum. Allah Rasûlü bana da: ‘Bu sûre böyle de indirildi. Muhakkak ki bu Kur’an yedi harf üzere indirilmiştir, ondan kolayınıza geleni okuyun.’ ” buyurdu.⁴⁴⁴

Yukarıda verilen her iki hadis de sahih olup muteber hadis kitaplarında geçmektedir. Ayrıca hadis kitaplarında konuyla ilgili daha birçok sahih derecesinde hadis rivayeti bulunmaktadır. Şu hâlde “Kur’ân-ı Kerîm’in yedi harf üzere indirilmiş olması”, Hz. Peygamber’den (s.a.s) sağlam senedlerle intikal eden gerçek bir bilgi ve haberdur. Bu bakımdan Ehl-i sünnet âlimleri bu hususun gerçekliği üzerinde hemfikirdirler. Onların asıl tartıştığı şey, yedi harfin ne anlama geldiğidir. Söz konusu meselenin anlamıyla alakalı en muteber sayılabilecek görüşler şunlardır:⁴⁴⁵

1. Yedi harften murad, meşhur Arap kabilelerinden yedisinin lehçesidir.
2. Yedi harften murad, aynı anlama gelen ve birbirine zıt olmayan farklı lafızların yedi vechidir. Bir başka ifadeyle aynı mânâyı ifade eden çeşitli sözcüklerin vechidir.
3. “Yedi harf” tâbiri, medlûlü müşkil, anlamı itibariyle de müteşabih olup ondan ne kastedildiğini anlamak mümkün değildir; çünkü harf kelimesi, birçok anlama delalet eden müşterek bir lafızdır, hangi anlamın kastedildiği anlaşılmaz.
4. Yedi harf, bilinen anlamda yedi sayısı olmayıp çokluk, kolaylık ve genişlik ifade etmektedir.

⁴⁴⁴ Buhârî, “Fedâilu’l-Kur’ân”, 66 (No. 4992).

⁴⁴⁵ Görüşler için bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/152-160; Suyûtî, *el-İtkân*, 105-112; Abbas, *İtkânü’l-Burhân*, 2/81-97; Çetin, *Kur’an-ı Kerim’in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar –Oryantalistlerin Görüşleri-*, 112-160.

Yedi harfin mahiyetine dair pek çok görüş zikredilmiştir. Yukarıda zikredilenler, bu görüşlerden yalnızca bir kısmıdır. Konuyla ilgili çalışması bulunan Abdurrahman Çetin, çoğu birbirine benzer olmak üzere 60 civarında görüş tespit ettiğini söylemektedir.⁴⁴⁶ Zerkeşî, Suyûtî ve Fadl Abbas da eserlerinde yedi harfin anlamıyla ilgili birtakım mülâhazalarda bulunmuşlardır:

Zerkeşî, yedi harfin anlamına dair verdiği görüşlerden sonra İbn Hibban (öl. 354/965) ve müteahhirûndan bazı nakillerde bulunarak bu meseledeki düşüncelerini tamamlar. Buna göre onun yedi harfi, yedi lûgat/kabile dili olarak yorumlama eğiliminde olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre yedi harf konusunda söylenebilecek şey, bu hususun insanlar için bir kolaylık ve bir rahmet olduğudur. Nitekim Kur'an'ın kolaylaştırıldığı, *“Andolsun biz Kur'an'ı iyice anlaşılıp öğüt alınabilmesi için kolaylaştırdık. Var mı düşünüp öğüt alan?”*⁴⁴⁷ mealindeki âyetle Kur'an'da mevcuttur. Eğer Allah Teâlâ Kur'an'ı bir harf üzere indirseydi maksat gerçekleşmemiş olurdu. Tirmîzî'nin (öl. 279/892) Übey b. Ka'b'tan (öl. 33/654 [?]) naklettiği rivayet de buna delildir. Bu rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.s) Cebrâil ile buluştu ve ona: *“Ey Cebrâil! Ben ümmî/okuma yazma bilmeyen bir ümmete gönderildim. Onların arasında yaşlı kadınlar, yaşlı erkekler, erkek ve kız çocukları, hiç kitap okumamış kimseler vardır, dedi. Cebrâil: ‘Ey Muhammed! Muhakkak ki Kur'ân yedi harf üzere indirilmiştir.’”* şeklinde cevap verdi.⁴⁴⁸ Zerkeşî, yedi harfin; Hz. Peygamber'in dönemine ait bir ruhsat olduğunu ve sonradan kaldırıldığını da belirtmektedir.⁴⁴⁹ Buna göre onun, yedi harfin günümüzde kullanılabilecek bir kolaylık olmadığını düşündüğü söylenebilir.

Suyûtî'nin *el-İtkân*'da yedi harfin anlamına dair naklettiği görüşler arasında bir tercih yaptığı görülmemekte; ancak bazılarına itiraz ettiği gözlenmektedir. Mesela “yedi harf”teki “yedi”den maksadın, gerçek yedi sayısını değil, çokluğu ifade için kullanıldığı yönündeki görüşü reddetmektedir. O, yedi harfle ilgili İbn Abbas, Übey b. Ka'b ve Ebû Bekre'den rivayet edilen bazı hadisler naklederek bu hadislerin, “gerçek sayının kastedildiğini

⁴⁴⁶ Çetin, *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*, 111.

⁴⁴⁷ el-Kamer 54/17.

⁴⁴⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/160-161; Bekiroğlu, *el-Burhân ve el-İtkân Adlı Eserlerin Tefsir Metodolojisi Bakımından Değerlendirilmesi*, 196.

⁴⁴⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/160-161.

gösterdiğini” ifade etmektedir.⁴⁵⁰ Suyûtî’nin bu meseleye dair görüşü *el-İtkân*’da net anlaşılmasa da Nesâî’nin (öl. 303/915) *Sünen*’ine yazdığı şerhte ve *Tenvîru’l-havâlik* adlı eserinde açıkça görülmektedir. Buralardaki ifadelerine göre o, yedi harfi, te’vili bilinemeyecek müteşabih meselelerden saymaktadır; çünkü ona göre hadiste de Kur’an’da olduğu gibi muhkem ve müteşabih bulunmaktadır.⁴⁵¹ Suyûtî, günümüz mushaflarında yedi harfin bulunup bulunmadığı konusunda ise şunları belirtmektedir: Sahabîler, Müslümanların Kur’ân’ı-Kerîm’i okuma noktasında tek bir lehçe üzerinde birleşemediklerini görünce bir araya gelerek Kur’an’ın bir lehçe üzerine toplanılması kararını aldılar ve onu, arza-i ahîredeki hâliyle çoğalttılar.⁴⁵²

Fadl Abbas ise konuyla ilgili naklettiği görüşler ve görüş sahiplerinin delillerinden sonra İbn Cerîr ve çoğu muhakkik âlimin benimsediği fikri tercih ettiğini söylemektedir. Buna göre yedi harf; anlam bakımından aynı, lafızda farklı yedi lügattır.⁴⁵³ Fadl Abbas burada özellikle “lehçe” değil, “lûgat” kelimesini kullanmaktadır. Zira ona göre imâle, tahkîk, teshîl, ibdâl vb. farklılıklarıyla beraber yedi lehçe de yedi harften bir parçadır; ancak yedi harf sadece yedi lehçeden ibaret değildir.⁴⁵⁴ Fadl Abbas tercih ettiği görüşü, Hz. Peygamber’den (s.a.s) vârid olan hadislerin manasına daha yakın görmektedir. Aynı zamanda o bu görüşle, ümmet için kolaylık gibi bir hikmetin ve söz konusu bu kolaylığın hangi mânâda sağlandığının belirgin hâle geldiğini ifade etmektedir. Buna göre kimse lûgatı dışında bir lûgatla okumaya zorlanmamıştır. Ancak buradan bir kimsenin Kur’an’ı istediği gibi okuyabileceği anlaşılmamalıdır, bu ancak Hz. Peygamber’den (s.a.s) öğrenmekle bilinecek bir şeydir.⁴⁵⁵

Fadl Abbas “yedi harf” tamlamasındaki “yedi”nin anlamına da değinmektedir. O, başlangıçta “yedi” kelimesiyle gerçek sayının kastedildiğini düşündüğünü; ancak sonradan bu görüşünün değiştiğini belirtmektedir. Çünkü içerisinde “yedi” sayısının geçtiği pek çok

⁴⁵⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, 105.

⁴⁵¹ Bekiroğlu, *el-Burhân ve el-İtkân Adlı Eserlerin Tefsir Metodolojisi Bakımından Değerlendirilmesi*, 196-197; Çetin, *Kur’an-ı Kerim’in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*, 123.

⁴⁵² Suyûtî, *el-İtkân*, 113.

⁴⁵³ Abbas, *İtkânü’l-Burhân*, 2/97.

⁴⁵⁴ Abbas, *İtkânü’l-Burhân*, 2/97-98.

⁴⁵⁵ Abbas, *İtkânü’l-Burhân*, 2/97.

hadisi incelediğinde bunlardan bazılarında ma‘dûdun/sayılan şeyin açıklandığını ve adedin gerçek anlamda kullanıldığını, bazılarında ise durumun böyle olmadığını görmektedir. O, içerisinde adedin gerçek anlamda kullanıldığı hadislerle “*Başka bir gölgenin bulunmadığı günde Allah Teâlâ yedi (sınıf) insanı (arşının) gölgesinde gölgelendirecektir.*”, “*Yedi helak ediciden sakının.*” ve “*Yedi (salih) ameli işlemekte acele edin.*” rivayetlerini örnek vermektedir. Bu hadisler, dünya hayatında yapılması veya uzak durulması gereken işlerle ilgilidir. Gayb hakkında rivayet edilenlere gelince bu, karışılmasına izin verilmeyen bir meseledir. Yedi sayısının zikredilip de gerçek anlamda kullanılmadığı hadislerle de “*Mü’min bir bağırsakla yer, kâfir ise yedi bağırsakla yer.*” örneğini zikretmektedir. Bu hadisteki sayının gerçek anlamda kullanılmadığını, burada kastedilen şeyin, çıkarılacak dersi, yani mü’min ve kâfir arasındaki farkı göstermek olduğunu söylemektedir. Yedi harfle ilgili hadisler de bu kabilden olup bunlardan Allah Teâlâ’nın rahmeti ve fazlının genişliği anlaşılabilir. Eğer maksat, adedin mefhumunu açıklamak olsaydı Hz. Peygamber (s.a.s) bu harflerin çeşidini açıklardı.⁴⁵⁶

Fadl Abbas yedi harfle ilgili şunları da söylemektedir: Yedi harf; bir kolaylık olması için Medine döneminde farklı Arap kabilelerin İslâm dinine girmelerinden itibaren sözlü olarak inmeye başlamış olup Hz. Ebû Bekîr döneminde de sözlü olarak devam etmiştir. Dolayısıyla her iki dönemde de yedi harf mevcuttu. Ancak Hz. Osman döneminde amaç, Müslümanlar arasında vuku bulan okuyuş farklılıklarından kaynaklı anlaşmazlıkların ve ihtilafların ortadan kaldırılması olduğu için onun çoğalttığı Mushaflarda yedi harf mevcut değildir.⁴⁵⁷

⁴⁵⁶ Abbas, *İtkânu’l-Burhân*, 2/79-80.

⁴⁵⁷ Abbas, *İtkânu’l-Burhân*, 2/60-61, 100.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KUR'AN'A YÖNELİK İDDİALARA FADL HASAN ABBAS'IN CEVAPLARI

Bu bölümde müsteşriklerin⁴⁵⁸ Kur'an'la ilgili ortaya attıkları iddialara ve Kur'an'a yönelttikleri eleştirilere karşı Fadl Abbas'ın verdiği cevaplar ele alınacaktır. Hatırlanacağı üzere Fadl Abbas'ın *İtkânu'l-Burhân*'ı yazmaktaki amaçlarından biri de buydu. Daha önce de ifade edildiği gibi Fadl Abbas, Kur'an ilimleri alanında araştırma yapanların, içinde yaşadıkları dönemin meselelerinden, şüphelerinden uzak kaldıklarını belirtmişti. Kendisinden önce bazı müelliflerin, vahyin delillerine ve materyalistlerin uyandırmaya çalıştıkları şüphelerin reddine eserlerinde yer verdiklerini; ancak zamanın ilerlemesiyle bu şüphelerin yeni bir şekle büründürüldüğünü ifade etmişti. Bazı kesimlerin bu şüpheleri bir ilimmiş gibi sunup gençlerin akıllarıyla oynadıkları hâlde bu konularla ilgilenmemenin caiz olmayacağını, dolayısıyla içinde yaşanılan çağın meselelerine bigâne kalmamak gerektiğini dile getirmişti.

Görüldüğü kadarıyla Fadl Abbas, *İtkânu'l-Burhân*'ı amacına uygun bir şekilde yazmıştır; zira Fadl eserinde, müsteşriklerin Kur'an'a yönelik iddialarına ve bu iddiaları çürütmeye yönelik cevaplara bolca yer vermiştir. Daha önce de ifade edildiği üzere Fadl Abbas, bu meselelere yalnızca *İtkânu'l-Burhân*'da değinmemiştir. O, Kur'an'a ve Kur'an

⁴⁵⁸ Müsteşrik sözcüğü, “doğu araştırmalarında uzmanlaşmış kişi” anlamına gelen oryantalist kelimesinin Arapça karşılığı olarak kullanılmaktadır. Oryantalistler, Doğu toplumlarının coğrafyaları, din, dil, düşünce, kültür ve tarihleri hakkında bilgi sahibi akademisyenlerdir. Oryantalizm ise söz konusu alanları inceleyen ve Doğu'yla ilgili değer yargıları üreten Batı menşeli kurumsal faaliyetin adıdır. Oryantalizme yönelttiği eleştirilerle bilinen Edward William Said, (1935-2003) oryantalizmi şöyle tanımlamaktadır: “*Oryantalizm, Doğu'yu konu edinen kuramların tamamı, verilen beyanatlar, takınılan tavırlar, yapılan benzetmeler, bir cins öğretisi, yönetim biçimi veya hükümet şeklidir. Kısaca bu cins oryantizm, Batı'nın üstünlük sürdürme taktiği, Doğu üzerinde otorite kurma çabasıdır.*” Oryantalistler, genelde Doğu'yu özelde ise İslâm'ı tanımak için bazı araştırmalar yapmışlardır. Onların bu araştırmaları Kur'an ve hadisler etrafında yoğunlaşmıştır. Yaptıkları araştırmalarda Kur'an ve hadisler hakkında asılsız birtakım iddialarda bulunarak İslâm'a karşı olumsuz bir algı oluşturmaya çalışmışlardır. Daha fazla bilgi için bk. Yücel Bulut, “Oryantalizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007) 33/428; Edward Said, *Oryantalizm Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, çev. Nezih Uzel (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1998), 14; İsmail Cerrahoğlu, “Oryantalizm ve Batıda Kur'an ve Kur'an İlimleri Üzerine Araştırmalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1 (1990), 95-136.

ilimlerine yönelik saldırıları bertaraf etme konusuna çok önem verdiğiinden başka eserlerinde de bu konulara elinden geldiğince yer ayırmıştır. Hatta bu hususta *Kadâya Kur'âniyye fi'l-mevsû'ati'l-Britâniyye -Nakdu metâ'in ve reddu şübühât-* adlı müstakil bir kitap bile yazmıştır. Doğrusu Fadl Abbas'ın bu denli geniş çapta ele aldığı bir konu, ayrı bir çalışma gerektirmektedir. Fakat hem Fadl Abbas'ın Kur'an ilimlerine katkıları hem de *İtkânu'l-Burhân*'ın klasik ulûmu'l-Kur'ân kitaplarından ayrı bir konuyu barındırması yönüyle farklı bir özelliğinin görülmesi bakımından bu hususa temas edilmesi yerinde olacaktır. Ancak şunu söylemek gerekir ki tezin sınırlarını aşmamak adına bu konu ele alınırken detaylara girilmeyecek, yalnızca birkaç örnek üzerinden Fadl Abbas'ın meseleye yaklaşımı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Fadl Abbas *İtkânu'l-Burhân*'da, Kur'an'la ilgili temelde dört konu hakkında müsteşriklerin bâtil iddialarına cevap vermiştir. Bundan hareketle bu bölüm dört başlık altında işlenecektir. Her bir konu ele alınırken öncelikle; müsteşriklerin, işlenen konuya dair genel olarak iddialarından⁴⁵⁹ bahsedilecek, ardından ileri sürülen iddialardan birer örnek seçilerek Fadl Abbas'ın meseleye dair cevabına yer verilecektir. Müsteşriklerin iddiaları sıralanırken iddia sahiplerinin bakış açısıyla konuya yaklaşılabileceğinden Hz. Peygamber (s.a.s) ve sahabe-i kirâm ile ilgili saygı bildiren ifadeler kullanılmayacaktır:

3.1. KUR'AN'IN KAYNAĞINA YÖNELİK İDDİALARA CEVAPLARI

Müsteşriklerin Kur'an'a yönelik iddialarının ilki, onun ilahî kaynaklı olmadığıdır. İstisnaları olmakla beraber müsteşrik zihniyetin amacı, Müslümanların zihin dünyasında şüphe, kuşku ve güvensizlik oluşturup onları inanç bakımından zayıflatmaktır. Bu gayeyle Kur'an'ın kaynağının Allah Teâlâ olmadığını farklı kisveler altında ileri sürmüş, Kur'an'ın kaynağı olarak beşerî unsurları işaret etmişlerdir. Onların genel olarak iddiaları şöyledir:⁴⁶⁰

⁴⁵⁹ Burada Fadl Abbas'ın *İtkânu'l-Burhân*'da ele aldığı bütün iddialar sıralanmayacaktır. Söz konusu iddialar, sonuç itibarıyla neredeyse aynı oldukları için *İtkânu'l-Burhân*'dan ve müsteşriklerin Kur'an hakkındaki düşünceleriyle alakalı yapılmış tezlerden harmanlanarak ana hatlarıyla maddeler hâlinde sunulacaktır.

⁴⁶⁰ Müsteşriklerin Kur'an'ın kaynağına yönelik iddialarıyla ilgili geniş bilgi için bk. Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/71-97; Hatice Er, *Oryantalistlerin Kur'an Vahyi ve Kur'an'ın Kaynağına Yönelik İddiaları* (Konya:

- Muhammed, Kur'an'ı Tevrat ve İncil'den almıştır.
- Muhammed, Kur'an'ı Yahudi ve Hristiyan metinlerinden derlemiştir.
- Muhammed Kur'an'ı yaşadığı çevreden, İslâm öncesi cahiliye âdetlerinden almıştır.
- Muhammed Kur'an'ı Şam'a ve Yemen'e yolculukları esnasında karşılaştığı kimselerden –mesela rahip Bahira'dan- almıştır.
- Muhammed, Kur'an diye söylediği şeyleri Varaka b. Nevfel'den öğrenmiştir.
- Kur'an doğu toplumlarından etkilenmiş, Zerdüş ve Sâbiî dinlerin pek çok hüküm ve uygulamasını kendi bünyesine almıştır.
- Kur'an Muhammed'in kendi sözüdür. O, Kur'an'ı, yaşadığı psikolojik sorunlar ve rahatsızlıklar sonucu uydurmuştur.
- Hadisler ile Kur'an arasında görülen üslup farkı, hadislerin Muhammed'in sözleri, Kur'an'ın ise Allah'ın kitabı olduğunu değil, Muhammed'in sözlerinde iki değişik üslûbunun olduğunu gösterir.

İddia: Muhammed, Kur'an'ı yaşadığı çevreden, İslâm öncesi cahiliye âdetlerinden almıştır.

Fadl Abbas'ın Cevabı: Fadl Abbas'a göre bu iddia İslâm öncesi câhiliye toplumunun inanç, ahlâk, ilgi, uğraş, durum ve koşullar bakımından incelenmesini gerektirir. Onun ifadesiyle ancak bu inceleme; tarihî gerçeklere uygun, doğru bilgiye dayalı ve dikkatli bir inceleme olmalı, nesnellikten uzak mesnedsiz görüşlere dayanmamalıdır. Fadl Abbas'ın verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere Fransız müsteşrik Ernest Renan (1823-1892) İslâm öncesi Arap toplumunu, diğer toplumların bildiği hurafeleri bilmeyen, tek Allah'a inanan muvahhid bir toplum olarak tasvir etmekte, bu toplumun tüm eylemlerinin ve ahlâkının tevhid inancına dayandığını ifade etmektedir. Yine Renan'ın ifadesiyle din, bu toplumun asıl düşüncesi idi ve bu toplum dinî meselelere ilgi doluydu, bunda şüphe de yoktur. Çünkü ona

Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016); Ahmet Artuç, *Kur'an-ı Kerim Tarihine Yönelik Bazı Oryantalist Yaklaşımlar* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 40-57; Sedat Sağdıç, *Zerkânî'nin Menâhilü'l-İrfan Adlı Eseri Çerçevesinde Kur'an'a Yönelik Şüpheler ve Verilen Cevaplar* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 7-17.

göre bu toplum, bütün kültürlerin ve dinlerin buluştuğu bir toplumdur. Peki, Renan'ın tasvir ettiği bu görüntü, söz konusu toplum için gerçek olan görüntü mü? Fadl Abbas'ın ifadesiyle Renan'ın bu sözleri gerçeği yansıtmamaktadır. Bunu anlamak için de fazla uzağa gitmeye gerek yoktur; zira Kur'an'ın kendisi bize bu toplumun dinî ve ahlakî eksikliklerini bildirmektedir. Aynı şekilde o toplumda yaşamış insanların bizzat kendileri, Renan'ın söylediklerinden farklı şeyler söylemektedirler.

İslâm öncesi Arap toplumuna Kur'an âyetleri açısından bakılacak olursa; Kur'ân-ı Kerîm'in pek çok yerinde bu toplumun dinî, ahlakî ve günlük yaşantısı hakkında pek çok âyet geçmektedir. Bu âyetler incelendiğinde onların nasıl bir çöküş içerisinde olduğu görülecektir. Mesela;

*“(Ey kâfirler!) Şüphesiz ki Allah’tan başka taptıklarınız da sizin gibi kullardır. Eğer (başka türlü inanıyor ve) bu konuda doğru iseniz haydi onları çağırın da size karşılık versinler! Onların yürüyecekleri ayakları mı var yoksa tutacakları elleri mi? Yahut görecekleleri gözleri mi var veya işitecekleri kulakları mı? Onlara de ki: ‘Haydi ortaklarınızı çağırın, sonra da bana (istediğiniz) tuzağı kurun ve (yapabiliyorsanız) bana göz bile açtırmayın!’”*⁴⁶¹

mealindeki ayet onların dinî bakımdan durumlarını göstermektedir.

İslâm öncesi Arap toplumunun ilgi duyduğu ve değer verdiği şeyler açısından da bakıldığında dinin, bu toplumun en az önem verdiği olgu olduğu hemen görülür. Onların yazmış olduğu şiirler buna delildir ki şiir, onlar için en kutsal şeydir. Onların şiirlerinde dine önem verdiklerine dair herhangi bir eser, bir iz bulunmamaktadır.

Fadl Abbas sözlerine, sorulması muhtemel iki soruyu sorup cevaplayarak devam etmektedir:

- İslâm öncesi Arap toplumunun hâli genel itibariyle içler açıcı değildi; ancak bazı istisnaların olduğu da inkâr edilemez. Çünkü bu toplumda, putlara tapmayı reddedip bazı câhiliye âdetlerine karşı çıkan, kendilerine “hanîf” adı verilen insanlar da mevcuttu. Bu insanların dinî meselelerden, âhiret gününden, cennet ve cehennemden söz ettikleri şiirleri meşhurdur. Neden Kur'an'ın kaynağı bu şiirler olmasın?

⁴⁶¹ el-A‘râf 7/194-195.

Fadl Abbas bu soruya şöyle cevap vermektedir: İslâm öncesi Arap toplumunda Hz. İbrâhim'in (a.s.) milletinden olduğu söylenen ve "hanîf" diye adlandırılan kimselerin bulunduğu doğrudur; ancak bu kimselerin o câhiliye toplumundaki etkisi neredeyse yok denecek kadar azdı. Ayrıca hanîfler ve onlar dışında câhiliye toplumunda yaşayan diğer kimseler arasında bu meselelere dair sözlü bir tartışma veya bir savaş olduğu da bilinmemektedir. Bununla beraber hanif olduğu söylenen kimselerden hiçbiri, vahiy aldığına dair bir iddiada da bulunmamıştır.

- Hanifler bir kenara bırakılırsa akla bir soru daha gelmektedir: O toplumda kendilerine Sâbiî ismi verilen insanların da yaşadığı görülmektedir. Kur'ân-ı Kerîm, birden fazla âyette bunlara işaret etmektedir. Kur'an neden onlardan faydalanmış olmasın?

Fadl Abbas'a göre bu sorunun cevabı bir öncekinden daha kolaydır. Çünkü Sâbiîler, Kâbe yerine Harran'a hacca giderlerdi. Yıldızlara ve gezegenlere tapar, dinî ritüellerini de güneşin doğduğu, tepede olduğu ve battığı üç vakitte yaparlardı ki İslâm'a göre bu vakitlerde ibadet edilmez/namaz kılınmaz. Bununla beraber Sâbiîler, kendisiyle evlenilmesi yasak olan bazı kimselerle evlenmeyi mübah görmekteydiler. Onların bu ibadet ve inançlarına bakıldığında Kur'an'ın onlardan bir şey iktibas etmiş olması mümkün görünmemektedir. Bütün bunlardan sonra İslâm öncesi câhiliye toplumunun, Kur'an'ın kaynağı olamayacağı ortadadır.⁴⁶²

3.2. KUR'AN'IN CEM'İNE YÖNELİK İDDİALARA CEVAPLARI

Müsteşriklerin Kur'an'a yönelik iddialarının bir kısmı da Kur'an tarihi içerisinde değerlendirilen Kur'an'ın tespiti, yazılması, toplanması ve çoğaltılması gibi hususlarla alakalıdır. Onlar bu konuda da Müslümanların zihinlerinde soru işaretleri oluşturmak için yoğun gayretler içerisine girmişlerdir. Müsteşriklerin bu konuyla alakalı iddialarından bazıları şunlardır:⁴⁶³

⁴⁶² Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/73-78.

⁴⁶³ Müsteşriklerin Kur'an'ın cem'ine yönelik iddialarıyla ilgili geniş bilgi için bk. Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/285-299, 2/317-357; Mahmut Sami Çöllüoğlu, *Kur'ân-ı Kerîm'in Cem'i ve Çoğaltılmasında Müsteşriklerin*

- Kur'an'ın yazılmasında ve üzerinde yazılı olduğu malzemelerin toplanıp bir araya getirilmesi sırasında takip edilen yol, Kur'an'da eksiklikler olduğuna, onun indiği hâliyle elimizde olmadığına delildir.
- Vahyi yazanlardan bazıları güvenilir değildi, zira onlar vahyi yazarken Muhammed'in söylediği şeylerde değişiklik yapıyorlardı.
- Kur'an'ın Muhammed döneminde yazılması pek güven verici değildir. Çünkü Kur'an belirli vakitlerde inmeyip çoğu zaman gece-gündüz, hizada-yolculukta iniyordu. Bazen de vahiy kâtiplerininin çağrılmasının mümkün olmadığı vakitlerde iniyordu. Acaba Muhammed'in kendisi mi yazmakta ustaydı?
- Yazı malzemeleri yetersiz olduğu için bir kısım vahiy kayboldu.
- Kur'an'ı ezbere bilen sahabîler savaşlarda öldürüldüğü için Kur'an'ın hepsi bir araya getirilemedi.
- Ebû Bekir döneminde gerçekleştirilen Kur'an'ın cem'i faaliyeti, Ebû Bekir'in şahsi bir nüsha oluşturma çabasıdır. Dolayısıyla bu faaliyet, resmî değildir.
- Osman'ın Kur'an'ı çoğaltma faaliyeti, siyasî bir çalışmadır. Osman devlet otoritesine yönelik baskıları, anlaşmazlıkları bitirmek için Kur'an'ı çoğaltma yoluna gitmiştir. Çoğaltma faaliyetinin sonunda Osman'ın şahsi nüshaları imha etmesi buna delildir.
- Kur'an'da eksiklik mevcuttur. İbn Mes'ud'un (öl. 32/652-53) Fâtîha'yı ve muavvizeteyni inkâr etmesi bunu gösterir. Onda eksiklik olduğu gibi fazlalık da mevcuttur.

İddia: Kur'an'ın Muhammed döneminde yazılması pek güven verici değildir. Çünkü Kur'an belirli vakitlerde inmeyip vahiy kâtiplerininin çağrılmasının mümkün olmadığı vakitlerde de iniyordu. Acaba Muhammed'in kendisi mi yazmakta ustaydı?

Görüşleri ve Bu Görüşlerin Eleştirileri (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001); Artuç, *Kur'an-ı Kerim Tarihine Yönelik Bazı Oryantalist Yaklaşımlar*, 57-65; Bilâl Gökçır, "Modern Dönemde Kur'an Tarihinin Ortaya Çıkışı: Kur'an'ın Korunmuşluğu Hususunda Oryantalist İddialar ve Müslümanlardan Cevaplar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2012), , 9-28; Sağdıç, *Zerkâni'nin Menâhilü'l-İrfan Adlı Eseri Çerçevesinde Kur'an'a Yönelik Şüpheler ve Verilen Cevaplar*, 42-55.

Fadl Abbas'ın Cevabı: Fadl Abbas, bu konuda fazla uzağa gitmeye gerek olmadığını belirtmektedir. Zira ona göre; Rasûlullah'ın (s.a.s) ümmîliği/okuma yazma bilmediği, Allah Teâlâ'nın kitabında ve sünnette sabittir. Bu ümmîlik de bazılarının iddia ettikleri gibi câhillik anlamında değildir. Hz. Peygamber (s.a.s), yazı yazmayı bilmiyordu; ancak kendisine inen vahyi başkalarına yazdırmak suretiyle kayıt altına almıştır. Gece veya yolculuk esnasında inen vahye gelince Allah Teâlâ onun korunmasını Peygamberi'ne (s.a.s) garanti etmiştir.

*“(Resûlüm!) onu (vahyi) hemen ezberleyip bellemek için dilini kımıldatma. Çünkü onu toplamak (kalbine yerleştirmek) ve onu (dilinde akıtıp) okutmak bize aittir. O hâlde, biz onu okuduğumuzda sen onun okunuşunu takip et. Sonra onu açıklamak da elbette bize aittir.”*⁴⁶⁴

mealindeki âyetler de bunu göstermektedir. Yazma işi için uygun vakit geldiğinde ise Hz. Pegamber (s.a.s), kendisine inen vahyi vahiy kâtiplerine yazdırıyordu. Fadl Abbas'ın belirttiği üzere sahabe çoğu zaman Rasûlullah'a (s.a.s) inen vahyi yazımından önce ezberliyorlardı. Pek çok hadiste anlatılanlar buna delildir. Mesela İbn Mes'ud'dan Mürselât sûresini, Arafat gecesini Minâ'da bir mağaradayken Hz. Peygamber'den (s.a.s) işitip ezberlediği yönündeki rivayet buna delil olarak gösterilebilir. Hz. Peygamber'in (s.a.s) Kur'an-ı Kerim'i sahabenin gönüllerine yerleştirmeye olan düşkünlüğü ve çabası da sahabe-i kirâmın Kur'an'ın bütün âyetlerini öğrenmeleri, ezberlemeleri için yeterliydi.⁴⁶⁵

3.3. MEKKÎ VE MEDENÎ KISMA YÖNELİK İDDİALARA CEVAPLARI

Müsteşriklerin Mekkî ve Medenî kısımla ilgili uyandırmaya teşebbüs ettikleri şüphelerin temelinde, Hz. Muhammed'in, (s.a.s) Kur'an'ı bulunduğu çevreye göre şekillendirip telif ettiği iddiası yatmaktadır. Esasında onların buradaki iddialarıyla yine söylemek istedikleri şey, vahyin ilahî kaynaklı olmadığıdır. Onlara göre Hz. Muhammed (s.a.s) nerede bulunduyorsa, bulunduğu ortamın şartları neyi gerektirdiyse ona göre davranmış,

⁴⁶⁴ el-Kıyâme 75/16-19.

⁴⁶⁵ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/288-289.

vahyi oluşturmuş ve insanlara duyurmuştur. Onların bu yöndeki iddiaları genel itibariyle şöyledir:⁴⁶⁶

- Muhammed, inen âyetleri Mekke döneminde yazıyla kayıt altına aldırmadı. Mekke’de inen âyetler, on üç yıl hafızada tutulduktan sonra Medine döneminde bazı hatalarla kayıt altına alındı.
- Kur’an’da birbiriyle ilgisi olmayan iki üslub mevcuttur. Bu durum Kur’an’ın farklı çevrelerden etkilendiğini gösterir. Mesela Mekke döneminde inen âyet ve sûreler kısa olmakla beraber onların üslûbu sert, basit ve seviyesizdir. Ayrıca kötü söz ve sövgü de içermektedirler. Medine döneminde inen âyetler ise daha uzun olmanın yanı sıra kültür ve ilim emareleri de barındırmaktadırlar.
- Mekkî kısımdaki âyetlerde ahkâm/hükümler yoktur. Medenî kısımdaki âyetler ise ahkâm ayrıntılarıyla doludur. Bu durum Muhammed’in, Kur’an’ı yaşadığı yere göre yazdığını gösterir.
- Mekkî kısım, münakaşadan ve mantıktan uzak olmakla bilinir. Bu kısımda burhân/delil bulunmaz. Medenî kısımda ise muhaliflerle sakin tartışmalar ve deliller ile münakaşa edilir.

İddia: Mekkî kısım, münakaşadan ve mantıktan uzak olmakla bilinir. Aynı zamanda bu kısımda burhân/delil bulunmaz. Medenî kısımda ise muhaliflerle sakin tartışmalar ve deliller ile münakaşa edilir.

Fadl Abbas’ın Cevabı: Fadl Abbas’ın ifade ettiği üzere Kur’ân-ı Kerîm’in Medenî kısmında hüccetin ve delilin bulunduğu doğrudur. Ancak Mekkî kısım da tamamıyla Medenî gibidir, hatta bazen bahsedilen konulara göre delillerdeki ifadeler daha da güçlüdür. Fadl Abbas’ın göre aslına bakılırsa Medenî kısım, çok fazla kanıt gerektirmez; çünkü zaten onu kabul eden bir kitle bulunmaktaydı. İddia edildiği gibi burada münakaşadan da kaçılmamakta; aksine argümanlarla ve delillerle tartışılması gerektiği gibi tartışılmaktadır.

⁴⁶⁶ Müsteşriklerin Mekkî ve Medenî kısma yönelik iddialarıyla ilgili geniş bilgi için bk. Abbas, *İtkânü’l-Burhân*, 1/412-425; Sağdıç, *Zerkânî’nin Menâhilü’l-İrfan Adlı Eseri Çerçevesinde Kur’an’a Yönelik Şüpheler ve Verilen Cevaplar*, 31-41.

Fadl Abbas'ın ifadesiyle Kur'an'ın Mekki kısmında inkârcıları susturan, şüphelerini geçersiz kılan ve dinin aslına delil teşkil eden harikulade, açık ve görünür deliller vardır. Bunların örnekleri çoktur. Mesela Mekki bir sûre olan Kâf sûresinde geçen;

“(Peki) Onlar, üstlerindeki göğü nasıl binâ ettiğimize, onu yıldızlarla nasıl süslediğimize ve onda hiçbir çatlağın da olmadığına (ibretle) bakmazlar mı? Yeryüzünü de döşedik, ona sağlam dağlar yerleştirdik, orada ferah verici her çeşit bitkiden çift çift bitirdik. Allah'a yönelen her kula gönül gözünü açmak ve ders alınacak bir öğüt olması için (bütün bunları yaptık). Gökten bereketli bir su indirdik, kullar için rızık olarak onunla bahçeler, biçilecek taneler (ekinler), salkımları üst üste binmiş hurma ağaçları yetiştirdik. O su ile ölü toprağı dirilttik. İşte (dirilip kabirlerden) çıkış da böyle olacaktır.”⁴⁶⁷

âyetler örnek verilebilir. Yine Mu'minûn sûresinde yer alan;

“(Rasûlüm!) De ki: ‘Yeryüzü ve içindekiler kime aittir? Eğer biliyorsanız söyleyin.’ Elbette ‘Allah’ındır.’ diyecekler. Sen de ‘Öyleyse neden hiç düşünüp öğüt almıyorsunuz?’ de. (Onlara) De ki: ‘Peki yedi kat göklerin Rabbi, büyük Arş’ın Rabbi kimdir?’ (Elbette bunlar da) ‘Allah’ındır.’ diyecekler. (Sen de) ‘Öyleyse ona karşı gelmekten sakınmayacak mısınız?’ de. Onlara şunu da söyle: ‘Eğer biliyorsanız söyleyin: Her şeyin hükümrânlığı elinde olan, her şeyi koruyup gözetken; fakat kendisine karşı korunulamaz olan kimdir?’ (Yine) ‘Allah’ındır.’ diyecekler. ‘Öyleyse nasıl olur da büyülenmişçesine aldanıyorsunuz?’ de. Hayır, biz onlara gerçeğin ta kendisini getirdik; fakat onlar gerçekten yalancılardır. Allah asla çocuk edinmemiştir. O’nunla birlikte başka hiçbir ilah da yoktur. Eğer öyle olsaydı her ilah kendi yarattığını alır götürür ve mutlaka birbirlerine üstünlük kurmaya çalışırlardı. Allah ise onların (uydurduğu noksan) sıfatlardan uzaktır.”⁴⁶⁸

âyetler misal olarak verilebilir.⁴⁶⁹

3.4. KIRAATLARA YÖNELİK İDDİALARA CEVAPLARI

Kur'an âyetlerinin ilahî kaynaklı olduğunu kabul etmeyip Peygamber'in sözleri, telifi olduğunu iddia eden müsteşrikler, kıraatler konusunda da aynı tutumu sergilemişlerdir. Onlar, Kur'an'a beşerî bir kaynak arayışına girdikleri gibi kıraat farklılıkları meselesinde de bir kaynak arama çabasına girmişlerdir. Onlardan bazılarının göre kıraat farklılıkları; Arap yazısının özelliği, tefsir amacıyla bazı rivayetlerin eklenmesi, eş anlamlı sözcüklerin

⁴⁶⁷ Kâf 50/6-11.

⁴⁶⁸ el-Mu'minûn 23/84-91.

⁴⁶⁹ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 1/414-416.

birbirinin yerine kullanılması, tenzih ve ta‘zîm gibi amaçlarla yapılan değişiklikler ve istinsah faaliyetleri sırasında müstensihlerin yaptığı hatalar gibi bazı sebeplerden kaynaklanmaktadır.⁴⁷⁰ Onların kıraatler konusundaki iddialarından bir kısmını şu şekilde sıralamak mümkündür.⁴⁷¹

- Kur’an’ın mânâ ile kıraati câizdir.
- Kıraatler, Osman’ın Kur’an’ı istinsah faaliyetlerinden sonra ortaya çıkmış olup Osman mushafının yazı şekli ve özelliğinden kaynaklanmaktadır.
- Kıraatler, Allah ve Muhammed ile ilgili yanlış anlaşılabilir mânâların giderilmesi için sonradan ortaya çıkmıştır.
- Kıraatler Arap yazısının karakteristik özelliklerinden kaynaklanmakta olup âlimlerin içtihadlarından ve tercihlerinden ibarettir. Sağlam bir dayanağı yoktur.
- Kur’an, metni Muhammed’in ölümünden sonra oluşturulan ve subûtiyeti hakkında şüpheler taşıyan bir kitaptır. Kıraat farklılıkları bunun en büyük delilidir.
- Kur’an’da lahnın/hataların bulunması, onun yazımında dikkat edilmemesinin bir neticesidir.
- Kıraat farklılıkları dil âlimleri arasındaki ihtilaflardan, Basrîler⁴⁷² ile Kûfîler⁴⁷³ arasındaki tartışmalardan ortaya çıkmıştır.

⁴⁷⁰ Çetin, *Kur’an-ı Kerim’in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar –Oryantalistlerin Görüşleri-*, 342-365; Mustafa Tozlu, *Oryantalistlerin ve Modernistlerin Kur’ân ve Tefsire Dair Görüşlerinin Mukayesesi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 50.

⁴⁷¹ Müsteşriklerin kıraatlere yönelik iddiaları hakkında geniş bilgi için bk. Abbas, *İtkânü’l-Burhân*, 2/165-180; İshak Kızılaslan, *Çağdaş Oryantalist Düşüncede Kıraat Olgusu: The Encyclopedia Of The Qur’ân Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021); Tozlu, *Oryantalistlerin ve Modernistlerin Kur’ân ve Tefsire Dair Görüşlerinin Mukayesesi*, 49-55; Çetin, *Kur’an-ı Kerim’in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar –Oryantalistlerin Görüşleri-*, 305-443; Sağdıç, *Zerkânî’nin Menâhilü’l-İrfan Adlı Eseri Çerçevesinde Kur’an’a Yönelik Şüpheler ve Verilen Cevaplar*, 64-68.

⁴⁷² II.-IV. (VIII.-X.) asırlar arasında Basra’da yetişen ve Arapça’nın gramer kurallarını tespit etmeye çalışan dilciler ile bunların fikirlerini benimseyen âlimlere verilen isim. Basrîler hakkında bilgi için bk. Hulusi Kılıç, “Basriyyûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/117-118.

⁴⁷³ Kûfe dil ekolüne mensup âlimlere verilen isim. Kûfîler hakkında bilgi için bk. Hulusi Kılıç, “Kûfiyyûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/345-346.

- Kıraat farklılıkları, Arap kabilelerinin dilleri ve lehçelerin çokluğundan ortaya çıkmıştır. Her kabile Kur'an'ı kolayına gelen şekilde okumaktaydı. Dolayısıyla kıraatlerdeki farklılıklar, Muhammed'den öğrenilmemiştir.

İddia: Kur'an'ın mânâ ile kıraati câizdir.

Fadl Abbas'ın Cevabı: Fadl Abbas, müsteşrik Blachere'nin ve öğrencisi Dr. Mustafa Mendûr'un, rivayetlerden çıkarsamalar yaparak Kur'an'ın mânâyla tilavetinin caiz olduğu iddiasında bulunduklarını; ancak bunun, Müslümanların icmâına aykırı, asılsız bir iddia olduğunu belirtmektedir. Onun ifadesiyle Blachere ve öğrencisinin konuyla ilgili delilleri ise rivayetleri yanlış anlamak veya *el-Egânî*⁴⁷⁴ kitabındaki rivayetlere itimad etmek gibi zayıf ya da bâtil rivayetlere dayanmaktır.

Fadl Abbas Blachere ve öğrencisinin ortaya attıkları iddiaya şu maddelerle cevap vermektedir:

1. Zayıf rivayetlere sarılmak, sahih rivayetleri aklî olanla veya naklillerde geçen doğrularla çelişecek şekilde yorumlamak câiz değildir.
2. *el-Egânî* veya onun dışındaki edebiyat ve tarih kitapları, âlimlerin nezdinde rivâyetler konusunda itimad edilmeyecek türde kaynaklardır.
3. Yedi harf için gösterilen kolaylık, istek ve arzuya göre değil, Allah Teâlâ katından indirildiği sınırlar dâhilindedir.
4. Amacı gerçeği ortaya çıkarmak olan bilimsel araştırma dürüst araştırmacıyı, çelişkili rivayetlerdeki sened ve metni inceleyip eleştirmeye zorlamalıdır.
5. Kur'an'ın korunmasında güvenilen şey, sayfalarda-mushaflarda olan değil, sözlü kıraattir. Mütevatirle çelişen hangi rivayet veya ahad hadis olursa olsun ona dayanılmaz, özellikle de zayıf rivayetlere.⁴⁷⁵

⁴⁷⁴ Bir Arap tarihçisi ve edibi olan Ebu'l-Ferec el-İsfahânî'nin (öl. 356/967), Emevî ve Abbâsî dönemlerinde yaşamış şarkıcı ve bestekârlar ile bunların şarkı ve besteleri hakkında bilgi vermek için yazdığı eseri. Bilgi için bk. Hulusi Kılıç, "Ebû'l-Ferec el-İsfahânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/316-318.

⁴⁷⁵ Abbas, *İtkânu'l-Burhân*, 2/178-179.

SONUÇ

Kur'an ilimleri; her biri Kur'an'ın farklı bir özelliğini konu edinen ve onun anlaşılmasına doğrudan yardımcı olan bir ilimler kümesidir. İslâmî telif geleneğinin başlangıcından beri Kur'an'ın içerdiği ilimlerle ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Yapılan bu çalışmalar, sonraki dönemlerde "ulûmu'l-Kur'ân/Kur'an ilimleri" adı altında toplanmıştır. Bedreddîn ez-Zerkeşî'nin *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı ile Celâleddîn es-Suyûtî'nin *el-İtkân fî 'ulumi'l-Kur'ân*'ı klasik dönemde bu alanda yazılmış en kapsamlı eserlerdir. Yakın dönemde yaşamış önemli âlimlerden Fadl Abbas'ın yazdığı *İtkânu'l-Burhân fî 'ulumi'l-Kur'ân* isimli kitap da bu ilmî geleneğin bir devamı mesabesindedir.

Kur'an ve sünnet eksenli mütevazı bir yaşantıya sahip olan Fadl Abbas, ömrünü ilim öğrenmeye adanmıştır. Çeşitli meclislerde dersler vererek öğrendiği bu ilmi başkalarına da aktarmış, pek çok nitelikli öğrencinin yetişmesine katkı sağlamıştır. İslâmî ilimlerin hemen hepsine vâkıf olmakla beraber özellikle ulûmu'l-Kur'ân, tefsir ve belâgat alanlarında ciddi bir yekûn oluşturan pek çok eser telif etmiştir.

Fadl Abbas, Kur'an ilimleriyle ilgili olan *İtkânu'l-Burhân* kitabını kaleme alırken Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ı ve Suyûtî'nin *el-İtkân*'ından yararlanmakla beraber eserlerdeki görüşleri olduğu gibi almamış, onları eleştiri süzgecinden geçirerek kimi zaman kabul etmiş kimi zaman da reddetmiştir. Bir modern dönem eseri olarak *İtkânu'l-Burhân*'ın, *el-Burhân* ve *el-İtkân*'dan bazı yönleriyle farklı olduğu görülmüştür. *İtkânu'l-Burhân*'ı genel olarak diğer iki eserden farklı kılan şu özelliklerin ortaya çıktığı söylenebilir:

1. *el-Burhân* 47, *el-İtkân* 80, *İtkânu'l-Burhân* 28 bölüm hâlinde yazılmıştır. Bölüm sayılarına bakıldığında *İtkânu'l-Burhân*'da çok az konunun işlendiği sanılabilir. Evet, *İtkânu'l-Burhân*'da diğer iki esere nisbeten daha az konu işlenmiştir; ancak bunun o kadar da az olduğu söylenemez. Çünkü hem *el-Burhân*'da hem de *el-İtkân*'da -ama özellikle de *el-İtkân*'da- bir başlık altında incelenebilecek pek çok konunun ayrı birer bölüm olarak ele alındığı gözlemlenmiştir. Bu durum söz konusu eserlerdeki bölüm sayısında artışa sebep olmuştur. *İtkânu'l-Burhân*'da ise

söz konusu konular çoğu zaman bir bölüm başlığının alt meseleleri olarak ele alınmıştır.

2. *el-Burhân* ve *el-İtkân*'da dil ve belagata dair konulara çok fazla yer ayrılırken kitabın hacminin artmaması adına *İtkânü'l-Burhân*'da bu konulara yer verilmemiş, bunlar ayrı eserlerde araştırma konusu yapılmıştır. Buradan, *İtkânü'l-Burhân*'da Kur'an ile doğrudan ilişlili olan hususlara ağırlık verildiği sonucuna varılabilir.
3. *İtkânü'l-Burhân*'da meseleler genel olarak diğer iki esere göre daha ayrıntılı işlenmiş olmakla beraber kimi zaman da fazla detaya girilmeden ele alınmıştır. Mesela aksâmu'l-Kur'ân, müşkilü'l-Kur'ân ve el-vücûh ve'n-nezâir konuları daha yüzeysel işlenmiştir.
4. *İtkânü'l-Burhân*'da müellif, konulara eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşırken *el-Burhân* ve *el-İtkân*'ın müellifleri bazen eleştirilerde bulunsalar dahi daha çok nakilci bir yöntemle konuları sunmuşlardır.
5. *İtkânü'l-Burhân*'da kaynak bilgisi günümüz atıf sistemine uygun bilimsel usûlde verilirken klasik dönemin mahsülleri olmaları hasebiyle *el-Burhân* ve *el-İtkân*'da klasik usûl uygulanmıştır.
6. *İtkânü'l-Burhân*'da müsteşrik ve modernistlerin uyandırmaya çalıştıkları birtakım kuşku ve şüphelere, ortaya attıkları iddialara yer verilerek bunlar bazen aklî bazen de naklî delillerle cevaplandırılmıştır. *el-Burhân* ve *el-İtkân*'da ise bu konu yer almamıştır.

Araştırmaya konu olan eserler arasındaki farkların yanı sıra müelliflerin de görüşlerinde farklılıklar tespit edilmiştir. Zerkeşî, Suyûtî ve Fadl Abbas'ın Kur'an ilimlerinin çeşitli meseleleri hakkındaki görüşlerinin mukayesesi sonucunda Fadl Abbas'ın –Kur'an ilimlerine katkıları bakımından- Zerkeşî ve Suyûtî'den farklı olarak tespit edilen görüşlerini genel olarak şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Kur'an'ın isimleri arasında zikredilen hakîm, mecîd, kerîm, azîz, zi'z-zikr, beyân, tibyân, rahmet, şifâ, hüdâ gibi çoğu kelime, gerçekte Kur'an'ın isimlerinden değil, sıfatlarındandır.

2. Kur'an; mecazî anlamda değil, gerçek anlamda inmiştir. Bunun delili inzâl ve tenzîl sözcüklerinin Kur'ân-ı Kerîm'de çok zikredilmesidir. Nitekim hakîkî manaya hamletmenin gerekçelerinden biri de bir şeyin çokça zikredilmiş olmasıdır.
3. Kur'an Ramazan ayında, kadir gecesinde inmeye başlamıştır. Onun birden fazla indirilişi yoktur, bilakis tek bir indirilişi vardır. Dolayısıyla o, dünya semasına indirilmemiş olup direk olarak Hz. Muhammed'e (s.a.s) indirilmiştir.
4. Kur'an dışındaki semavî kitapların bir defada indirildiği meşhurdur. Ancak bu meselede dayanılabilecek kesin ve sağlam bir delil bulunmamaktadır.
5. İlk asırlarda te'addüdü'n-nüzûl diye bir tabir bilinmemekteydi, bunu müteahhirûn ortaya atmıştır. Bir âyet veya sûrenin te'addüdü'n-nüzûlu kabul edilemez. Kur'an'ın tamamı azîmdir. Eğer birden fazla nüzûl olsaydı âyetü'l-kürsî'nin ve Allah'ın esmâ ve sıfatlarından bahseden âyetlerin defalarca inmesi gerekirdi.
6. Hz. İsâ'nın (a.s.) mucizelerinin, onun devrinde tıbbın revaçta olması sebebiyle gerçekleştiği hakkında söylenenler doğru değildir. Çünkü Hz. İsâ'nın (a.s.) gönderildiği kavmin tıpta gelişmiş olduğu sabit değildir. Ayrıca Kur'an'ın bize bildirdiği mucizeleri, tıbbın alanına da girmemektedir. Hz. İsâ'nın (a.s.) ölüleri diriltmesi, anadan doğma körleri ve alaca hastaları iyileştirmesi tıbbın asla yapamayacağı şeylerdir.
7. Pek çok âlim, Hz. Peygamber'in (s.a.s) sâhabîlere bir dönem hadis yazımını yasaklamasını, Kur'an'la karışacağı korkusuyla ilişkilendirmiştir. Ancak bu doğru değildir. Çünkü Kur'an'ın üslûbu, beşerin üslûbundan farklıdır, sahâbe de Allah kelâmını, diğer kelâmlardan ayırabilecek halis Araplardandı. Dolayısıyla bu yasak, sahâbenin Kur'an'ı önemsemeleri ve onun haricinde bir şeyle uğraşmamaları için getirilmiştir.
8. Zeyd b. Sâbit'in son arzada hazır bulunduğu dair itimad edilebilecek bir delil bulunmamaktadır. Aynı şekilde Abdullah b. Mes'ûd ve Ubey b. Kâ'b'ın da son arzada bulunduğu dair bir delil yoktur. Arza-i ahire, arzın emini Hz. Muhammed (s.a.s) ile semanın emini melek Cebrail arasında bir buluşmadır. Bu

arzada tarif edilemez bir nûranilik ve şeffaflık olduğundan o iki dost dışında bir kimsenin bulunması uygun olmaz.

9. Ebû Huzeyme'nin yazılı olarak getirdiği, Zeyd b. Sâbit'in de ondan başkasında bulamadığını söylediği Tevbe sûresinin son iki âyetinin, Ebû Huzeyme'den başkasının ezberinde bulunmadığı üzerine âlimler hemen hemen ittifak etmiştir. Ancak bu durum, gerçeğe, akl-ı selime ve mantığa uymamaktadır.
10. Tevbe sûresinin son iki âyeti getirildiğinde Hz. Ömer'in söylediği nakledilen *“Eğer bunlarla beraber üçüncü bir âyet olsaydı onları ayrı bir sûre yapardım. Kur'an'dan bir sûreye bakın ve bu iki âyeti ona yerleştirin. Sonrasında Tevbe sûresinin sonuna yerleştirdim.”* sözü dirayeten de rivayeten de sabit değildir. Dirayeten sabit değildir; çünkü Kur'ân-ı Kerîm Hz. Peygamber (s.a.s) döneminde âyet ve sûreleriyle tertipli bir hâlde bulunmaktaydı, hiç kimsenin onda istediği gibi hareket etme yetkisi yoktur. Rivayeten de sabit değildir; çünkü muhaddislerin bu sözle alakalı zikrettikleri pek çok illet vardır.
11. Bazı rivayetlerde Tevbe sûresinin son iki âyetini getiren kişinin, Ebû Huzeyme olduğu, başka bazı rivayetlerde ise Ahzab sûresinin 23. âyetini de getirdiği söylenen Huzeyme b. Sâbit olduğu geçmektedir. Fakat bunların ikisi de gerçekte farklı iki kişinin rol oynadığı farklı zamanlarda gerçekleşen iki farklı olaydır: Tevbe sûresinin son iki âyetini getiren kişi Ebû Huzeyme el-Hâris b. Hazme'dir ki bu Hz. Ebû Bekir dönemindedir. Ahzab sûresini 23. âyetini getiren kişi ise zu'ş-şehadeteyn/iki şehadet sahibi olarak bilinen Huzeyme b. Sâbit'tir ki bu da bazıları Hz. Osman döneminde olduğunu söyleseler de Hz. Ebû Bekir dönemindedir.
12. Mekkî veya Medenîliğinde ihtilaf bulunan sûre sayısı çok değildir, aksine azdır. Bunların da konumları tercih yoluyla belirlenebilir ki Fadl Abbas ihtilaflı sûrelerin hepsinin Mekkî mi Medenî mi olduğunu yaptığı tercihlerle belirlemiştir.
13. Mekkî sûrelerin sayısı 92, Medenî sûrelerin sayısı 22'dir.
14. Medenî sûrelerde Mekkî âyetler yoktur, Mekkî sûrelerde Medenî âyetler ise sayılı miktardadır.

15. Bakara sûresinin “*Biz herhangi bir âyeti nesheder veya unutturursak (ertelersek) ya ondan daha hayırlısını veya onun mislini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kadirdir.*” (el-Bakara 2/106) mealindeki âyeti neshe delil değildir.
16. Kur’an’daki mensûh âyetlerin sayısı çok az olup bunlar yediyi geçmemektedir.
17. Yedi harf; anlam bakımından aynı, lafızda farklı yedi lügattır. Yedi harf tamlamasındaki yedi lafzıyla gerçek sayı değil, Allah Teâlâ’nın rahmeti ve fazlının genişliği anlaşılabılır.

Netice itibariyle Fadl Abbas’ın Kur’an ilimlerinde özgün fikirlerinin olduğu görülmüştür. Onun belâgat, kıraat, i‘câzu’l-Kur’ân, kasasu’l-Kur’ân vb. konulara dair kaleme almış olduğu birçok münferit eseri de mevcuttur. Bu eserleriyle ilgili çalışmaların yapılıp akademiye kazandırılması literatüre katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Kur'ân-ı Kerîm

Abbas, Fadl Hasan. *el-Belâğatu funûnuhâ ve efnânuhâ - 'İlmul-beyân ve 'l-bedî'-*. Amman: Dâru'l-Furkân, 11. Basım, 2007.

Abbas, Fadl Hasan. *el-Belâğatu funûnuhâ ve efnânuhâ - 'İlmul-me'ânî-*. Amman: Dâru'l-Furkân, 1997.

Abbas, Fadl Hasan. *el-Belâğatu'l-müfterâ 'aleyhâ beyne'l-asâleti ve't-tebe'yye*. Amman: Dâru'l-Furkân, 2. Basım, 1999.

Abbas, Fadl Hasan. *Esâlibu'l-beyân*. Amman: Dâru'n-Nefâis, 2. Basım, 2009.

Abbas, Fadl Hasan. *et-Tavdîh fî salâteyi't-terâvîh ve't-tesâbih*. Amman: Dâru'l-Furkân, 1. Basım, 1988.

Abbas, Fadl Hasan. *Gızâu'l-cenân bi-semeri'l-cinân muhâdarât fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Amman: Dâru'n-Nefâis, 1. Basım, 2007.

Abbas, Fadl Hasan. *Humâsiyyât muhtâre fî tehzîbi'n-nefsi'l-emmâre*. Amman: Dâru'l-Beşîr, 1. Basım, 1990.

Abbas, Fadl Hasan. *İtkânu'l-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Amman: Dâru'n-Nefâis, 3. Basım, 2018.

Abbas, Fadl Hasan. *İtticâhâtut-tefsîr ve menâhîcu'l-müfessirîn fî'l-'asri'l-hadîs*. 3 Cilt. Amman: Dâru'n-Nefâis, 1. Basım, 2016.

Abbas, Fadl Hasan. *Kadâyâ Kur'âniyye fî'l-Mevsû'ati'l-Britâniyye -nakdu metâ'in ve reddu şübühât-*. Amman: Dâru'l-Beşîr, 2. Basım, 1989.

Abbas, Fadl Hasan. *Kasasu'l-Kur'âni'l-Kerîm sîdku hadesin ve sumuvvu hedefin irhâfu hissîn ve tehzîbu nefsin*. Amman: Dâru'n-Nefâis, 3. Basım, 2010.

Abbas, Fadl Hasan. *Lemesâtun ve letâifun mine'l-i'câzi'l-beyânî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Amman: Dâru'n-Nefâis, 1. Basım, 2016.

- Abbas, Fadl Hasan. *Letâifu'l-mennân ve revâi'u'l-beyân fî nefyi'z-ziyâdeti ve'l-hazfî fî'l-Kur'ân*. Amman: Dâru'n-Nefâis, 1. Basım, 2010.
- Abbas, Fadl Hasan & Abbas, Senâ Fadl. *Î'câzu'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Amman: Dâru'n-Nefâis, 8. Basım, 2015.
- Abbas, Fadl Hasan & Halîl, Ömer. *Tilâvetun ve tecvîdun (I-II)*. Amman: Câmi'atu'l-Kuds el-Meftûha, 2007.
- Abbas, Senâ Fadl. “el-‘Allâmetu ed-doktor Fadl Hasan Abbas ve cuhûduhû fi't-tefsîr”. *Havliyyetu kulliyeti usûli'd-dîn ve'd-da'veti bi'l-Menûfiye* 34 (2014-2015), 3-61.
- Aktaş, Bayram. “Garîbu'l-Kur'ân İlmi ve Lugatu'l-Kur'an'la İlişkisi”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/1 (Nisan 2021), 218-246.
- Akyüz, Zafer. *Fadl Hasan Abbâs ve Belâgat İlmindeki Yeri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Anonim. “Ta'rîfu bi-tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd ve menhecu ed-doktor Fadl Hasan Abbas fîhi”. *Mecelletu'l-Furkân* 182 (Nisan 2017), 8-9.
- Arslan, Mustafa. *Esbâb-ı Nüzûlde Teaddüd ve Mükerrer Nüzûl Meselesi*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Artuç, Ahmet. *Kur'ân-ı Kerim Tarihine Yönelik Bazı Oryantalist Yaklaşımlar*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Askalânî, İbnu'l-Hacer. *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- Aydar, Hidayet. “Ürdün Üniversitelerinde Tefsir Alanında Yapılan Çalışmalar”. *İstanbul Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 0/7 (2003), 15-59.
- Baş, Erdoğan. “Kur'ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihî Gelişimi (I-IV. Asır)”. *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-III*. 21-42. İstanbul, 2002.
- Bayram, Abdullah. “Kur'ân İlimlerinin Gelişim ve Etkileşim Süreçlerinin Zaman ve Mekân Faktörleri Bağlamında Değerlendirilmesi”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlâhiyat*

Fakültesi Dergisi 40 (Ocak 2018), 72-110.

Bekiroğlu, Harun. *el-Burhân ve el-İtkân Adlı Eserlerin Tefsir Metodolojisi Bakımından Değerlendirilmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.

Birişik, Abdulhamit. “Kur’ân İlimleri Terimlerinin Kaynağı ve Oluşumu”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 19/1 (2006), 29-43.

Birişik, Abdulhamit. “Kur’an (Kur’an İlimleri)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/401-404. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Birişik, Abdulhamit. “Sûre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/538-539. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi ‘u’s-sahîh*. thk. Muhammed Zühreyn-Nâsır. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki’n-Necât, 1. Basım, 1422.

Bulut, Yücel. “Oryantalizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/428-437. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Cerrahoğlu, İsmail. “Oryantalizm ve Batıda Kur’an ve Kur’ân İlimleri Üzerine Araştırmalar”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1 (1990), 95-136.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 25. Basım, 2014.

Cherim, Enghin. “Fazl Hasan Abbas”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. EK-1. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.

Cûrânî, Muhammed b. Yûsuf b. İsmail. *el-Ustâz ed-doktor Fadl Hasan ‘Abbas rahimehullah ve cuhûduhû fi’t-tefsîri ve ‘ulûmi’l-Kur’ân*. Amman: Câmi‘atu’l-‘Ulûmi’l-İslâmiyyeti’l-Âlemiyye, Kuliyetu’d-Dirâsâtu’l-‘Ulyâ, Doktora Tezi, 2012.

Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerîf. *Kitâbu’t-ta’rîfât*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1. Basım, 1403.

Çalışkan, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

Çelik, Ömer. “Hicrî V-XI. Asırlarda Kur’ân İlimleri”. *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları-III*. 47-

87. İstanbul, 2002.

Çetin, Abdurrahman. *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar –Oryantalistlerin Görüşleri-*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2010.

Çetin, Abdurrahman. “Nesih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/579-581. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Çöllüoğlu, Mahmut Sami. *Kur'ân-ı Kerim'in Cem'i ve Çoğaltılmasında Müsteşriklerin Görüşleri ve Bu Görüşlerin Eleştirileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.

Deliser, Bilal. *ez-Zerkeşi ve Kur'an İlimlerindeki Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.

Demirci, Muhsin. “Esbâb-ı Nüzûl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/360-362. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Demirci, Muhsin. “Nas-Olgı İlişkisi Açısından Mükerrer Nüzul”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2001), 5-21.

Demirci, Muhsin. *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 5. Basım, 2016.

Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 68. Basım, 2018.

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. “Kur'an-ı Kerim/Tefsir”. Erişim 4 Temmuz 2021. <https://kuran.diyanet.gov.tr/Tefsir/>

Döner, Naim. “İ‘câz İlminin Doğuşu ve Tarihi Süreci”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2014), 71-101.

Ebû Dâvud, Abdullah b. Süleyman b. Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî. *Kitâbu'l-Mesâhif*. Kahire, 1. Basım, 1423.

Ebû Hassân, Cemâl Mahmûd. “Ulemâu min vatanî ed-doktor eş-şeyh Fadl Hasan Abbas”. *alrai*. 17 Aralık 2020. Erişim 17 Aralık 2020. <http://alrai.com/article/10397719>

- Ebû Ömer, Ahmed Tâhir. “Kadim İlim Geleneğimizin Son Temsilcisi Prof. Dr. Fadl Hasen Abbâs”. çev. Celalettin Divlekci. *Marife* 13/3 (2013), 205-216.
- el-İttihâdu’l-‘âlemiyyu li-‘ulemâi’l-muslimîne (Fer‘u Filistîn). “el-Yevmu’d-dirâsiyyu ‘ed-doktor Fadl Hasan Abbas’ Sîratun ve mesîratun 2015-4-4”. *YouTube*. Yayın Tarihi 13 Nisan 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=NVdaBhHJPtw>
- Er, Hatice. *Oryantalistlerin Kur’an Vahyi ve Kur’an’ın Kaynağına Yönelik İddiaları*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Gökkır, Bilâl. “Modern Dönemde Kur’an Tarihinin Ortaya Çıkışı: Kur’an’ın Korunmuşluğu Hususunda Oryantalist İddialar ve Müslümanlardan Cevaplar”. *İstanbul Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 27 (ts.), 9-28.
- Gözün, Ahmet Mahmut. *Fadl Hasan Abbas ve el-Belâğa Fünûnuhâ ve Efnânuhâ Adlı Eseri Bağlamında Meânî İlmine Dair Görüşleri*. Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Gül, Ali Rıza vd. (ed.). *Tefsir Tarihi*. İstanbul: Lisans Yayınları, 1. Basım, 2019.
- hoffaz. “el-Cem‘iyyetu tuncizu evvele tefsîrin li’l-‘allâmeti Fadl ‘Abbâs”. Erişim 23 Şubat 2021. <https://www.hoffaz.org/ar/newsdtls/88/24/>
- İsfahânî, Ebu’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. er-Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*. thk. Safvan Adnan Davudî. Beyrut: Dâru’l-Kalem, 1. Basım, 1412.
- İtr, Nureddin. *‘Ulûmu’l-Kur’âni’l-Kerîm*. Dîmeşk: Matbaatu’s-Sabah, 1. Basım, 1414.
- İbn Akîle, Muhammed b. Ahmed b. Saîd. *ez-Ziyâde ve’l-ihsân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*. el-İmârât: Merkezu’l-Buhûs ve’d-Dirâsât, 1. Basım, 1427.
- İbn Fâris, Ebu’l-Hüseyin Ahmed. *Mu‘cemu mekâyîsi’l-luga*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. y.y.: Dâru’l-Fikr, 1399.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali. *Lisânu’l-mîzân*. thk. Dâiratü’l-Ma‘rifi’n-Nizâmiye. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü’l-A‘lemî, 2. Basım, 1971.

- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaleddîn Muhammed b. Mûkerrem. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414.
- İbnu'l-Arabî, Ebû Bekir. *Kânûnu't-te'vîl*. thk. Muhammed es-Süleymânî. Beyrut: Müessesetu 'Ulûmi'l-Kur'ân, 1. Basım, 1406.
- İbnu'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebu'l-Ferec. *el-Muntazam fî târîhi'l-umem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata & Mustafa Abdulkadir Ata. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1992
- İltaş, Davut. *Klasik Nesih Teorisi ve Çağdaş Tefsirciler*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2016.
- İmamoğlu, İbrahim Hakkı. *Celâleddîn es-Suyûtî ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri (el-İtkân Örneği)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Kahveci, İhsan. *Fahreddin er-Râzî'nin "Mefâtihu'l-Ğayb" Adlı Tefsirinde Ulûmu'l-Kur'an*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Karadeniz, Osman. "Nübüvvet ve Vahiy". *Kelam El Kitabı*. ed. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Karataş, Ali - Yunus Emre Gördük (ed.). *Günümüz Tefsir Problemleri*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları (BİLAY), 1. Basım, 2018.
- Kattân, Mennâ b. Halil. *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. y.y.: Mektebetu'l- Me'ârif li'n-Neşri ve't-Tevzî', 3. Basım, 1421.
- Kılıç, Hulusi. "Basriyyûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/117-118. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kılıç, Hulusi. "Ebû'l-Ferec el-İsfahânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/316-318. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kılıç, Hulusi. "Kûfiyyûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/345-346. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kızılaslan, İshak. *Çağdaş Oryantalist Düşüncede Kıraat Olgusu: The Encyclopedia Of The*

Qur'ân Örneği. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Koçak, Muhsin vd. *Fıkıh Usûlü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Basım, 2016.

Kur'ân & Meâli “Türkçe Meâl ve Tefsir”. Erişim 4 Temmuz 2021.
<https://www.kuranvemeali.com/>

Kutub, Muhammed. *Kur'ân'ı Nasıl Okuyalım*. çev. Bekir Karlığa. İstanbul: İşaret Yayınları, 14. Basım, 2019.

Mekkî, Mecdi. “el-‘Allâmetu eş-şeyh ed-doktor Fadl Hasan Abbas”. *islamsyria*. 23 Aralık 2020. Erişim 23 Aralık 2020. https://islamsyria.com/site/show_cvs/271

Mertoğlu, M. Suat. “Şeyzele”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/105-106. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Mertoğlu, M. Suat. “Tefsir (Literatür)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/290-294. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Özel, Ahmet. “Muhammed Yûsuf Mûsâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/310-312. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

Özel, Recep Orhan. *Keşşâf Tefsiri'nin Kur'an İlimleri Yönünden İncelenmesi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.

Râfiî, Mustafa Sâdık. *İ'câzu'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l'Arabî, 8. Basım, 2005.

Sâbûnî, Muhammed Alî. *et-Tibyân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Karachi: Mektebetu'l-Büşrâ, 1432.

Sağdıç, Sedat. *Zerkânî'nin Menâhilü'l-İrfan Adlı Eseri Çerçevesinde Kur'an'a Yönelik Şüpheler ve Verilen Cevaplar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Said, Edward. *Oryantalizm Sömürgeciliğin Keşif Kolu*. çev. Nezih Uzel. İstanbul: İrfan Yayınevi, 4. Basım, 1998.

Sâlih, Subhi. *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. y.y.: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 24. Basım, 2000.

Sedûsî, Katâde b. Diâme. *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*. thk. Hâtim Salih ed-Dâmin. y.y.:

- Müessesetu'r-Risâle, 1998.
- Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Şuayb el-Arnaut. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle Nâşirûn, 1. Basım, 1440.
- Şen, Ziya. *Kur'ân'ın Metinleşme Süreci*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2. Basım, 2014.
- Şinkîtî, Muhammed b. Muhtar. *Feylesofu'l-Kur'âni'l-Kerîm: Muhammed Abdullah Dirâz*. Kahire: Dâru'l-Meşriq, 1. Basım, 2017.
- Tay, Hekim. "Tarihî Süreçte Ulûmü'l-Kur'ân Kavramının Teşekkülü". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (Haziran 2019), 123-146.
- Tekin, Vedat. *Zerkeşî'nin "el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân"ında Anlama ve Yorum*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Tozlu, Mustafa. *Oryantalistlerin ve Modernistlerin Kur'ân ve Tefsire Dair Görüşlerinin Mukayesesi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Turgut, Ali. *Tefsir ve Usûlü Kaynakları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1991.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Sarfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/140-141. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yetkin, Hacer. "Klâsik Dönem'e Kadar Fıkıh Usûlünde Kur'ân ve Sünnetin Birbirini Neshi Tartışması". *Usûl İslam Araştırmaları* 28/28 (Ekim 2017), 183-212.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetu Vehbe, ts.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh. *el-Burhan fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Mustafa Abdulkâdir 'Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2012.
- Zurkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhilu'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. y.y.: Matbaatu 'Îsâ el-Bâbî el-Halebî, 3. Basım, ts.